

Szerkesztette:
Pethő Villő
Polyák Zsuzsanna
Vincze Beatrix

— metszéspontok —

ÉLETREFORM-
MOZGALMAK,
PEDAGÓGIAI ÉS
MŰVÉSZETI
REFORMTÖREKVVÉSEK
A 20. SZÁZAD ELSŐ
FELÉBEN: VALLÁSOS
ÉS OKKULT HATÁSOK
NEMZETKÖZI
RECEPCIÓJA

Ez a mű a Creative Commons Nevezd meg! - Ne add el! - Így add tovább! 4.0 Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően felhasználható.

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

Életreform-mozgalmak, pedagógiai és művészeti reformtörekvések a 20. század első felében: vallásos és okkult hatások nemzetközi recepciója

Life-Reform Movements, Educational and Artistic Reform Efforts in the First Half of the 20th Century: International Reception of Religious and Occult Influences

Szerkesztette Pethő Villő, Polyák Zsuzsanna és Vincze Beatrix

<https://orcid.org/0000-0001-8410-5675>

<https://orcid.org/0000-0002-3408-616X>

<https://orcid.org/0000-0001-8091-0933>

Oktatástudomány / Educational sciences (12830); Történettudomány / History (12970);
Művészetek, művészettörténet / Arts, Art history (13040)

életreform, művészet, reformpedagógia

life-reform, arts, reform pedagogy

ISBN 978-963-646-485-1 (pdf)

DOI: <https://doi.org/10.56037/978-963-646-485-1>

Open Access

<https://openaccess.hu/>

ÉLETREFORM-MOZGALMAK,
PEDAGÓGIAI ÉS MŰVÉSZETI
REFORMTÖREKVÉSEK
A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN:
VALLÁSOS ÉS OKKULT HATÁSOK
NEMZETKÖZI RECEPCIÓJA

Metszéspontok

Az ELTE PPK
és a L'Harmattan Kiadó közös sorozata

Sorozatszerkesztő
Fehérvári Anikó

ÉLETREFORM-MOZGALMAK,
PEDAGÓGIAI ÉS MŰVÉSZETI
REFORMTÖREKVÉSEK A 20. SZÁZAD
ELSŐ FELÉBEN: VALLÁSOS
ÉS OKKULT HATÁSOK
NEMZETKÖZI RECEPCIÓJA

Szerkesztették:
Pethő Villő
Polyák Zsuzsanna
Vincze Beatrix

A tanulmányok a 2022. szeptember 16–18. között Csopakon megtartott „Életreform és a művészetek – kapcsolati hálók, nemzetközi recepciós hatások, misztikus újvallásos és okkult irányzatok hatása a 20. század első felében” című tudományos szimpóziumon elhangzott előadásokból készültek.

A kötet a Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet által támogatott *„Életreform és a művészetek – az életreform gyökerű művészeti és társadalmi reformmozgalmak kibontakozása és nemzetközi recepciója a 20. század első felében”* című kutatáshoz. Témavezető: prof. dr. Németh András, projektkoordinátor: dr. Vincze Beatrix, a Magyarországi Reformpedagógiai Egyesület elnöke.

A kötetet lektorálták:
Prof dr. Sárkány Péter
Dr. Ugrai János

© Szerkesztők, szerzők, 2025

TARTALOM

Előszó	7
ÉLETREFORM ÉS A MŰVÉSZETEK – VALLÁSOS, OKKULT HATÁSOK	
ARANY ZSUZSANNA A „gnózisban a megváltás”? Spiritizmuskritika a Nyugatban	15
ALBRECHT ZSÓFIA A lótusz lelke. Misztikus újvallásos irányzatok, az életreform és a képzőművészet kapcsolatáról	30
VÉGVÁRI ZSÓFIA Energia és művészet. Csontváry Kosztka Tivadar és Wilhelm Ostwald: az energetisták	44
PÁLKUTI ANIKÓ Hamvas Béla és az életreform-mozgalmak	65
FÖLDINÉ IRTL MELINDA – KOMÁR LAJOS Protestáns hittérítők nyomdokain Indiában? Hermann Hesse távol-keleti utazása	79
HÁRSVÖLGYI VIRÁG A japán kultúra hatása a hazai életreform-mozgalomra	96
RUZSA BENCE, SZABÓ ZOLTÁN ANDRÁS, NÉMETH ANDRÁS A Hamvas Béla Kör sajtórepresentációja a rendszerváltás körül, illetve 1990 után	114

ÉLETREFORM –
REFORMPEDAGÓGIA ÉS MŰVÉSZETPEDAGÓGIA

POLYÁK ZSUZSANNA John Curwen és Kodály Zoltán zenepedagógiai mozgalmai	139
PETHŐ VILLŐ Orkesztika és misztérium. Test- és léleknevelés az Új Iskolában	159
FÖLDESI RENÁTA – BALOGH BRIGITTA Ritmus és életrend a konduktív pedagógiában	172
CZABAJI HORVÁTH ATTILA „A Jövő Utjain” folyóirat Freinet iskolájáról	188
CZABAJI HORVÁTH ATTILA, NAGY BARBARA, SZABÓ GÁBOR, DURAYNÉ FLISZÁR NÓRA, SZVITIL GABRIELLA A pedagógiai tér értelmezései A Jövő Utjain című folyóirat néhány évfolyamában	199
VINCZE BEATRIX A hazai fürdő- és testkultúra fejlődése az életreform mozgalmak tükrében a 20. század első felében	219
A kötet szerzői	235

ELŐSZÓ

A kötet témája, miként erre annak címe is utal, az életreform, amely a 19–20. század fordulóján megjelenő sokszínű, széles körben különböző hatásfokkal kibontakozó társadalmi reformmozgalom különböző irányzatainak gyűjtőfogalma. Ezen irányzatok a századfordulótól kezdődően az egyre gyorsuló tempóban változó, modernizálódó világ kihívásaira válaszul jelentek meg.

Az életreform és ahhoz kapcsolódó különböző mozgalmak összefüggéseit felvázoló kutató, Wolfgang R. Krabbe tipológiájában (2001) elkülönítette az úgynevezett *ökológiai jellegű repektív szociogenetikus* mozgalmakat, melyek az „új otthon” megteremtését, a természetes és természetközeli lakókörnyezet kialakítását, az ember és természet harmonikus egységének helyreállítását tűzték ki célul. Ide sorolhatjuk a természetvédő és állatvédő mozgalmakat, a városok peremén tervezetten kialakított kertvárosokat, lakótelepeket, de akár a különböző csoportok által létrehozott életközösségeket, kommunákat is. Az előbbi mozgalmak mellett külön csoportot alkotnak az *individuál-genetikus életmódreform*hoz köthető irányzatok, melyek az egyén „új emberré” válásához járulnak hozzá. Ezek a reformok nemcsak az ember „megújításához”, de a közösség, és azon túl a társadalom „reformjához” is hozzájárulhatnak. Ide tartozik a vegetarianizmus és a természet regeneráló, kiegyensúlyozó hatását hasznosító természetgyógyászat, ezen túl az emberi test és lélek tökéletesítését szolgáló víz-, fény- és levegőkúrák, a nudizmus, valamint ide sorolhatóak az antialkoholista és dohányzásellenes csoportok is.

A Krabbe által felvázolt rendszerben az előbbieken említett ún. „magirányzatokhoz” sajátosan kapcsolódnak az egyén, az egyes ember életreformján túlmutató, de egy harmonikus jövőbeli társadalom megteremtését célzó reformelképzelések. Az életreform irányzatok két nagyobb csoportját *kiegészítő, támogató irányzatok* közé sorolható a társas kapcsolatok, a férfi–nő kapcsolatok reformja, a különböző generációs és emancipációs mozgalmak: a gyermekvédelmi mozgalom, az ifjúsági mozgalmak, a nőmozgalmak, a honismeret és honvédelem, a képzőművészeti, irodalmi, színházi, tánc- és mozdulatművészeti mozgalmak. Ugyancsak kiegészítő irányzatként említi Krabbe az életreform-mozgalmakhoz kapcsolódóan megjelenő,

különböző okkult-ezoterikus háttérrel rendelkező *újvallásos mozgalmakat*. Mindamellet mag a életreform is egyfajta reformvallásként értékelhető, akárcsak a vegetarianizmus irányzata (Linse, 2001; Baader, 2007). A teozófia és antropológia pedig bár vallásos mozgalmak, de kapcsolódnak az életreformhoz szorosan kapcsolódó reformpedagógiai mozgalomhoz is.

Az életreform-mozgalom szoros összefüggést mutat a reformpedagógiai mozgalommal, amelynek esetében először Jürgen Oelkers (1992) hívta fel a figyelmet arra, hogy az nem tekinthető egységes, önálló, originális elméletet és gyakorlatot megteremtő mozgalomnak, mert nézetei leginkább a felvilágosodás gondolatvilágából és az újkori pedagógia elképzeléseiből táplálkoznak. Viszont kiemelte, hogy egyértelműen újat hoz a reformpedagógia egy sajátos gyermekszemlélet, a gyermek „stilizált képének” megteremtésében, illetve, hogy a századfordulón megjelenő életreform-mozgalmak hatással voltak a különféle pedagógiai kísérletekre és reformgondolatokra. Emiatt Oelkers arra jutott, hogy a pedagógiai reformmozgalom szoros összefüggésben fejlődött és szinkronban állt a 19. század végén kibontakozó antimodernista törekvésekkel, és emiatt csak ezekkel az életreform-törekvésekkel együtt vizsgálható (Oelkers, 1992).

Ehrenhard Skiera 2002-ben megjelent tanulmányában a reformpedagógia meghatározásában a következőket emelte ki: „A reformpedagógia az iskolára vonatkozó olyan kísérletnek tekinthető, amely radikálisan szakít a »régi iskola« képével, annak tekintélyelvű, korlátozó, életidegen elemeivel, és helyette az ezzel szemben álló olyan »új iskola« megvalósulásához nyújt segítséget, amelynek működését az alábbi pedagógiai motívumok jellemzik: gyermekközpontúság; a tanulói aktivitás, kreativitás, életközelség szempontjainak figyelembevételére törekvő tanulási formák kialakításának igénye; a gyermeki érdeklődés és gyermeki szükségletek előtérbe helyezése; az iskola mint életközösség, a kooperatív, tudatos és felelősségteljes élet és tanulás helyszínére, a teljes gyermeki személyiség fejlesztésére, a »teljes ember« nevelésére irányuló törekvések. A meghatározás történeti szempontból azokra a reformkísérletekre vonatkozik, amelyek különböző módszertani irányzatok (művészetpedagógiai mozgalom, munkaiskola, élményre alapozott oktatás és mások) és sajátos iskolaalakzatok (Landerziehungsheim, Montessori, Waldorf, Jenaplan, Freinet, Dalton–Plan és más) formájában egy adott időszakban megjelennek; rendszerezési szempontból nézve az iskola humanizálására irányuló olyan permanens programok megvalósulását jelentik, amelyek esetében nem feltétlenül szükséges, hogy annak történelmi előzménye legyen (természetesen alkalomadtán ennek megléte vizsgálható)” (Skiera, 2002, pp. 173–174).

Az 1990-es évek közepétől jelentek meg az első kutatások, melyek a reformpedagógia és az életreform-mozgalmak viszonyát, a mozgalmak kölcsönhatását nemzetközi társadalomtörténeti, recepció és hatástörténeti kontextusba helyezve,

interdiszciplináris megközelítésben elemezték. A magyar és a közép-európai tendenciákat, különösen a reformpedagógiai törekvéseket elemző vizsgálatok az életreform törekvések multikulturális jellegére mutattak rá (Németh, Mikonya & Skiera, 2005; Skiera, Németh & Mikonya, 2006).

A tanulmánykötet az ELTE PPK Elméleti–Történeti és Összehasonlító Pedagógiai Kutatócsoport keretében folyó, ezt a kutatási irányt követő, 2004-ben induló hazai és nemzetközi kutatási pályázatok (OTKA, OMAA, MMA) által is támogatott *Életreform és reformpedagógia* kutatási projektjéhez kapcsolódik. A prof. dr. Németh András által vezetett, folyamatosan bővülő kutatócsoport eddigi eredményeit számos konferenciaelőadás, hazai és nemzetközi folyóiratban megjelenő tanulmány, továbbá a témában készített doktori disszertációk mellett magyar, német és angol nyelvű tanulmánykötetek is összegzik (Németh & Hopfner 2008; Németh & Pirka 2013; Beke, Németh & Vincze 2013; Németh, Pirka & Pukánszky 2013; Németh, Stöckl & Vincze 2017; Boreczky & Vincze 2018; Németh & Skiera 2018; Vincze, Kempf & Németh 2020a, 2020b). A kutatócsoport kiemelkedő vállalkozása volt a Műcsarnok felkérésre a *Rejtett történetek – az életreform-mozgalmak és a művészetek* (2018–2019) című kiállítás megrendezése és a téma disszeminációját szolgáló nemzetközi konferencia megszervezése.

Jelen kötet írásai a fenti publikációs sorozat újabb alkotásaként, minden eddiginél tágabbra nyitják az életreformhoz köthető asszociációs teret. A tanulmányok két nagyobb témakörhöz kapcsolódnak. Az *Életreform és a művészetek – vallásos és okkult hatások* című fejezet első tanulmányában Arany Zsuzsanna a Nyugat folyóirat szerzőinek spiritizmuskritikájáról ír. Ezt követően két tanulmány a képzőművészet területére visz. Albrecht Zsófia írásában a spiritizmussal is kapcsolatba kerülő cseh alkotó, František Kupka műveit elemzi, példát mutatva az újvallásos mozgalmak és a képzőművészet összefonódására. Végvári Zsófia két energetista alkotó, Csontváry Kosztka Tivadar és Wilhelm Ostwald művészeti elképzeléseit és festészeti alapanyagokkal kapcsolatos újításait állítja párhuzamba, áttekintve Ostwald írásait és azok Csontváry által publikált értelmezését. Pálkuti Anikó Hamvas Béla író, filozófus és esztéta művein keresztül vizsgálja a szerző kapcsolódását a századfordulón megjelenő életreform-mozgalmakhoz. Földiné Irtl Melinda és Komár Lajos tanulmányában Hermann Hesse, német–svájci író a Távol-Kelethez fűződő kapcsolatát mutatja be. Hársvölgyi Virág a magyar sajtó által közvetített távol-keleti hatásokról ad áttekintést. Ruzsa Bence, Szabó Zoltán András és Németh András dolgozatukban nemcsak Hamvas Béla magyar életreform mozgalomban betöltött szerepét vizsgálják, de áttekintést adnak a Hamvas Béla Kör szellemi életben betöltött szerepéről és a Hamvas-kultusz átalakulásáról is.

A kötet második nagy fejezetének címe az *Életreform – reformpedagógia és művészetpedagógia*. Polyák Zsuzsanna a Kodály Zoltán zenepedagógiájára, vala-

mint a magyar zenepedagógiai reformelképzelésekre nagy hatást gyakorló John Curwen munkásságát, és Curwen Tonic Sol-fa mozgalmát mutatja be. Pethő Villő tanulmányában a különféle reformpedagógiai elképzeléseknek teret és helyet adó budai Új Iskola testneveléshez kapcsolódó gyakorlatát, valamint az iskolában rövid ideig tanító Dienes Valéria működését ismerteti. Földesi Renáta és Balogh Brigitta Pető András filozófiai írásain és további pedagógiai dokumentumokon keresztül elemezték a ritmus jelentését és szerepét a konduktív pedagógiában. Czabaji Horváth Attila a magyar reformpedagógiai elképzelések és az életreform-mozgalmak bemutatására törekvő *A Jövő Utjain* folyóiratban vizsgálta Célestine Freinet iskolájáról megjelent írásokat. Czabaji Horváth Attila, Nagy Barbara, Szabó Gábor, Durayné Fliszár Nóra, Szvitil Gabriella munkájukban áttekintést adtak a pedagógiai tér értelmezéséről ugyancsak *A Jövő Utjain* folyóiratban megjelent írásokon keresztül. A kötetet záró tanulmányban Vincze Beatrix az emberi test és lélek számára megújulást kínáló test- és fürdőkultúrához kapcsolódó magyar és idegen nyelvű szakirodalmat összegzi, és bemutatja a századelő fürdőkultúráját formáló tényezőket.

A szerteágazó témák jelzik az életreform-mozgalmak szövevényes és összetett hazai recepcióját. Reméljük, hogy az irányzatok mögötti részletek elemzése segítik az olvasókat az életreformerek szándékainak és céljainak pontosabb megértésében és utat találnak a jelenleg is továbbélő utópiákhoz.

IRODALOM

- Baader, M. S. (2007). A reformpedagógia környezetéhez: A vallás új formái 1900 körül, nietzscheanizmus, életreform In Biró Zs. H. & Pap K. T. (Szerk.), *Posztmodern kihívások a pedagógiatörténet-írásban* (pp. 34–57). Gondolat Kiadó.
- Beke, L., Németh, A. & Vincze, G. (Szerk.). (2013). *Mozdulat – magyar mozdulatművészet a korabeli társadalom és művészet tükrében*. Gondolat Kiadó.
- Boreczky, Á. & Vincze, B. (Szerk.). (2018). *Reformpedagógia és életreform – recepciós tendenciák, intézményesülési folyamatok*. Gondolat Kiadó.
- Buchholz, K. (2001). Begriffliche Leit motive der Lebensreform. In K. Buchholz (Hrsg.), *Die Lebensreform Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900* (pp. 41–42). Haeusser-Media.
- Krabbe, W. R. (2001). Die Lebensreformbewegung. In K. Buchholz (Hrsg.), *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900* (pp. 25–29). Verlag Häscher.
- Linse, U. (2001). Lebensreform und Reformreligionen In: K. Buchholz (Hrsg.), *Die Lebensreform Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900* (pp. 193–198). Haeusser-Media.

- Németh, A., Mikonya, Gy. & Skiera, E. (Szerk.). (2005): *Életreform és reformpedagógia – nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója*. Gondolat Kiadó.
- Németh, A. & Hopfner, J. (Hrsg.). (2008). *Pädagogische Strömungen in der k. u. k. Monarchie*. Peter Lang Verlag.
- Németh, A. & Pirka, V. (Szerk.). (2013). *Az életreform és reformpedagógia – recepció és intézményesülési folyamatok a 20. század első felében*. Gondolat Kiadó.
- Németh, A., Pirka, V. & Pukánszky, B. (Szerk.). (2013). *Továbbélő utópiák I*. Gondolat Kiadó.
- Németh, A., Stöckl, C. & Vincze, B. (Eds.). (2017). *Survival of Utopias – Weiterlebende Utopien. Life Reform and Progressive Education in Austria and Hungary – Lebensreform und Reformpädagogik in Österreich und Ungarn*. Peter Lang Verlag.
- Németh, A. & Skiera, E. (Szerk.). (2018). *Rejtett történetek – az életreform mozgalmak és a művészetek*. Műcsarnok.
- Oelkers, J. (1992). *Reformpädagogik. Eine kritische Dogmengeschichte*. Juventa Verlag.
- Skiera, E. (2002). A reformpedagógia hatása az NSZK iskolareformjainak alakulására. In *Reformpedagógia-történeti tanulmányok. Európai kölcsönhatások, nemzeti sajátosságok* (pp. 171–192). Osiris.
- Skiera, E., Németh, A. & Mikonya, Gy. (Eds.). (2006). *Reformpädagogik und Lebensreform in Mitteleuropa – Ursprünge, Ausprägung und Richtungen, landerspezifische Entwicklungstendenzen*. Gondolat Kiadó.
- Vincze, B., Kempf, K. & Németh, A. (Eds.). (2020a). *Hidden Stories – Life Reform Movements and the Art*. Peter Lang Publisher.
- Vincze, B., Kempf, K. & Németh, A. (Szerk.). (2020b). *Az életreform és a művészetek*. Gondolat Kiadó – Műcsarnok.

ÉLETREFORM ÉS A MŰVÉSZETEK

– VALLÁSOS, OKKULT HATÁSOK

ARANY ZSUZSANNA

A „GNÓZISBAN A MEGVÁLTÁS”?

Spiritizmuskritika a *Nyugatban*

LÁTLELET A MAGYAR SZÁZADVÉGRŐL

A *Nyugat* folyóiratban közölt írások szerzői meglehetősen kritikusan álltak hozzá az életreform mozgalmakkal kapcsolatba hozható áramlatokhoz. A spiritizmust például erősen bírálták, noha többen eljártak spiritiszta szeánszokra, s foglalkoztatta őket a túlvilági lét gondolata. Teozófiáról, antropológiáról csak érintőlegesen esett szó a kiadvány hasábjain (a szépirodalmi művekben már annál inkább megjelennek e vonulatok), a tolsztojánizmus és a buddhizmus ellenben több kontextusban is előkerül, így például az orosz irodalommal és a kommunizmus kérdéskörével kapcsolatban, valamint (a buddhizmus) Rabindranath Tagore magyarországi látogatásakor. A teljes kép feltárásához szükségesnek véljük, ha az egyes irányzatok nyugatos szerzőkhöz köthető megjelenéséről külön-külön is szólunk: jelen dolgozatban a spiritizmus korabeli divatjának fogadtatását veszem szemügyre, valamint a gnóvizist általánosságban vagy hozzávetőlegesen érintő írásokat vizsgálom.¹

Halász Gábor 1937-ben közölte *Magyar századvég* című összefoglalását, melyben mindössze egy rövidebb kitérőt szentel a témának, *A világnézet holdkórosai* fejezetben. Az áttekintés az 1860-as évektől veszi sorra a magyar szellem történetének pár évtizedét. Halász elsősorban az eszmetörténeti vonulatokat elemzi, de kitér irodalom és politika kapcsolatára is – utalva többek között az 1848–49-es események utáni kiábrándultságra –, majd Reviczky és Justh Zsigmond említésével eljut a századfordulóig, egészen *A Hét* című hetilap működésének felvázolásáig. Olvashatunk megállapításokat a dekadenciáról, a vallástalanság jelenségéről és más válságtünetekről. *A világnézet holdkórosai* című szakasz nyitányaként azonban a szerző megjegyzi:

„kezdődik nálunk is a »tudomány csödjé« hangulat, Kelet titkokat ígér, a turgenyevi szláv ábrándozás után új élmény a dosztojevszkiji kétségbeesett messiánizmus, a Tolsztoj-regé-

¹ A buddhizmus és a tolsztojánizmus megjelenéséről egy későbbi tanulmányban szólunk majd, jelen munkánk folytatásában.

nyek, röpiratok keserű hithirdetése, Dumas szónoklása után az ibseni drámák reménytelen forradalma. Felbukkannak a mai fiataljaink között is az eszményi anarchisták, a megszállottak, az idők teljességét hirdető álpróféták.”

Ezt követően név szerint említi Schmitt Jenő Henriket, akiről azt tartja: *„a hegeli dialektika vizsgálata után váratlanul Krisztusról küld izenetet a hívőknek és hitetlenseknek”* (Halász, 1937, p. 318).

A századfordulón ellenben más volt Schmitt státusza, legalábbis a nyugatosok körében. Az 1900-as évek elején az újnósztkus bölcsele a budapesti Akadémia Kávéházban tartott előadásokat, ahol hallgatói között találjuk a fiatal Babitsot, Kosztolányit, Juhász Gyulát, Mohácsi Jenőt, Zalai Bélát és Csáth Gézát. Ahogy azt Halász is főlemlegeti tanulmányában, Schmitt 1887-ben Hegel-pályadíjat nyert, fölkelte Trefort Ágoston vallási és közoktatásügyi miniszter érdeklődését. Állami ösztöndíjat kapott a budapesti egyetemen, majd Berlinben tanult és doktorátust szerzett. Egy ideig az igazságügyi minisztériumban dolgozott könyvtárosként, ám anarchista nézetei és az egyház bírálata miatt a német kormány diplomáciai lépéseket kezdeményezett ellene. A filozófus ezt követően alapította meg az *Állam nélkül* című anarchista lapját, s tartott előadásokat az Alföldön és Budapesten. Népszerűségét mutatja, hogy nem pusztán a nyugatosok jártak az Akadémia Kávéházba, hanem – amint Juhász (1969, pp. 86–87) egyik 1918-as cikkéből kiderül – az 1905-ös orosz forradalmat követően Európa-szerte vándorló Trockij is.

Halász Gábor azonban 1937-re – túl az első világháborún és annak következményein, valamint a második világháború előszelét érzékelve – semmiféle megváltást nem fedez fel a gnózisban. Nem gondolja, hogy ezek a tanítások megoldást nyújtanának a 20. század első évtizedeiben tetőző problémákra. Aki még követné őket, mindössze illúziókat kerget, önmagát áltatja, pótcselekszik, hisz lényegében csak a századvégi dekadencia gyűrűzik tovább:

„A régi hit és a régi filozófia meghalt, csodákban és rendszerekben nem hiszünk többé, de a lélek erejében igen; a titkok egyéni megragadásában, a gnózisban a megváltás. Csömör, üresség, misztikus hatások, áhítatpótlékok – a századvég teljes üzemben van” (Halász, 1937, p. 318).

KARINTHY ÉS A SPIRITIZMUS

Karinthy Frigyes 1925-ös *Csoda* című – szintén a *Nyugat* hasábjain közölt – tanulmányában hasonló konklúzióra jut, miután megkérdőjelezi az újnósztkával kapcsolható irányzatokat. Ő azonban nem az életreform-mozgalmakról általában beszél, hanem főként a spiritizmust érinti, mely talán a „legmeredekebb”

a tanítások közül, hiszen egyenesen a túlvilági léttel kapcsolatban kíván bizonyítékokat felmutatni. Karinthy hozzáállása a kérdéskörhöz ambivalens: egyfelől mintha le akarná leplezni a misztikus babonákat, másfelől élénken foglalkoztatják az ismeretelméleti és pszichológiai problémák, illetve egyáltalán a „végső kérdések”. Mindezt igazolja, hogy nyomon követte a spiritizmus és a teozófia hazai fejlődését, amire egyes nyilatkozataiból, illetve írásainak elejtett utalásaiból következtethetünk (Kőhegyi, 2004, pp. 142–160): *Libazsíros vatta* című 1924-es cikkében például a neves médium, László László – akiről idővel bebizonyosodott, hogy csaló – esetét említi, részletesen taglalva az ektoplaszma nevű anyag libazsírral történő helyettesítésének „szemfényvesztő” gesztusát. De ugyanitt (*Az Est* hasábjain) megnevezi a korszak híres német spiritiszta-kutatóját, (az író által műveletlennek tartott) Schenk-Notzig bárót is, akit majd *Mennyei riport* című regényében szintén szerepeltet (Karinthy, 1924, p. 4).

A *Csoda* című szövegben ugyancsak tárgyalt modern spiritizmus szoros kapcsolatban állt a teozófiával is, a

„spiritizmusban benne rejtőzött a későbbi »isteni bölcsesség«, a teozófia gyökere is. Abból a szellemi irányzatból, amely a francia Allan Kardec (1804–1869) tanítására támaszkodva a reinkarnációval magyarázta a szellemek nyilatkozatait, nöhetett ki az új hajtás, a teozófia, amely a szellemtan kereszténységre való alapozását a keleti bölcsélet felé mozdította el” (Tarjányi, 2002, p. 19).

Mikos János, az Országos Spiritualista Szövetség alapítója, a *Rejtelmes Világ* című spiritiszta folyóirat szerkesztője a következőképpen foglalta össze az irányzat lényegét:

„a szellemekről szóló tan, és a lélek halhatatlanságának bizonyítéka; kutatja az ember létezésének okát, származását és végrendeltetését; foglalkozik továbbá a természetben előforduló rejtelmes tünemények törvényszerűségével, az embereknek cselekményeikért való felelősségével és végre a két létállapot, t. i. a földi és más világi lények vagy is emberek és szellemek egymásközi közlekedésével” ([Mikos], 1897, p. 2).

A 20. század fordulóján megszorozódott a spiritiszta szeánszok, szellemidézések száma: több olyan kör alakult, ahol médiumok segítségével próbáltak érintkezésbe lépni a túlvilággal (Tábori, 1924). Karinthy egyik legjobb barátja, Kosztolányi Dezső például fiatalkorában, illetve később, az *Édes Anna* című regényének megírásakor (1926 február táján) ugyancsak részt vett ilyen eseményeken (Arany, 2019, pp. 45–59; 2020, pp. 255–265). Láthatóan Karinthyt is foglalkoztatja a spiritizmus jelensége, ő azonban filozófiai érveléssel közelít (Kosztolányi inkább ironikus kiszólásokkal él szépirodalmi szövegeiben és publicisztikájában),

s logikailag felépített, szeszes szerkezetű szövegben fejti ki szkepticizmusának okait. Már a *Nyugatban* megjelent tanulmány címadása – *Csoda* – is iróniával fűszerezett hitetlenkedésről árulkodik, maga a gondolatmenet pedig a „csoda” kifejezés definíciójával indul.

Karinthy első körben leszögezi, hogy a gnosztikus irányvonalak ellentétei az egzakt filozófiának, mint ahogyan a csodavárás is ellentéte a fogalmiságnak és az ok-okozatiságnak.

„Legáltalánosabban olyan tapasztalt vagy elképzelt eseményt szoktunk így nevezni [csoda], aminek »nem tudjuk magyarázatát adni«, amit a fennálló és általánosan alapul vett szemléleti formába nem tudunk beilleszteni. Ez a fennálló szemléleti forma, a mai (európai) ember számára a körülbelül hatezer éve dívó ok- és okozat összefüggést veszi alapul, csodának tehát az olyan eseményt nevezni, ha lehetségesnek tartaná, ami független az ok és okozat törvényétől” – állapítja meg, majd megjegyzi: „Ilyenformán a »csoda« nem is volt eddig tárgy a egzakt filozófiának – csak az okkultnak. Viszont az okkult (gnosztikus) filozófiának nem lévén módszertani alapfeltétele a fogalommeghatározás, a »nem okkult« (úgynevezett agnosztikus) elme számára nem adhatott soha megemészthető és megvilágosító képet, elhatározó és végleges állásfoglalást a csodával szemben.” (Karinthy, 1925, p. 59)

Milyen asszociációkat kelt bennünk a csoda fogalma? – teszi fel a kérdést a továbbiakban a szerző. A csoda valami, ami felfelé irányul; ami szabad és ismeretlen; illetve összefüggésbe hozható az emberiség természeti katasztrófákra adott első reakcióival, amikor már nem ijedtünk meg, de még *nem értettük* a jelenségeket. Összességében két fő mozzanat jellemzi a csodát: a félelem és a várakozás. Várakozás annyiban, amikor még nem történt meg, de meg kellene történnie. Ugyanakkor csoda az is, amikor valami a megszokottól, vagyis a korábbi ok-okozati tapasztalattól függetlenül *nem történik meg*. A csodától egyfelől jót várunk (az utóbbi példa tehát valami rossz elmaradásának reményét fejezi ki), ugyanakkor – a nagy várakozás ellenére – a csodának mégis váratlannak kell lennie. Karinthy számára ez a logika a csecsemő és az ősember magatartását idézi, nevezetesen a „lehetségesnek tartani a lehetetlent” mentalitást.

Érvelésének ezen a pontján a *Nyugat* szerzője a Bibliából vesz példákat, s Jézus Krisztus csodatetteiről beszél. Karinthy azt is megállapítja, hogy emberi logikánk szerint, ami jó volt, és ami bevált, ami örömet adott és gazdagított, annak a jelenségnek ismétlődnie kellene. Így például ismétlődnie kellene a csodálatos kenyérszaporításnak, és ezzel párhuzamosan el kellene tűnnie az éhezésnek a Földről. Hitetlen Tamás alakját ugyancsak felemlíti, s megjegyzi: a csoda csak akkor lehetne tény és valóság, ha maradandóvá válna és ismétlődne. Egy bizonyos szempontból nézve voltaképpen a repülőgép is csoda, hiszen az ember ily módon képessé vált a levegőbe emelkedésre. Karinthy spiritizismuskritikája akkor válik igazán

nyíltrá, amikor felteszi a kérdést: miért nem tudunk a spiritizmussal komolyan foglalkozni? „A spiritizmusnak nem az a baja, hogy valószínűtlen tényeket állít – a spiritizmusnak az a baja, hogy azokat a nagyon is valószínű tényeket, amiket állít, nem tudja kimutatni ismert tényekre való hatásában” – fejti ki válaszként (Karinthy, 1925, p. 63).

Végezetül tételesem összevet két „csodát”, a repülőgépet és az asztrálestet mint kollektív tapasztalatokat. Míg a repülőgép felfedezése olyan újfajta tudást adott számunkra, amelyet hasznosítani tudunk a mindennapokban, addig az asztrálestestről szóló kinyilatkoztatások nem vitték előrébb az emberiséget. Ha valóban járnak köztünk kísértetek, akkor ennek a ténynek sokkal nagyobb változást kellett volna okoznia történelmünkben, mint a repülőgép felfedezésének.

„A kísértetek, akik állítólag, keresték velünk az érintkezést, ezelőtt nyolcvan évvel megtalálták – szent isten, hát miért keresték, még mindig nem lehet észrevenni? Hiszen azóta műszereknek kellene lenni, amiket az ő szükségletük szerkesztett meg, amiknek segítségével bármikor, bármelyikkel, bármelyikünk érintkezhet – annyi jelentősége csak lett volna a nagy felfedezésnek, ha valóban megtörtént, hogy ennyire inspiráljon bennünket? Ehelyett élmelygős, unalmas, elavult misztikus és primitív vallási ideológiák lomtárából felszedett »harmónium« hangulatot látunk és néhány érzelgős vénkisasszonyt, az »elsötétített« szobában” – vonja le a következtetést a szerző (Karinthy, 1925, pp. 63–64).

Többen állítják, hogy valaminek a tagadása még az adott paradigmában való mozgást jelenti, így az ateizmus is csak a hit vonatkozásában értelmezhető. Karinthy Frigyes filozofikusabb érvelése arra is bizonyíték, hogy minden szkepticizmusa ellenére foglalkozott az újgnosztikus irányvonalakkal, köztük a spiritizmussal. Mindezt az is elárulja, hogy a *Csoda* című írásában név szerint utal a Fox nővérek esetére, melyet a spiritizmus kiindulópontjaként aposztrofál. A mozgalom kezdete valóban 1848-ra vezethető vissza (Karinthy 1842-t ír), amikor is egy metodista lelkész, John D. Fox az észak-amerikai (USA, Kalifornia) Hydesville-ben családjával együtt egy szellem jelenlétét érzékelte. A jelenés kopogtatással válaszolt kérdéseikre, s kiderült: annak a kereskedőnek (más forrásban házaló, Charles B. Rosna) a szelleme látogatta meg Foxékat, akit korábban épp a házban gyilkoltak meg, a pincében pedig meg is találták földi maradványait. Fox felesége és két lánya mindezen felbuzdulva spiritiszta szeánszok szervezésébe kezdett, és rövid időn belül igen nagy népszerűsége tettek szert: „1855-re a 28 milliós amerikai népességből kb. egymillióan voltak meggyőződve arról, hogy a szellemekkel való kommunikáció lehetséges.”²

² Spiritizmus – Magyar Katolikus Lexikon. (é. n.) Magyar Katolikus Lexikon. <https://lexikon.katolikus.hu/S/spiritizmus.html>

Az esettel foglalkozott többek között René Guénon is *A spiritiszta tévedés* című művének – mely elsőként 1923-ban látott napvilágot – *A spiritizmus eredete* fejezetében (Guénon, 2004). Nem tudjuk, Karinthy vajon ismerte-e a vele kortárs metafizikus és misztikus író, filozófus és orientalista működését, miután csak a *Csoda* című cikk megjelenése után tíz évvel találunk nyomokat Guénon magyarországi recepciójára vonatkozóan. Elsőként az *Erdélyi Helikon*ban említik nevét (Szemlér, 1935, p. 631), illetve majd csak az 1940-es években fedezik fel igazán, nem utolsósorban Hamvas Béla közvetítése révén. Guénon szerint az 1840-es évtized, amikor a Fox családnál megjelent a szellem, olyan zavaros időszaka volt a történelemnek, mely táptalajt adott a természetfeletti jelenségekben való hiedelmek számára. Maga a szellemjárás egyébként nem számított újdonságnak, az igazi nóvum a család reakciója volt: a szellemidézés módszerének a felfedezése, valamint egyfajta performanszá alakítása.

Karinthy számára azonban az igazi csoda a megváltás marad. Meglátása szerint mind a leíró tudomány, mind a vallásbölcselet arra jut, hogy – szavaival élve –

„sárból vagyunk és sárrá kell válnunk, mert állati származásunk bélyegét viseljük s az állatok sárból lettek és sárrá változtak ama Törvény szerint. S ha mégis várjuk a csodát, akkor ezt a valamit, amit várunk, nem magyarázhatjuk másképpen, mint úgy, hogy az Ember jelt és utasítást kapva valahonnan, megfellebbezte ezt az ítéletet és akarja annak megváltoztatását” (Karinthy, 1925, p. 64).

A csoda lényege a szabad akarat, valamint az a tény, hogy a jövő nem tükörképe a múltnak, hanem mindenkor alakítható. Míg Európában az arisztotelészi hagyomány a meghatározó, s a kereszténység is csak ennek a világszemléletnek része, addig Ázsiában az okkultizmus – ahogy a nyugatos szerző írja – „*hadd kísérletezzem tovább a lélekkel, mely eddig még nem váltotta meg a testet*” (Karinthy, 1925, p. 64).

Nem a *Csoda* azonban az egyetlen írása Karinthynak, melyben spiritisztákat említ, illetve a túlvilági lét foglalkoztatja. Egyrészt közölt más esszéket is a témakörrel kapcsolatban, másrészt gondolhatunk *Mennyei Riport* című, 1937-es (egy évvel a halála előtt, s már az agyműtétje után, az *Utazás a koponyám körül* című kötettel közel azonos időben írt) regényére, melynek cselekménye nem más, mint egy tudósítás a másvilágról. Az esszék közül ezúttal a – *Csodához* hasonlóan szintén a *Nyugatban* közölt – *Van-e túlvilági élet?* című 1928-as szöveget emeljük ki, minek megírásához az apropót egy londoni ankét adta, ahol a címadó kérdéssel fordultak a szellemi élet vezető képviselőihez. Bár Karinthyt nem kereste föl senki (nem is Magyarországon végezték a fölmérést), ő fontosnak tartotta elmondani a gondolatait. Elsőként a felvetés etikai összetevőivel számol, megjegyezvén:

„Végre is, ha meggondoljuk (de hiszen éppen erről van szó), az a kérdés, hogy van-e túlvilági élet vagy nincsen, nem egészen lényegtelen abból a szempontból, hogyan viselkedjem, hogy éljek, mit tegyek, mihez tartsam magam ebben a világon inneni életemben” (Karinthy, 1928, p. 344).

Magát az ankétot erősen kritizálja, amikor megállapítja, hogy „komoly és ihletett”, valamint „a kor lelkének megfelelő új látni akarás, mindent újra és előlről felrázó és megrázó szemléletalkotás, vallásalkotás” helyett valamiféle zagyalék lett a végeredmény, melyben „rég, üres, frázissá rongyosodott kozmogóniák rothadó trágyája” keveredett össze „néhány modernnek csúfolt »tudományos« bárgyúság cafrangjával, leöntve a kotyvaléket javasasszonyoktól kölcsönkért kabalákkal, békamájjal és cinegehájjal” (Karinthy, 1928, pp. 344–345).

Az esszé második felében azonban már saját véleményének kifejtésére tér rá, s az élet és a halál (túlvilág) megtapasztalását az ébrenlét és az álom viszonyához hasonlítja. Ahhoz, hogy a túlvilágot megismerjük, először magát az életet kell megismernünk, valamint tulajdon lelkivilágunkat. A túlvilág – ahogyan azt a *Menyyei Riport*ban is „megtapasztalta” a főszereplő, Merlin Oldtime – se nem térbeli, se nem időbeli, ezért aztán eleve nonszensz az elgondolás, miszerint a túlvilág a halálunk után következik. Szükségszerűen folyamatosan létezik, evilági életünk előtt, alatt és persze után is.

„Ha van túlvilág, akkor már most, itteni életemben is benne kell legyek ebben a túlvilágban, csak nem tudok róla, illetve nem érzékelem jelenlegi, életnek nevezett lelkiállapotomban. A túlvilág tehát nem más, mint egy ismeretlen, az ismertnél végtelenszer tágabb és átfogóbb állapota ugyanannak a léleknek, aminek egy része jelenleg az életnek nevezett képzetek és érzések összességét tartalmazza” (Karinthy, 1928, p. 347).

A gondolatmenet további részében a túlvilág fogalmát elkülöníti a halhatatlanság problémájától és az istenkérdéstől. Konklúziójában pedig odáig jut, hogy a túlvilágot vágyként, illetve szabadságként határozza meg, s mivel e fogalmak az egyénhez kötöttek (nem kollektívek), így mindig csak egyetlen lélek mennyországáról beszélhetünk: *„valószínű, hogy a túlvilág tulajdonképpen nem is más, mint ráeszmélés arra, hogy a világot mi magunk teremtjük, olyannak, amilyennek a boldogság vágya mutatja nekünk” (Karinthy, 1928, p. 349).*

Rátérve a szépirodalmi alkotásokra, kifejezetten humoros Karinthy *Titokzatosság* című novellája, mely 1915 áprilisában látott napvilágot Az Újság hasábjain. A szöveg Edgar Allan Poe és E. T. A. Hoffmann misztikus világát idézi (különösen utóbbinak a *homokember* címet viselő írását), a zárlat azonban kissé gyermeteg csattanó lesz, ahol egy inkább fahumornak beillő szójáték ad kulcsot a kezdőoldalakon felvázolt rejtély megoldásához. Az egyes szám első személyű

elbeszélő egy fiatal diák, aki a következő vallomással vezeti be az olvasót a szövegvilágba:

„Mindig hittem és éreztem, hogy vannak erők és titkos jelenségek, melyek ott lebegnek értelmünk fölött, s melyek néha egy pillanatra felkapják a szegény és tudatlan emberi lelket, mint valami labdát, hogy a Homály és Sötétség borzongató kódéba lökjék s visszaejtsék megint a Földre, ahol mindennek értelme van s mindenről tudjuk, mit jelent” (Karinthy, 1915, p. 3).

A cselekmény egyszerűen összefoglalható: a főhős egy, számára titokzatosnak ható albérlleti szobát vesz ki, ahol az ablakon gyanús öregasszony bámulgat be, aki folyton azt ismételteti: „A szemedet”. A fiatalember pedig – Hoffmann hőségéhez hasonlóan – a szemét kezdi féltetni a furcsa boszorkától. Könyvtárban is kutakodik, ahol elolvas egy tizenharmadik századi kiadványt a kabalisztikáról és az okkult tudományokról. Mikor a vénasszony újra megjelenik, az ifjú már „felkészülten” várja: misztikus varázsigét olvas a fejére, sátnafajzatnak nevezi és elkergeti. A házigazda azonban közbeavatkozik, s elmagyarázza a kicsit süket és a magyart csak akcentussal beszélő házmesternének, hogy a „szemetet” legközelebb ne az albérlőtől kérje...

„A Titokzatosság tárgya és elmondásának módja közt van az ellentét: a misztikum nélküli eseményt élete legcsodálatosabb emlékeként, valódi misztikus történetre emlékeztető eszközökkel meséli el az elbeszélő. [...] Karinthy írása itt lesz humoros, és humorának sajátossága immáron itt lesz megnevezhető: parodisztikus. Mert a Titokzatosság a misztikus történetek műfajparódiája. És a paródia természete, hogy a benne rejlő humor felismeréséhez (így annak működéséhez is) bizonyos előismeretre van szükség: az eredeti, jelen esetben az eredeti műfaj ismeretére” – foglalja össze Bíró-Balogh Tamás Karinthy humorát elemző tanulmányában (Bíró-Balogh, 2003, pp. 79–80).

A szépirodalmi alkotások közül azonban jelentősebb (s időben is jóval későbbi, amikor már Karinthy, agyműtétje révén, farkasszemet nézni kényszerül a halállal) a *Mennyei Riport* című regény. A mű főhőse a beszélő névvel bíró Merlin Oldtime³ közismert oknyomozó újságíró, aki szenzációhajhász riportjairól híres. Mivel már kezd eljární felette az idő, fogyatkozik olvasóközönsége is, kitalálja, hogy egyenesen a túlvilágról közöl cikksorozatot, hátha azzal újra a figyelem

³ Egyfelől az ‘Oldtime’ kifejezés a „rég (történelmi) időkre” asszociáltathat, másfelől – amint arra a szöveg explicit módon is referál – a ‘Merlin’ keresztnév utalás a legendás varázslóra: „Emlékszem, a rossz kiejtés furcsaságairól való nevetgélésünk közben került szóba Oldtime szokatlan keresztnéve, a legendabeli varázsló névmása, Merlin, s Oldtime elmondta, hogy az apja az ő születése idején mágiával foglalkozott” (Karinthy, 2011, p. 22).

középpontjába kerül. Az egyes szám első személyű narrátor idővel át is adja neki a szót – hiszen Merlin részben (s mint a regény végére kiderül: egész/b/en is) „megöleti magát” a cél érdekében, s valóban küldi a szintén egyes szám első személyű tudósításokat, melyek betétszöveggént funkcionálnak majd –, ám előtte fontosnak tartja leszögezni:

„távol állok azoktól a misztikus és gnosztikus és spiritisztikus elemektől, szektáktól és »tudományos« kutatóktól, akik ebben a furcsa ügyben szerepet játszottak. [...] Bevallom, mindig ellenszenves volt nekem ez a társaság, a nyugalmazott ezredek, volt állambívalatok és idős magánzónók mindig egyformán kialakuló gyülekezete, elsötétített szobákban ünnepelt éremlyítő szertartásaikkal” (Karinthy, 2011, p. 19).

Miután megismerjük Merlin előtörténetét – megtudjuk, hogyan kereste meg a *New History* című népszerű, „félheti magazin” szerkesztőségét, s ajánlotta ott fel szolgálatait –, a riporter „útra kel”, s innentől kezdve az ő tolmácsolásában követhetjük nyomon az eseményeket. A túlvilági utazás sajátos parafrázisa lesz Dante *Isteni színjátékának* is,⁴ csak ezúttal nem Vergilius, hanem – szimbolikusan – épp a felvilágosodás egyik jeles gondolkodója („enciklopédikus törekvéseivel” Karinthy példaképe), Denis Diderot fogja kalauzolni a főszereplőt különböző, evílagon túli helyszíneken, valamint az egyetemes történelem korszakainak megfelelő, holtak által lakott birodalmakban; a történelmi múltban tett kirándulás motívuma pedig majd madáchi áthallásokat is konnotál. Mindeközben találkozunk a világtörténelem nagyjaival (például Caesarral, Marco Polóval, Napóleonnal), illetve egykor élt jeles gondolkodókkal, művészekkel (többek között Szókratésszal, Sade márkival, Freud professzorral). Merlin megpróbálja megváltoztatni a történelem menetét is, amikor például Julius Caesart le akarja beszélni arról, hogy március idusán a szenátusba menjen, ahol majd Brutusszal s a többi összeesküvővel találkozik, s merényletet követnek el ellene. De Karinthy sok esetben természettudományos tájékozottságát is megcsillogtatja, s hol Diderot, hol Oldtime szájába adva fejt ki a tér–idő kontinuummal kapcsolatos elméleteket, valamint eljátszik a gondolattal, hogy mi lenne, ha az időnek olyan kiterjedése lenne, mint a térnek és fordítva.

A regényben több helyütt is előkerül a spiritizmus fogalma. Amikor például Oldtime átlépi az élet és a halál közötti kaput, s elsőként tapasztalja meg a testi

⁴ „Talán egyszerűbb volna egy közismert kollégámnak, bizonyos Mr. Alighieri Danténak módszerét és formanyelvét használnom. Ő ugyanis utólag írta meg tudósítását, s így nem kellett erőltetnie magát, otthon volt megint, az Önök nyelvén beszélt, folyékonyan, legfeljebb kicsit izgatott volt még, ami csak használt, ütemessé tördelte szét a szót, s az egyforma betűkkel végződő szavak nagy segítségére voltak, hogy ráeszméljen ezeknek a szavaknak a valóságban (mondjuk: itt) tapasztalt tartalmi összefüggésére. Így persze könnyű volna nekem is. Mentségemre szolgáljon, hogy én innen beszélek” (Karinthy, 2011, p. 72).

létezésből való kiszakadást (ahogyan ő fogalmaz: a „Negyedik Kiterjedésbe” csöppen), csak nevet a spiritisztákon, hiszen (most derül ki) teljesen más irányba tapogatóztak a túlvilági létet illetően, mint ami „valójában” történik az emberrel ilyenkor:

„Mosolyognom kell, ha eszembe jutnak azok a spiritiszta ülések, amiken kutatásaim közben (s főként összeköttetések beszerzése céljából) részt vettem. Kődös alakzatok kóvályogtak a levegőben, s a fényképezőlemezem, a bizonyos »anyag«, amiről ők beszéltek, az »ektoplaszma«, »fotoplaszma«, »asztrálest« (s egyéb formák), amelyekben az ő kísérteteik jelentkeznek (egyébként nagyon érthető ez!) sokkal inkább hasonlítanak köddé és vízpárává szétomló, a semmi, vagy még inkább a káosz felé visszaigyekvő létezés megnyilvánulásaihoz (tulajdonképpen a buddhizmus vallásához volna köziük s nem a mi egészségesebb európai spiritizmusunkhoz), mint a háromnál is több kiterjedés lényeihez, háromnál is több! [...] mondtam is ezeknek a spiritisztáknak: lehet, hogy a ti szellemeitek léteztek valamikor, az életnek valami test előtti, primitív fokán, de ha maradt még belőlük néhány ásatag példány, igazán nem érdemlik meg, hogy visszahívjuk őket [...] amit médiumok útján »nyilatkoznak«, abban ezek az ektoplaszmák és asztrálestek, kevesebb megértését árulják el a létezés értelmének, mint amennyivel egy ősplazma, vagy egysejtű ázalog alkalmazkodott a földi létezéshez! [...] az önök fehér lepedővel és áttetsző fehér festékkel vagy ködfátyollal ábrázolt »kísértetei« egy, az élő testnél alacsonyabb fokát jelentik a létezésnek” (Karinthy, 2011, p. 85).

Kétségtelen, hogy az idézet fiktív szövegből származik, s a narrátor nem feleltethető meg a regényírónak, ám e ponton nem tekinthetünk el Karinthy természet tudományos alapállásától, valamint esszéiben közölt spiritizmuskritikájától, így tehát érdemes ezt a szempontot is számításba vennünk az értelmezésnél.

A történet végén, számos fantasztikus kalandon túljutva, Oldtime az őszövet-ségi Ábrahám testébe kerül, ahol egy gondolatként bukkan fel, s mint ilyen, öngyilkosságra veszi rá a „gazdatestet”. Azt akarja megtudni: létezik-e valami plusz, valami tisztán szellemi az anyagi világon túl, vagy ott van mindennek a vége, ameddig az anyag (a látható, a tapintható világ) tart. Ekkor találkozik lényegében a Teremtővel is (meghallja a Hangot), akitől megtudja, hogy az ember voltaképp semmi, mindössze egy gondolat. Karinthy műve Dante világát idézi a zárattal is: kiderül, hogy a riporter egész életében csak azért kereste a feltűnést, hogy fiatal-kori szerelmének hírt adjon magáról, s így végre megtalálhassa. És a túlvilágra is azért ment át, hogy újra együtt lehessenek, mert a lány – mint épp a sajtóhírekből kiderült – időközben meghalt egy vonatbalesetben.

Az író tehát a *Mennyei riport*ban megpróbál felelni a „nagy kérdésre”, miszerint mi következik a halálunk után. Válaszai – ahogyan Hegyi Zoltán Imre fogalmaz –

„nem rejtenek »titkokat«. De a nézőpontjában annyi bölcsesség lakik – és oly kevés rögeszme –, amennyi humor; [...] Legszebb válasza a sok közül, hogy milyen a »nem ismert tartomány«, a túlban, a túlvilág: olyan, amilyennek csak szeretnéd! Rajtad áll, embernek fia, te szegény halálra ítélt, hogy átlépve mit találsz – találsz-e egyáltalán bármit is. Az evangéliumokkal szólva: mindenkinek hite szerint adatik. Karinthyval szólva: az szent humorba áztatott fantázia nevében!”⁵

HARSÁNYI ZSOLT ÉS A SPIRITIZMUS

Egy másik, a *Nyugat* folyóiratban gyakran publikáló szerző, Harsányi Zsolt Jack Londonról írt szövegében szintén felbukkan a kérdéskör, még hozzá az amerikai író édesapjával kapcsolatban. Az író ugyanis London életútját beszéli el, folyamatosan párhuzamba állítva azt egy elképzelt magyar író létlehetőségeivel, érzékeltetvén: a „magyar ugaron” sokkal könnyebb egy tehetségnek elkallódnia, mint a jenkik földjén. Jack London apja korán özvegyen maradt, sok árvával és jókora hozománnyal. Bánatában spiritiszta szeánszokra kezdett járni, ahol – ahogy azt Harsányi könnyedebb stílusú írásában összefoglalja – „megismertedett egy Flora Weldmann nevű lánnyal, Ohio egyik alapítójának jómódú unokájával és addig idézte elholt felesége szellemét, amíg ezt a lányt elvette. Csak polgári esküvővel, mert felekezeten kívüliek voltak mind a ketten” (Harsányi, 1925, p. 549).

Harsányi nemhogy szkeptikus a spiritizmussal kapcsolatban, hanem egyenesen szemfényvesztő hókuszpókusznak tartja, s mind London apját, mind mostohaanyját voltaképp ideggyengének és személyiségzavarosnak bélyegzi. Míg a férfit naivnak és betegesnek nevezi, az asszonyt babonásnak és alacsony intelligenciájúnak, sőt azt is megállapítja róla, hogy „valami súlyos terheltséget hord magában”, illetve azért lett spiritiszta, mert „a szellemektől akarta megtudni az akkoriban ott is nagyon divatos lutri nyerőszámait” (Harsányi, 1925, p. 549). Miután férje – aki szintén élvezte mind a lutrit, mind a „szellemfaggatást” – mindebben partnere volt, mire Jack London tízéves lett, a család kellőképpen elszegényedett. Sokáig épp az író kétkezi munkájából éltek, aki már gyerekejjel mostohábnál mostohább körülmények között kényszerült dolgozni. Mindezek után nem lehetett véletlen, hogy egész életében „materialista volt testestül-lelkestül, minden metafizikának indulatos ellensége”, aki „egész világát a tények könyörtelen vegyi és matematikai viszonyára alapította.” Elve volt: „nem félni a valóság farkasszemétől és tényeket csak tényekre építeni” (Harsányi, 1925, p. 563).

⁵ Hegyi Z. I. (2011. 10. 31.). *Karinthy Frigyes: Mennyei riport*. Ekultura.hu. <https://ekultura.hu/2011/10/31/karinthy-frigyes-mennyei-riport>

„CSALÓK ÉS PRÓFÉTÁK” A FIGYELŐ ROVATBAN

Tanulmányom záró szakaszában azon portrék és kritikák csoportjával foglalkozom, melyekben egy-egy alkotó életútjának az ismertetése vagy épp egy színdarab, könyv elemzése révén kerül terítékre az újgnózis ügye. Miután főként kritikákról van szó, ezek a szövegek a *Nyugat* vonatkozó rovatában, azaz a *Figyelő*-ben kaptak helyet. Laczkó Géza *Csalók és próféták* című recenziója az egyik, mely foglalkozik az újgnózissal kapcsolatos kérdésekkel, köztük konkrétan az okkultizmust, a teozófiát és az antropozófiát említve. Laczkó címadása előre vetíti az újgnosztikus jelenségek erős kritikáját, melyhez az apropót Maurice Maeterlinck *A nagy titok* című kötete szolgáltatja; a munka egyébként 1922-ben látott napvilágot a Kultúra Könyvkiadó és Nyomda Rt. gondozásában, Rózsa Géza fordításában.

Laczkó hosszabb eszmetörténeti áttekintéssel indítja könyvkritikáját, melynek csak az utolsó bekezdésében említi Maeterlinck nevét. A magyar szerző összefoglalása főként a belga származású, francia nyelvű író gondolatait közvetíti, s teszi mindezt az egyetértés hangján. Elemzi vallás és tudomány fogalmainak alakulását – amivel Maeterlinck a kötetben behatóbban is foglalkozik –, valamint a kettő egymáshoz való viszonyát az elmúlt évszázadok során. „A teológia a szemináriumokba szorult, a metafizika megtévelyodott s a spekulatív szellemnek az anyagi tudományból kiszorult tudományos eszmeboncolására a szépirodalom tette rá a kezét” – állapítja meg, majd hozzáteszi:

„A spekulatív szellem vagy filozófiai gondolkodás aztán segített magán, mint az egysejtű állat, egyszerűen kettéoszlott. Az egyik fele – már új egyed – elúszott az irodalom vizein Zarathustra és Dionysos távoli tájai felé, a másik meg áttért az anyagiasság vallására, felvette a társadalomtudomány nevet s megszülte a napóleoni szerepre duzzadt porontyát, a materializmust” (Laczkó, 1922, p. 553).

A materializmus tombolása után újra életre hívta a spiritualitás iránti igényt, ám – ahogyan azt Laczkó is hangsúlyozza – az ellenhatásként megjelenő okkultizmus inkább „sokféle történeti, spekulatív, gyakorlati lélekbúvárlás” lett, de mindez egészen más módon, mint látjuk azt a pszichológia tudományának fejlődésénél. Az említett irányvonalak „mindegyikének közös alapja a lélek halhatatlanságába, a földöntúli életbe, a lélek elsődlegességébe és mindenhatóságába vetett hit” (Laczkó, 1922, p. 553). Az ókori hagyomány éles ellentétben áll mindezzel – még ha arra is hivatkoznak sokszor –, hiszen (ismét Laczkót idézve) „a régi primitív nagy vallások, az indiaiak s az egyiptomi, nyíltan, mindenki számára, exoterikusan tanították az itt bizonytalanul körvonalazott elveket, mégpedig bámulatosan egybehangzó szavakkal” (Laczkó, 1922, p. 553). Mindezek alapján a *Nyugat* kri-

tikusa – Maeterlincket követve – kétféle irányvonalat különít el: a *csalók* társaságát, akik asztalt táncoltatnak (spritisza szeánszok „rendezői”), és a *prófétákat*, akik elmélkednek és meditálnak, s olyan irányzatok híveiként bukkannak fel, mint az antropológia vagy a teozófia. Láthatjuk tehát, hogy ezúttal nem a teljes újgnózis kerül elutasításra, hanem annak csak egy szelete, szenzációhajhászásra alkalmasabb, „áltudományos” vonulata.

Utoljára Schöppflin Aladár nevét említem, aki ugyancsak érinti az újgnózis kérdéskörét a *Don Juan estéje* című Lenormand-darab elemzése során, melynek magyar fordítója, rendezője és főszereplője egyaránt Ódry Árpád volt. A modern francia dráma nagymesterének művét tartózkodva fogadta a Nemzeti Színház közönsége, minek magyarázatát a kritikus abban látja, hogy Lenormand egyszerre túl sok mindent kívánt elmondani. Túl gyakran utalt a legenda motívumaira, valamint Don Juan belső konfliktusainak bemutatásához a pszichoanalízis vívmányait hívta segítségül, amit még némi kortárs miszticizmussal is vegyített: az egyik jelenetben ugyanis a halálba kergetett nők szellemei felvonulnak a „gaz csábító” előtt, ez a sajátos szellemjárás pedig már a korban divatos spiritisza szeánszok forgatókönyvét idézi. „Csak a szellemidéző jelenetet érezzük túlságosan valóságyszerűnek, olyannak, mint egy riportot egy spiritisza-szeánszról, ennek összes közismert motívumaival” – jegyzi meg Schöppflin (Schöppflin, 1930, p. 818), s kijelentéséből világossá válik, hogy a spiritizmus egyfelől erősen benne volt a magyar és az európai köztudatban, másfelől a korszak művészeti alkotásai is bőven táplálkoztak belőle – s e ponton nem a szellemidézésről általában beszélünk, hanem konkrétan a modern spiritizmus jelenségéről.

ÖSSZEGZÉS

Összegzésként elmondhatjuk, hogy az újgnosztikus irányvonalak markánsan jelen voltak nemcsak a kor közgondolkodásában, hanem az irodalmi életben és a szép-irodalmi művekben is. Nyugatos szerzőink egyaránt foglalkoztak a jelenséggel hol értekező jellegű munkáikban, hol publicisztikai szövegeikben – melyeket más, korabeli lapokban is közöltek, nem csak a *Nyugat* folyóiratban –, hol pedig szép-irodalmi írásaikban. A tanulmányban kiemelt spiritizmus kérdésköre egyfelől szkepticizmusuk kinyilvánítására adott apropót, másfelől humorforrásként is szolgált. Mindezen távolságtartás ellenére tudjuk, hogy élénken érdeklődtek a spiritisza szeánszok világa iránt, s nem pusztán szatirikus szövegekhez merítettek ihletet belőle. A dolgozatunkban legtöbbet tárgyalt alkotó, Karinthy Frigyes például élete végén – agyműtétjét követően – nem utolsósorban a modern spiritizmus irányvonalának hatására alkotta meg Dante és Madách világát idéző „menyeyi riportját”.

IRODALOM

- Arany, Zs. (2020). "Absinthe of necromancy": Kosztolányi and the Life Reform Movements. In B. Vincze & K. Kempf & A. Németh (Eds.) *Hidden Stories – the Life Reform Movements and Art* (pp. 255–265). Peter Lang.
- Arany, Zs. (2019). Újgnosztikus filozófiák hatása a századforduló magyar irodalmi életére. *Életünk*, 1, 45–59.
- [Bíró-]Balogh, T. (2003). Tréfa a humorban. Karinthy Frigyes, a humorista (?). *Bárka*, 5, 76–86.
- Guénon, R. (2004). *The Spiritist Fallacy*. Sophia Perennis et Universalis.
- Halász, G. (1937). Magyar századvég. *Nyugat*, 30(11), 303–324.
- Harsányi, Zs. (1925). Jack London bámulatos élete. *Nyugat*, 18(10–11), 548–564.
- Juhász, Gy. (1969). Trockijjal egy asztalnál. In Juhász Gy. *Összes művei* 6. *Prózai írások 1918–1922* (pp. 86–87). Akadémiai.
- Karinthy, F. (1925). Csoda. Címszó az új enciklopédiához. *Nyugat*, 18(18), 59–65.
- Karinthy, F. (1924). Libazsíros vatta. Nekrológ. *Az Est*, 1(5), 4.
- Karinthy, F. (2011). *Mennyei Riport*. Kossuth.
- Karinthy, F. (1915). Titokzatosság. „Azoknak, akik hisznek a misztikumban”. *Az Újság*, 4(24), 3–5.
- Karinthy, F. (1928). Van-e túlvilági élet? *Nyugat*, 21(17), 343–348.
- Kőhegyi, G. (2004). Tudomány, babona és misztikum Karinthy Frigyes prózájában. *Studia Caroliensia*, 2, 142–160.
- Laczkó, G. (1922). Csalók és próféták. *Nyugat*, 15(8), 553.
- (MB.) [Mikos, J.] (1897). A spiritizmus feladata. *Rejtelmes Világ*, 12(3), 2.
- Schöpflin, A. (1930). Don Juan estéje. Lenormand drámája a Nemzeti Színházban. *Nyugat*, 23(10), 817–818.
- Szemlér, F. (1935). Román folyóiratszemle. *Erdélyi Helikon*, 10, 631.
- Tarjányi, E. (2002). *A szellem örvényében. A magyarországi mesmerizmus, szellemidézés, teozófia története és művészeti kapcsolatai*. Universitas.
- Tábori, K. (1924). *Pesti spiritiszták*. Tolnai Világlapja Kiadása.

**„SALVATION IN GNOSIS”?
CRITICISM OF SPIRITISM IN THE HUNGARIAN PERIODICAL
NYUGAT [WEST]**

KEYWORDS

Dezső Kosztolányi, Frigyes Karinthy, neo-gnostic movement, modern Hungarian literature, spiritism

ABSTRACT

In my study I analyze the criticism of spiritualism by the authors of the *Nyugat* [West], mainly the writings of Frigyes Karinthy. Like others, Karinthy was sceptical not only of spiritualism, but also of the neo-gnostic movement, yet his attitude remained ambivalent: on the one hand, he seems to want to expose mystical superstitions, on the other hand, he is keenly interested in epistemological and psychological problems.

In addition to the above-mentioned aspects, I am talking about Gábor Halász's 1937 summary entitled *Magyar századvég* [Hungarian End of the Century] and Zsolt Harsányi's text about Jack London. Finally, I examine the articles in the criticism column of the *Nyugat*, indicating the references made to life reform movements.

ALBRECHT ZSÓFIA

A LÓTUSZ LELKE

Misztikus újjavallásos irányzatok, az életreform
és a képzőművészet kapcsolatáról

BEVEZETÉS

A hosszú tizenkilencedik század időszakának (1789–1914) politikai, gazdasági és társadalmi reformjai alapvetően változtatták meg Európát. Az élet minden területén jelentkező modernizáció és industrializáció nemcsak széleskörű gazdasági-társadalmi átrendeződést indított el, de megváltoztatta az időhöz való viszonyt is, az életritmus átalakult az új társadalmi idők elvárása szerint (Németh, 2010; Németh & Skiera, 2018). A felgyorsuló világra a kor embere többféleképpen reagált, ennek részeként megfigyelhető a korábbi vallási gyakorlatok, a valálshoz való viszony átalakulása, „fokozatosan kialakulnak a spiritualitás kvázi vallásos evilági terei” (Németh, 2023, p. 70). Ez azonban korántsem jelentette a teljes vallásvesztést, sokkal inkább a vallásosság egyéni útjainak megjelenését és megélését (Szarka, 2014).

A megváltozott körülményekből való elvágyódás és kivonulás egyik lehetséges irányát jelenthették a századfordulón kibontakozó különböző életreform- és újjavallásos mozgalmak, amelyek jelentősen befolyásolták a korszak művészeti életét is, azzal sok esetben elválaszthatatlanul egybefonódtak:

„a civilizációból, a hagyományos vallásos vagy nem vallásos művészettől a természetbe való visszatalálás mellett titkos tanítások, ezoterikus vallások és vallásfilozófiák (például a teozófia) kultusza is hozzájárult az ember, a természet és a kozmosz–világmindenség összefüggéseinek művészi kutatásához, újraértelmezéséhez. E „másik típusú” kilépéshez számíthatjuk a természettudományos, elsősorban növénytani és kémiai rész kutatásokon vagy ezek összegzésein túllépő, a világ életben való egységét és az addig a kizárólagosan emberi tulajdonságoknak vélt karakterisztikumokat az élővilág egészében felfedező tudományos filozófiák hatásának megjelenését a művészetben. Amint a természeti-mitikus, úgy az ezoterikus-tudományos szemlélet is változást hozott a művészetbe. Egyidejű feltűnésük miatt olykor ezek a változások szétválaszthatatlanok” (Keserü, 2013, pp. 44–45).

Ugyanakkor a természettudományos és technikai felfedezések, új találmányok is jelentős hatással voltak mind az életreform-mozgalmakra, mind a művészetek

különböző ágára. Ezek között említendő például a biológiai evolúcióval foglalkozó elméletek (legfőképpen Charles Darwin 1859-ben megjelent, *A fajok eredete* [On the Origin of Species] című munkája), a fotográfia technikájának megszületése és fejlődése, az elektromosság és a röntgensugár felfedezése. Tudományok és művészetek szoros kapcsolata

„...korántsem véletlen. Hiszen csak a művészek és a tudósok veszik észre maguk körül az új jelenség-csoportosulásokat, egyedül ők fejezik ki azokat transzponálható, fejlődésre képes nyelven. Nincs ellentmondás a művészet, a tudomány és a modern technikák evolúciója között, mihelyt kilépünk a párhuzamosságokra és kölcsönzésekre utaló példák kereteiből, s mihelyt eljutunk az alkotás eleven forrásaihoz” (Francastel, 1972, p. 361).

Az elmúlt nagyjából ötven évben több olyan nemzetközi és hazai kiállítás is megvalósult, amely a fent vázolt összefüggések bemutatását tűzte ki célul. Kulcsfontosságú volt a *The Spiritual in Art: Abstract Painting 1890–1985* (Los Angeles County Museum of Art, 1985. november 23. – 1986. március 8.), amelyen először láthatta Svédországon kívül a nagyközönség Hilma af Klint műveit. Az újvallásos mozgalmakra kifejezett hangsúly került: a *Künstler und Propheten. Eine geheime Geschichte der Moderne 1872–1972* (Schirn Kunsthalle Frankfurt, 2015. március 6. – június 14.) című kiállításban, amely *Umělci a proroci. Schiele, Hundertwasser, Kupka, Beyus a další* címmel Prágában is megrendezésre került (Národní galerie, Praha, 2015. július 22. – október 18.),¹ szintén Csehországban volt látható az *Ænigma: sto let antroposofického umění* című tárlat is (Muzeum moderního umění, Olomouc, 2015. március 19. – július 26.).²

A budapesti Műcsarnokban megrendezett *Rejtett történetek. Az életreform-mozgalmak és a művészetek* című kiállítás és a hozzá kapcsolódó szakmai programok (2018. október 6. – 2019. január 20.)³ valamint a *Die Lebensreform – Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst in der Moderne* (Mathildenhöhe, Darmstadt, 2001. október 21. – 2002. február 24.) és az *Einfach. Natürlich. Leben. – Lebensreform in Brandenburg 1890–1939* (Haus der Brandenburgisch-Preussischen Geschichte, Potsdam, 2015. július 10. – 2015. november 22.)⁴ című kiállítások

¹ https://www.schirn.de/ausstellungen/2015/kuenstler_und_propheten/; <https://www.ngprague.cz/udalost/84/umelci-a-proroci-schiele-hundertwasser-kupka-beuus-a-dalsi>

² <https://muo.cz/vystavy/aenigma-sto-let-antroposofickeho-umeni/>; <https://artsandculture.google.com/story/SAUB0PomTlkX7g?hl=cs>

³ <https://mucsarnok.hu/kiallitasok/kiallitasok.php?mid=YnvqFLjsiAaZrxnOyTDOIJ>

⁴ enteriőr-képek a kiállításról: <https://vierzig-a.de/ausstellungsgrafik-einfach-natuerlich-leben-lebensreform-in-brandenburg-hbpg/ausstellung-einfach-natuerlich-leben-lebensreform-in-brandenburg-1890-1939-10-7-2015-22-11-2015-haus-der-brandenburgisch-preussischen-geschichte-hbpg-pots-13/>

interdiszciplináris nézőpontból vizsgálták az életreform-mozgalmak, a művészetek, az antropológia, a pszichológia és más területek kapcsolódásait. A Magyar Nemzeti Galéria *Az utópia szépsége. Preraffaelita hatások a századforduló magyar művészetében* (2021. május 13. – szeptember 26.)⁵ címmel kiemelten foglalkozott a képző- és iparművészet, különösen a gödöllői művésztelep szerepével az életreform-mozgalmak kapcsán.

Elsőként rendezett átfogó kiállítást Charles Darwin evolúciós elméletének a vizuális művészetekre gyakorolt hatásáról a frankfurti Schirn Kunsthalle: *Darwin. Kunst und die Suche nach den Ursprüngen* (2009. február 5. – május 3.)⁶ címmel, amely több ponton és művészen keresztül kapcsolódott a tudományok, okkult irányzatok és életreform-mozgalmak összefonódásához. A példaként felsorolt kiállítások is azt bizonyítják, erős létjogosultsága van a művészetek és a különböző életreform- (és reformpedagógiai) mozgalmaknak, újjavallásos és okkult irányzatoknak a vizsgálatára, mind a szakmai, mind a nagyobb közönségnek való bemutatására.

A továbbiakban a workshopon⁷ elhangzott előadáson bemutatott képzőművészeti példákból František Kupka két grafikáját mutatja be a tanulmány, melyek értelmezéséhez a teozófiára és az antropolóziára térünk ki részletesebben.

A SZELLEM ÉS A TERMÉSZET EREJE – TEOZÓFIA, ANTROPOZÓFIA, KÉPZŐMŰVÉSZET

Az új vallási mozgalmak a 19. század második felében jelennek meg, a ma rájuk használt angol nyelvű elnevezés [*New Religious Movements*] a második világháború után Japánban elterjedt különféle új mozgalmakra használt japán [*shin shukyo*] kifejezés fordításából ered (Siegler, 2007). A szakirodalomban azonban gyakran megkülönböztetik a korábbi, azaz a 19. század második felében és a 20. század első felében megjelenő irányzatokat az 1960–70-es években elterjedt újjavallásos mozgalmaktól (Bogdan, 2016).

A szellemtan különböző irányzatainak (spiritizmus, teozófia, antropológia) alap gondolata megegyezik abban, hogy „*az emberiség anyagi kultúrája végpontjára érkezett [...] a spirituális erők, az ember transzcendens lényének újraélesztése szolgálhatja a továbblépést*” (Tarjányi, 2002, p. 32). Közös tulajdonságuk az is, hogy

⁵ <https://mng.hu/kiallitasok/az-utopia-szepsege-preraffaelita-hatasok-a-szazadfordulo-magyar-muveszeteben/>

⁶ <https://www.schirn.de/ausstellungen/2009/darwin/>

⁷ Életreform és a művészetek: kapcsolati hálók, nemzetközi recepciós hatások, misztikus újjavallásos és okkult irányzatok hatása a 20. század első felében – tudományos szimpózium. 2022. szeptember 16–18. Csopak.

erősen támaszkodnak a vallásra, a filozófiára, a természettudományokra. A spiritizmushoz erős szálakkal kötődő teozófia 1875-ben New Yorkban, az orosz származású Helena Petrovna Blavatsky⁸ (1831–1891) és az amerikai Henry Steel Olcott⁹ (1832–1907) vezetésével megalapított Teozófiai Társulattal születik meg. A Társulat viszonylag hamar, már 1879-ben átteszé székelyét az indiai Madras külvárosába (ma Chennai), köszönhetően a buddhista és hindu tanoknak mindinkább a teozófiai gondolkodásba való beemeléssel. Fontos kiemelni, hogy a 19. század utolsó évtizedéig a buddhizmus, a buddhista tanítások kizárólag szöveges fordítások és interpretációk révén érték el Európát és Észak-Amerikát, buddhista misszió térítési szándékkal nem érkezett nyugatra Ázsiából (Naumann, 2023).

A teozófia mint vallásos mozgalom tanait egyrészt az alapítók, Helena Blavatsky (*Isis Unveiled*, 1877; *The Secret Doctrine*, 1888; *The Key to Theosophy*, 1889) és Henry Steel Olcott (*Buddhist Catechism*, 1881) írásaira alapozták, amely a hindu és buddhista tanítások, gyakorlatok nyugati ezoterikus értelmezése, különös tekintettel a karma és a kozmikus ciklusok törvényeire. A teozófia a buddhizmussal szemben a reinkarnációt a szellemi fejlődés eszközeként értelmezte (Bogdan, 2016). A karma és az újjászületés mellett az evolúció és az emberi létezés alaptörvényei állnak a tanítások középpontjában. Az emberi lény négy halandó részre és három halhatatlan összetevője adja ki a (kozmosz) hetes felosztást. A halandó, alacsonyabb szintű az emberi test (*Rupa*); a vitalitás (*Prana Jiva*); az asztrálest (*Linga Sarira*) és az állati lélek (*Karma Rupa*). A felsőbb, „romolhatatlan” hármas az emberi lélek (*Manas*); szellemi lélek (*Buddhi*) és a szellem (*Atma*) (Campbell, 1980).

A Teozófiai Társaság New York-i megalakulása után megszaporodtak filiálái világszerte. A spiritizmus, a rózsakeresztességhez, a szabadkőművességhez és a kereszténységhez való bonyolult kapcsolódások belső viszályokhoz és konfliktusokhoz vezettek jóval az alapító Blavatsky (1891) és Olcott (1907) halála után is. Tőlük a brit aktivista, politikus és író, Annie Besant¹⁰ (1847–1933) vette át a nemzetközi elnöki tisztséget.

Rudolf Steiner (1861–1925) filozófiai tanulmányai befejezése után Weimarban dolgozott a Goethe és Schiller Archívumban. Ezt követően Berlinben ő töltötte be a német teozófus páholy (*Theosophische Societät Germania*) titkárának szerepét 1902 és 1912 között. 1912-ben a vezetőséggel szembeni nézetkülönbségei miatt elszakadt a Társaságtól, egy évvel később, 1913-ban megalapította az általa antropológiának, azaz „emberi tudománynak” elnevezett új „szellemtudományt”, amelyet 1914-től a svájci Dornachba (Goetheanum) telepített Antropológiás Társaság

⁸ Helena Petrovna Blavatsky (1831–1891) orosz író, teozófus, a Teozófiai Társulat fő alapítója.

⁹ Henry Steel Olcott (1832–1907) jogász, újságíró, Blavatsky mellett társalapítója és első elnöke az 1875 szeptemberében létrejött Teozófiai Társulatlaknak.

¹⁰ Annie Besant (1847–1933) brit aktivista, politikus és író.

hirdetett. Nézeteinek alapvető, kiinduló forrásait Goethe természettudománnyal foglalkozó művei jelentették, de emellett hatottak rá Fichte, Schelling és Hegel, továbbá Ernst Haeckel gondolatai (akivel Weimarban ismerkedett meg), a rózsakeresztesség, és erőteljes hangsúlyt kapott nála a kereszténység is. Az antropológia mint kifejezés azonban nem Steinernél jelent meg először. Ő maga is hivatkozott az átvételre a társaság történetéről szóló előadásában (Steiner, 1923), tudniillik az irányzat és a társaság nevét Robert Zimmermann (1824–1898) *Anthroposophie im Umriss* című, 1882-ben Bécsben megjelent könyve után kölcsönözte. Zimmermann (1882) kiemelte könyvének előszavában az emberi tudás, emberi szellemiség (*Menschenwissen*) központúságát. Később Steiner tanainak is ez lett az egyik kulcsfogalma, bár ő a hangsúlyt „az embernek a magasabb világokkal való összeköttetésére helyezte, és az ember teljes átszellemülésének kívánalmát hirdette” (Tarjányi, 2002, p. 21). Az Antropológiai Társaság létrehozásával egyúttal lehetősége nyílt a különböző művészeti ágak szorosabb bevonására (így az építészet, szobrászat, tánc/euritmia, színház/misztériumdráma) a Társaság mindennapi működésének ritmusába.

Steiner 1882–1897 között rendezte sajtó alá Goethe természettudományos írásait Weimarban. Az írások nagy hatással voltak Steiner egész életművére, különösen Goethe organikus fejlődésről vallott nézetei. Fontos kiemelni, hogy Goethe szerint a természet önmagából indul ki, azaz feladja a teremtés isteni magyarázatát, és az ember megfigyelőként pozícionálhatja magát a természetben (Breibach, 2014). Steiner *Goethe világszemlélete* című munkájában (1897) így ír:

„Goethe azon a nézeten van, hogy a »természetnek nincs olyan titka, amelyet valahol ne helyezne kendőzetlenül a figyelmes szemlélő elé«. A természet olyan jelenségeket tud teremteni, amelyekről a rokon folyamatok nagy területének ideái közvetlenül leolvashatók. A természet teremtő szelleme itt a dolgok felszínén jelenik meg; ami a durván materiális jelenségeknél csak gondolkodással fogható fel, ami csak szellemi szemmel látható, az a fel-fokozott jelenségen láthatóvá lesz a testi szem számára. Itt minden érzékileg észlelhető egyszersmind szellemi is, és minden szellemi érzékileg észlelhető. Goethe az egész természetet szellemmel áthatottnak gondolja. A természet formái azáltal különböznek, hogy a szellem bennük jobban vagy kevésbé válik külsőleg is láthatóvá” (Steiner, 1897).

Steiner a goethei ideák segítségével továbbgondolta a teozófus testelméletet (lásd fentebb), mely szerint a természetbe, a világ szellemi lényegébe való visszatérés, a spirituális fejlődés első fázisai különböző testformákként írhatók le, így a fizikai és éteri testtől az asztrális és lelki testen át juthatunk el a legmagasabb intelligenciáig, a spirituális lélekig, a szellemig (Keserü, 2013).

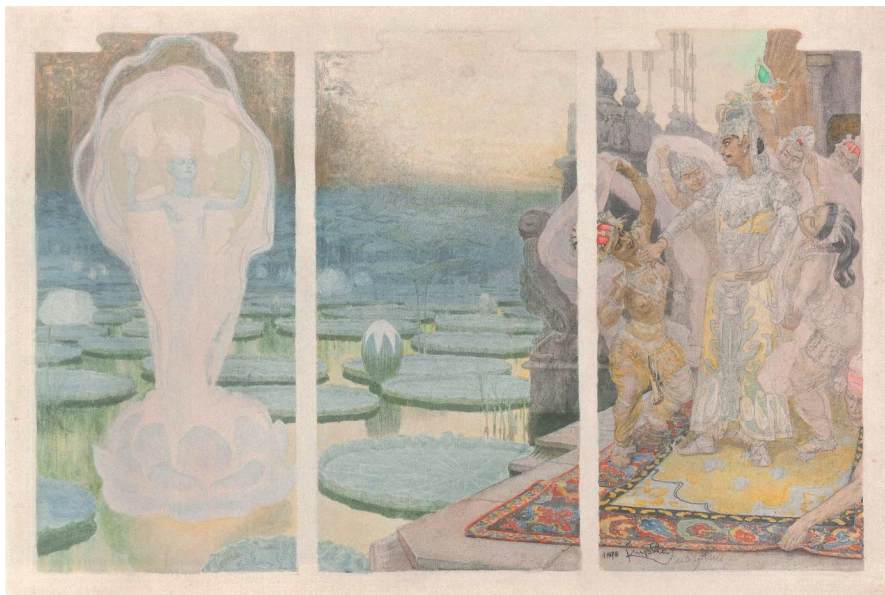
František Kupka (1871–1957) az Osztrák–Magyar Monarchia Opočno városában született, és már tizenévesen megismerkedett a spiritizizmussal. Médium-

ként megélhetést tudott biztosítani önmaga számára, míg a prágai Képzőművészeti Akadémiát látogatta. 1892-ben Bécsbe költözött, ahol beiratkozott a Képzőművészeti Akadémián August Eisenmenger festő történeti osztályába. Bécsben lehetősége nyílt nemcsak filozófiai ismereteit bővíteni, de egyéb irányú érdeklődése révén elmélyült az asztronómia, az anatómia, a kémia és más természettudományos tanokban is. Itt találkozott először a teozófiával és más okkult irányzatokkal, valamint Karl Wilhelm Diefenbach¹¹ festővel, aki a nudizmus és a vegetariánus táplálkozás híve volt, és aki a szexualitás szabadságát hirdette írásaiban és monumentális képzőművészeti alkotásaiban. Néhány hónapot el is töltött a *Kohlrabiapostel*-nek, azaz „karalábéapostol”-nak hívott Diefenbach hütteldorfi kommunájában. A vegetariánus étrendet, a szabadban végzett gyakorlatokat (napfürdőzés, testedzés) később is megtartotta. A bécsi Kunstvereinek készített monumentális festményének (*A haldokló Heine utolsó álma*, lappang) 1893-es sikere révén számos megrendelést kapott a bécsi arisztokrácia köréből, amely egy rövid időre elegendő bevételhez juttatta, így lehetősége nyílt Párizsba, Prágába és Münchenbe utaznia. Ennek az időszaknak fontos eseménye az osztrák műkritikussal, Arthur Roesslerrel való találkozása, akivel később is szoros baráti kapcsolatban maradt.

1896-ban Párizsba költözött, sokszor látogatta a már ott élő cseh származású festő, Alphonse Mucha (1860–1939) műtermét. A francia fővárosban bár beiratkozott a Julian Akadémiára, azonban végül a Sorbonne filozófiai és természettudományos előadásait, a városi múzeumokat és az állatkertet látogatta. Az ezt követő időszakban a különböző lapoknak készített illusztrációiból él meg, amit kiegészít szeánszokon médiumként való részvételével (Pravdová & Theinhardt, 2018; Mladek & Rowell, 1975; Mládková, 2001).

Ekkor készült naturalista és szimbolista munkáin fellelhető mindaz a kulturális, tudományos és művészeti hatás, találkozás, amely az elmúlt pár évben érte: így a különböző újvallásos és okkult irányzatok, a buddhizmus, Darwin és Haeckel elméletei; Nietzsche, Schopenhauer és az antik filozófusok írásai; Hugo Höppler (Fidus), Gustav Klimt, Alphons Mucha, Odilon Redon, a fiatal Egon Schiele munkái. Az 1898–1902 közötti időszakban készült *A lótusz lelke* (1898) és a *Vízililiomok / Az Élet kezdete* (két változatban, 1900–1902 között) című munkái. A kisméretű grafikák híven tükrözik a keleti filozófiák, a teozófia, Kupka természettudományos érdeklődésének kivetülését és a kortársak hasonló szellemben készített műveinek ismeretét (Lee, 2016; Szabó, 2000).

¹¹ Karl Wilhelm Diefenbach (1851–1913) német festőművész.

1. kép. František Kupka: *A lótosz lelke* (1898),
akvarell, papír, 38,5×57,5 cm. Národní galerie, Praha.
Megjelent: Pravdová, A., & Theinhardt, M. (Eds.). (2018).
František Kupka 1871–1957. Národní Galerie, p. 14.

Mind *A lótosz lelke* (1. kép), mind a *Vízililiomok / Az Élet kezdete* (3. kép) központi motívumai a lótoszvirág, a víz, a fény. *A lótosz lelke* (1898) egy triptichon, azaz három részre osztott, a jobb oldali sávban egy hindu herceget és körülötte női táncoló alakokat látunk, háttérben épületekkel, míg a két bal oldali sávban egy lótoszokkal borított tó képe tárul elénk. A kép bal szélén egy virágzó, fehér színű lótoszból egy szellemszerű, androgün alak emelkedik ki.

A LÓTUSZ

„az indiai képzeletben nemcsak a világ jelképe, hanem az embert éltető erőnek, a léleknek is kifejezője lesz. A költői hasonlat szerint: ahogyan a lótosz a sötét víz mélyén, a fekete iszapban gyökerezik, s onnan növekedik fel, átküzdvé magát a homályon, hogy végül a tiszta verőfénybe emelkedjék, ugyanúgy ered az emberi élet is a sűrű és sötét anyagból, s ugyanúgy kell felküzdenie magát a homályból a világosságra, a megismerés erejével. Ez a jelkép a bráhmáni költészet egyik alapvető motívumává és az indiai művészet elmaradhatatlan elemévé válik.” (Baktay, 1980, p. 68).

A lótosz az egyiptomi, indiai művészetben és mitológiában betöltött szimbolikája, a teozófia tanaihoz való kapcsolódása Kupka előtt ismert lehetett olvasmányai alapján, amelyek közé a kor teozófiával, ezotériával és okkult tudományokkal foglalkozó folyóiratai is hozzá tartoztak.¹² A német nyelvű *Sphinx*¹³ folyóiratban Fidus¹⁴ írásai és illusztrációi is megjelentek, így az 1893–94-es számokban a *Victoria Regiat* és a *Lótoszkirálynő* (2. kép) találjuk, utóbbit egy rövid leírás is követ:

„a gyönyörű virág óriási levelei szétterültek a sötét tó hatalmas kiterjedésében. Az egyik rügy szinte zárva pihen, a másik kinyílik. A keleti flóra királynője középen bontakozik ki teljes pompájában. [...] A lótoszvirág, melynek fehér árnyalatát a nap melegíti, nem pedig a holdfény hideg fehérje, a legtisztább, az örök képe. A tünde gyerekekről azt mondják, hogy az örökkévalóra törekvő lélek szimbóluma.” (Göring, 1894, p. 13).

DIE LOTOSKÖNIGIN.

Kunbelleage zur „Sphinx“ Juliheft 1894.

2. kép. Fidus: *Lótoszkirálynő*. Megjelent: *Sphinx*, 1894. július 1.

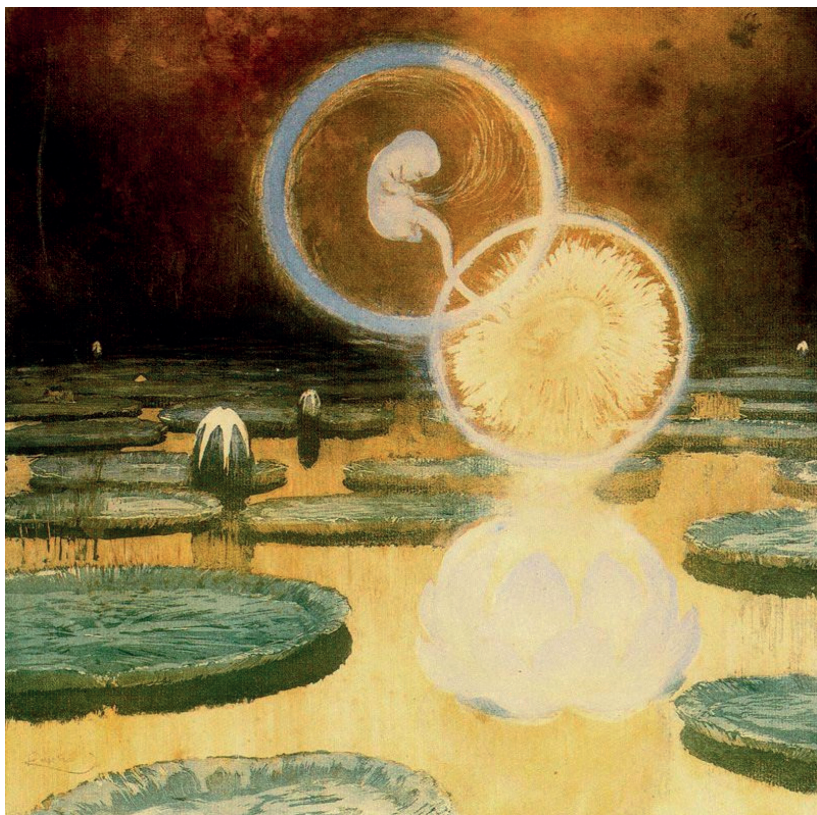
Blavatsky szerint a lótosz a filozófiai gondolkodást jelképezi, a tárgynak a szubjektívval való kisugárzását, a gondolat isteni teremtését, amely az absztraktból a konkrétba, azaz látható formába halad át, továbbá párhuzamot von az egyiptomi, hindu és zsidó–keresztény teremtéstörténetek alapmotívumai között is (Blavatsky,

¹² Például a francia nyelven megjelent *Revue Théosophique / Lotus Bleu*, amelyben Félicien Joseph Victor Rops (1833–1898) belga grafikus, karikaturista és szimbolista festőművész is közreműködött.

¹³ 1886–1896 között megjelenő német folyóirat.

¹⁴ Fidus volt Hugo Reinhold Karl Johann Höppener (1868–1948) német illusztrátor, festő és lapkiadó álnéve.

1877). Kupka képén így a lótosz a természet nemző erejének szimbólumaként, a tűz és a víz, a szellem és az anyag együttes hatásának gyümölcseként jelenik meg. A két változatban is elkészült *Vízililiomok / Az Élet kezdete* (akvatinta és színezett akvatinta, 1900–1902 között) fő motívuma szintén egy tó, amelyen hatalmas levelek úsznak, középen egy kinyílt virágú lótosz fölött lebeg két egymást keresztező ragyogó kör. A virágból közvetlenül kinövő, sugárzó, naphoz hasonló formához kapcsolódik a második kör, amelyben egy emberi embrió lebeg; köldökzsinórja a fénylő, éltető naphoz köti. Finom arany nyalábok indulnak ki a gyermekből, amelyek a körülötte lévő körbe épülnek bele, egyfajta spirális mozgást indukálva.

3. kép. František Kupka: *Vízililiomok / Az Élet kezdete* (1900–1902),
színes akvatinta, papír, 34,5×34,7 cm, Centre Pompidou,
Musée National d'Art Moderne. © Adagp, Paris
<https://www.centrepompidou.fr/en/ressources/oeuvre/cX4MXRM>

Az isteni, szellemi sugárral kapcsolatban álló magzat képéről Blavatsky *Isis Unveiled* (1877) című munkájában is olvashatunk:

„az ember egy kis világ, egy mikrokozmosz a nagy univerzumban. Mint egy magzatot, mindhárom szelleme felfüggeszti a makrokozmosz mátrixában; és míg földi teste állandó rokonszenven van szülőföldjével, asztrális lelke összhangban él a sziderikus [csillagászati] anima mundival [földi lélek]. Benne van, ahogy benne van, mert a világot átható elem minden teret betölt, és maga a tér, csak parttalan és végtelen. Ami a harmadik szellemét, az istenit illeti, mi más ez, mint egy végtelenül kicsi sugár, a számtalan sugárzás egyike, amely közvetlenül a Világ Legmagasabb Okából, a Szellemi Fényből ered? Ez a szerves és szervetlen természet, a szellemi és a fizikai természet hármassága, amelyek három az egyben ...” (Blavatsky, 1877, p. 212).

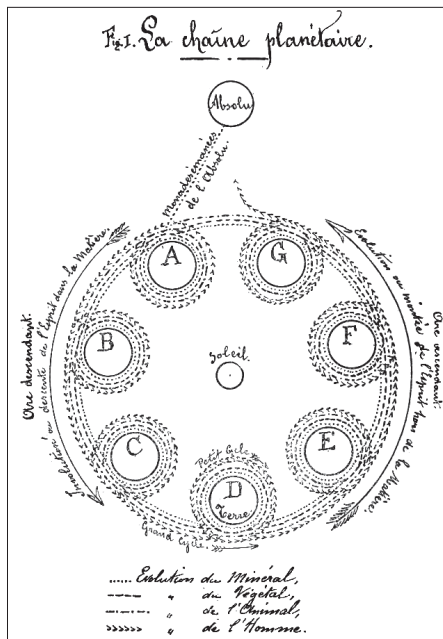
A sugárzó, teremtor erő adó, a lótuossal kapcsolatban lévő Nap-képet megtaláljuk az egyiptomi Ré [Hórusz] napisten ikonográfiájában is, ahogyan az ósvízből kiemelkedő lótuuszvirágból megszületett, és elindította a világ teremtésének folyamatát. A lótuusz víz alól felbukkanó bimbója virágzaskor liláskék kehellyé nyílik, így láthatóvá válnak aranysárga porzói. Az egyiptomiak ezért a teremtés és újjáteremtés, a napisten mindennapos megújulásával kapcsolták össze a növényt. A gyermek Harpokratész¹⁵ kultusza a Kr. e. I. évtizedben lett népszerű, gyakran ábrázolták lótuusszal.

Kupka Párizsba érkezésekor már több múzeumban is találkozhatott a közönség Ázsia és Afrika művészetével. A *Musée Guimet*, a *Musée du Louvre* és a *Musée Indochinois* zsúfolt termeiben japán, kínai, koreai, indiai, tibeti, egyiptomi műtárgyakat halmoztak fel. Kupka a múzeumi látogatásai során ihletet meríthetett a kiállított egyiptomi tárgyakból, buddhista szobrokból.

A Kupka által nagyra tartott Fidus későbbi művein is visszatér a teremtés, a teremtor erő lótuusz-szimbolikájához. Kupka az 1910-es években már szín- és absztrakciós kísérleteivel foglalkozik. Az ekkor formálódó absztrakciójára hatással lehetett az a bolygó-diagram is, amelyet A. P. Sinnett *Esoteric Buddhism* (1883) című könyvéből kiemelve jelentetett meg a *Revue théosophique* folyóirat 1890-ben (4. kép).

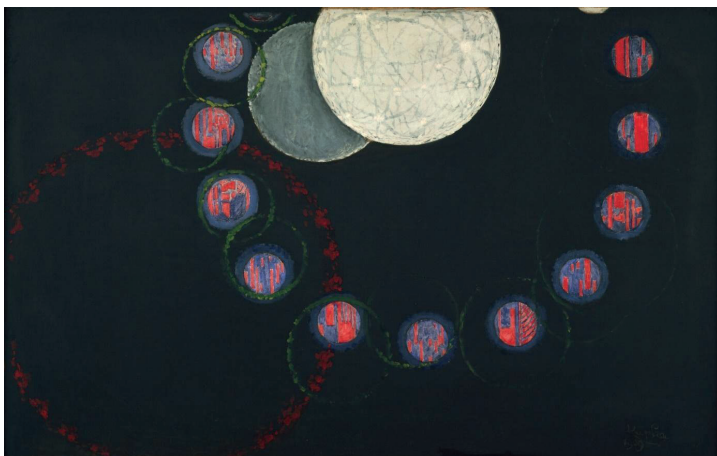
A lótuusz lelke és a *Vízililiomok / Az Élet kezdete* tavain megjelenő hatalmas levélszigetek, a formákat körbe ölelő körök kozmogonikus motívuma a későbbiekben nagyon gyakran visszatér a művész absztrakt munkáiban (5. kép).

¹⁵ Harpokratész jelentése Hórusz a gyermek (görög névforma).

4. kép. A. P. Sinnett: Bolygó-diagram.

Megjelent: *Revue théosophique* 2 (1890), február 21. p. 260.

5. kép František Kupka: Az első lépés

(1910–13?, a festményen 1909-es datálás), olaj, vászon, 83.2×129.6 cm,

©Museum of Modern Art, New York.

<https://www.moma.org/collection/works/79969>

ÖSSZEGZÉS

A 19–20. század fordulójára – köszönhetően a különböző gazdasági- és tudományos forradalmaknak és felfedezéseknek – az élet mindennapi tempója felgyorsult, a városok lakosságának és épületeinek száma hirtelen ugrásszerűen megnőtt, a modern életformát megváltoztatni kívánó életreform- és újvallásos mozgalmak világszerte elterjedtek. Ez utóbbiak szoros, szimbiózisszerű kapcsolatban álltak a különféle művészeti ágakkal. Számos művészt vonzanak a misztikus, zsidó–keresztény, buddhista, és egyéb okkult hagyományokból táplálkozó új vallási mozgalmak. Ezek közül a teozófia és az antropozófia hatása mutatható ki leginkább. A tanulmány a cseh František Kupka első festői korszakából hívott segítségül két grafikai munkát a teozófia, a buddhizmus és a képzőművészet érintkezésének példájára. Kupka mellett sok kortársa is elmélyült az új szellemtanokban, és művészetükben jelentős hatással bírtak rájuk, így többek között Hugo Höppener, Karl Wilhelm Diefenbach, Hilma af Klint, Piet Mondrian és még sokan mások sorolhatók közéjük.

IRODALOM

- Baktay, E. (1981). *India művészete I. Képzőművészeti Alap Kiadványai*.
 Blavatsky, H. (1877). *Isis Unveiled I-II*.
 Bogdan, H. (2016). Western Esotericism and New Religious Movements. In J. R. Lewis & I. Tøllefsen (Eds.), *The Oxford Handbook of New Religious Movements: Volume II* (pp. 455–468). Oxford University Press.
 Breidbach, O. (2014). Goethe metamorfózistanáról. In D. Gurka (Szerk.), *Egymásba tükröződő emberképek* (pp. 11–35). Gondolat.
 Campbell, B. F. (1980). *Ancient Wisdom Revived: A History of the Theosophical Movement*. University of California Press.
 Francastel, P. (1972). *Művészet és társadalom*. Gondolat.
 Göring, H. (1894). Freier text zu Fidus' Bildern. *Sphinx*, 19(101), 1–14.
 Keserü, K. (2013). Conversio a modern képzőművészetben. Teozófus művészet. In B. Déri (Szerk.), *Conversio. AION Könyvek 1* (pp. 39–58). ELTE BTK Vallástudományi Központ.
 Lee, Ch. (2016). L'Âme de Lotus: Florale Animationen bei František Kupka. In I. Kranz, A. Schwan & E. Wittrock (Eds.), *Die Sprachen der Blumen. Medien floraler Kommunikation* (pp. 221–244). Wilhelm Fink Verlag.
 Mladek, M., & Rowell, M. (Eds.). (1975). *František Kupka 1871–1957: A Retrospective*. The Solomon R. Guggenheim Museum.

- Mládková, M. (Ed.). (2001). *František Kupka: ze sbírky Jana a Medy Mládkových ve Washingtonu*. Egon Schiele Art Centrum – Galéria města Bratislavy.
- Németh, A. (2010). *Emberi idővilágok. Pedagógiai megközelítések*. Gondolat.
- Németh, A., & Skiera, E. (Szerk.). (2018). *Rejtett történetek. Az életreform-mozgalmak és a művészetek*. Műcsarnok.
- Németh, A. (2023). Új Ember, Új Társadalom, Új Nevelés – a reformpedagógia és az újvalásos mozgalmak kapcsolata. In Pukánszky B. & Sárkány P. (Szerk.), *Pedagógia és kereszténység: Teológiai, neveléstörténeti és nevelésfilozófiai metszetek* (pp. 65–81). Szent István Társulat.
- Naumann, M. (2023). Discovering and Appropriating the Buddha: Scholarly Studies of the so-Called Southern Buddhism in Nineteenth Century Europe. In S. K. Licha & H. Krämer (Eds.), *Learning from the West, Learning from the East: The Emergence of the Study of Buddhism in Japan and Europe before 1900* (pp. 284–308). Brill.
- Pravdová, A., & Theinhardt, M. (Eds.). (2018). *František Kupka 1871–1957*. Národní Galerie.
- Siegler, E. (2007). *New Religious Movements*. Pearson Prentice Hall.
- Steiner, R. (1897). *Goethe világszemlélete*. <http://www.antropozofiai-tarsasag.hu/ga6>
- Steiner, R. (1923). *Die Geschichte und die Bedingungen der anthroposophischen Bewegung im Verhältnis zur Anthroposophischen Gesellschaft. Eine Anregung zur Selbstbesinnung. Acht Vorträge, gehalten in Dornach vom 10. bis 17. Juni 1923 (GA 258)*. <http://anthroposophie.byu.edu/vortraege/258.pdf>
- Szabó, J. (2000). *A mitikus és a történeti táj*. Balassi Kiadó.
- Szarka, E. (2014). Új vallási mozgalmak és az életreform-mozgalmak kapcsolata. In Németh A., Pukánszky B. & Pirka V. (Szerk.), *Továbbélő utópiák – reformpedagógia és életreform a 20. század első felében* (pp. 82–99). Gondolat.
- Tarjányi, E. (2002). *A szellem örvényében. A magyarországi mesmerizmus, szellemidézés, teozófia története és művészeti kapcsolatai*. Universitas.
- Welsh, R. P. (1986). Sacred Geometry: French Symbolism and Early Abstraction. In M. Tuchman (Ed.), *The Spiritual in Art: Abstract Painting, 1890–1985* (pp. 82–99). Los Angeles County Museum of Art and Abbeville Press.
- Zimmermann, R. (1882). *Anthroposophie im Umriss. Entwurf eines Systems idealer Weltansicht auf realistischer Grundlage*. Wilhelm Braumüller K. K. Hof- und Universitätsbuchhändler. <http://www.gutenberg.org/files/53962/53962-h/53962-h.htm#ch3.1>

**THE SOUL OF THE LOTUS.
ON THE RELATIONSHIP BETWEEN NEW RELIGIOUS MOVEMENTS,
LIFE REFORMS AND FINE ART**

KEYWORDS

lifeform, theosophy, fine art, iconography

ABSTRACT

At the turn of the century art life interacted closely with the various life reform and new religion movements that were unfolding. At the same time, new scientific or technical discoveries have a major impact on both the life reform movements and the various branches of the arts. The Czech František Kupka (1871–1957) spent most of his life in Paris, was already early in his career involved in spiritualism, one of the first reform communities, where he became a vegetarian and took sunbaths. His symbolist work is strongly influenced by the doctrines of theosophy, his philosophical readings and the exhibitions of oriental artefacts in museums in Paris. The study uses two of his graphical works to explore the interweaving of the New Religious Movements and the visual arts in the period.

VÉGVÁRI ZSÓFIA

ENERGIA ÉS MŰVÉSZET

Csontváry Kosztka Tivadar és Wilhelm Ostwald:
az energetisták

ELŐSZÓ A TANULMÁNYHOZ: ENERGIZMUS VAGY ENERGETIZMUS?

Az elmúlt 13 évben művészettörténeti kutatásom középpontjába került Csontváry Kosztka Tivadar, vagyis a legismertebb magyar festőművész életműve. Nem elégedtem meg az eddigi Csontváry-kutatás eredményeivel, hanem egyre több kérdést feltéve megpróbáltam megtalálni a legegyszerűbb válaszokat Csontváry igen bonyolult képi és filozófiai rendszeréhez. A munkám kiindulópontját jelentette Csontváry Önéletrajza, melynek több részletére is hivatkozom ebben a tanulmányban. Így jutottam el Wilhelm Ostwald összetett munkásságának megismeréséhez. A Nobel-díjas Ostwald e tanulmányban se nem fizikusként, se nem kémikusként jelenik meg, hanem filozófusként és festőművészként.

A tanulmány írása során többször is felmerült bennem a kérdés, az *energista*, vagy az *energetista* szót szerepeltessem, amikor Ostwald szövegeinek tükrében Csontváry írásait is áttekintem.

Wilhelm Ostwald a *monizmus* nevű filozófiai irányzat híve volt, amelyet ő *energetikának* nevezett el. Ezért Ostwald filozófiai működésének meghatározására az *energetista* kifejezés lenne jobb. Ostwald úgy gondolta, hogy az energia a világ-egyetem alapvető lényege, és minden jelenség, beleértve az emberi gondolkodást és a társadalmi folyamatokat is, energiaátalakítások révén magyarázható; erre a gondolatra választott Csontváry is többoldalas jegyzetében, melyről e tanulmány részben értekezik.

Az *energista* szót az energiával, mint tudományos témával foglalkozó személyre lehet használni, s bár Ostwald elsősorban természettudományokkal foglalkozó tudós volt, Ostwald koncepcióját, ami az energia filozófiai jelentőségére helyezte a hangsúlyt, energetikának nevezte el, így a tanulmányban Ostwald és Csontváry esetében az *energetista* kifejezés a mérvadó.

ENERGETISTÁK VAGY ATOMISTÁK, A LEGMODERNEBB FIZIKA KORÁNAK KEZDETE

A 19. század végén két nagy tudományos tábor került szembe egymással: az atomisták és az energetisták. Az atomisták, mint Ludwig Boltzmann és Max Planck, azt állították, hogy az atomok alkotják az anyag legkisebb részecskéit, és ezek mozgása révén lehet megmagyarázni a fizikai folyamatokat. Ezzel szemben Wilhelm Ostwald, az energetisták vezéralakja, úgy vélte, hogy az energia az, ami minden jelenség mögött áll, és nincs szükség az atomok létezésére.

Az 1890-es években tudományos konferenciákon vitáztak egymással, ahol Boltzmannék erős érvekkel támasztották alá az atomok valóságát, míg Ostwald az energiát tekintette a világ alapjának. Végül az atomelmélet győzött: kísérletek, például a Brown-mozgás bizonyítása, megdönthetetlenül igazolták az atomok létezését. Ostwald bár elfogadta az atomokat, de az energiafilozófiáját továbbra is fontosnak tartotta, melyet kibővített más tudományos és társadalmi kérdések megoldására és magyarázatára is.

A CSONTVÁRY-JELENSÉG, AVAGY BEVEZETÉS A FESTÉSZETI ENERGETIZMUSBA

Csontváry színgazdag művei nem illenek bele a 19–20. század fordulóján készült festmények látványvilágába. Képeinek technikai meghatározása a mai napig olaj/vászon technikát jelöl meg, a Csontváry-művek felülete azonban teljesen eltérő az olajfestékkel készült festményekétől. Felületük erősen repedezett, több helyen perreg, vakolatszerűen pattan le a hordozóról; a festékréteg sokszor porózus és körömmel is porrá nyomható, vagyis a keverék kötőereje viszonylag gyenge. A képek rétegei önmagukban színezettek. Kézdi-Kovács László a Pesti Hírlap 1905. szeptember 9-ei számában megjelent kritikájában ez szerepel: „»Csontváry« úr (az idézőjeleket ő maga használja) meghívóin azt hirdeti, hogy képeit eredeti találmányú technikával festette” (Kézdi-Kovács, 1905, p. 6). Csontváry az 1908-as, saját kiállításának katalógusának hátlapján ezt írta: „A 2-ik és 12-ik számú festmények a szállításnál oly annyira megsérültek, hogy azok kiállíthatók nem voltak” (Csontváry, 1908, p. 4).

Érdekes forrásanyagnak számít egy másik, szerző megjelölése nélkül megjelent kritika Az Ujság című napilap 1905. szeptember 9-ei számában, mely így fogalmaz Csontváry anyaghasználatával kapcsolatban:

„A »Csontváry« Kosztka-kiállítás. Különféle szempontokból roppant érdekes műkiállítás nyílt ma meg a városligeti Iparcsarnokban, a »Csontváry« Kosztka Tivadar festőművész gyűjteményes kiállítása, mely a meghívón úgy van jelezve, hogy teljesen új technikát mutat

be. [...] A mester, aki egyszersmind vegyész is azon a réven, hogy a vidéken gyógyszerész, azt mondta, hogy az ő új technikájának a titka az olajfestékek alapos kiválogatása s »telítése«. Annyi bizonyos, hogy képei oly élénkek, hogy az csak csoda” (A »Csontváry« Kosztka-kiállítás, 1905, p. 10).

Csontváry 1876-ban, gyógyszerészként szerezte diplomáját. Az egyetemen széles körű vegyészeti ismereteket szerzett, amelyeket nemcsak gyógyszerészként, hanem textilvegyészethez is értő festőművészként is kiválóan alkalmazott. „[...] Behatóan foglalkoztam a vegytannal, az ásvány- és földtannal, a krisztallográfia és a napszín-elemzéssel, továbbá az ismeretlen vegyületek meghatározásával [...]” írja Csontváry Önéletrajzában (Gerlóczy & Németh, 1984, p. 79). Lehel Ferenc monográfiájában kitér Csontváry személyes ismeretségük alapján leírt színhasználatra: „Semmi kincsért nem árulta el »világító színeinek« általa föltalált vegyészeti (?) titkát” (Lehel, 1998, p. 38).

Újabb kérdéseket vetnek fel Csontváry Önéletrajzában olvasható további sorai, melynek értelmezését hamarosan részletesen tárgyalom Wilhelm Ostwaldal kapcsolatban: „[...] hagyjunk fel az olajfestéssel, mert nem tudjuk a régiek technikáját utánózni, nem tudunk fehéret festeni, nem tudjuk a világító színeket előállítani s nem tudunk tartós színekkel festeni, mert festményeink idővel barna »szószsá« válnak s a művészetnek kárt okoznak” (Gerlóczy & Németh, 1984, p. 91).

Szegedy-Maszák Mihály irodalomtörténész professzor, kinek felmenője Csontváry rokonságába tartozott, szintén említést tett Csontváry anyaghasználatáról személyes levelezésünk alkalmával 2013 májusában:¹

„Ügyszólván gyerek voltam, amikor apám barátja, Kákay Szabó György a Világító éjszaka Castellammarében tisztításával bíbelődött. Apámtól tudta (ő még találkozott Csontváryval, aki olykor abban a szobában üldögélt, ahonnét e sorokat írom), hogy a posztógyár anyagait is használta. Kákay Szabó a kép bal felső sarkáról állította, hogy egy ilyen »lazúros« anyag van rajta. Ennek alapján azt mondta, nem restaurálja a képet, és lehetőleg mást se kérjünk meg ilyen munkára. Eddig nem is került sor ilyesmire.”

CSONTVÁRY MUNKAMÓDSZERE

Az írásos források, mint Kézdi-Kovács újságcikke vagy Lehel Ferenc mondata, a Németh Lajos vezette Csontváry anyaghasználatának felfedezésére irányuló 1964-es kutatások, Szegedy-Maszák levélrészlete, valamint saját, anyagvizsgálattal

¹ Levélváltás Szegedy-Maszák Mihály és a tanulmány szerzője között, a magánlevél kelte: 2013.04.17.

kapcsolatos eredményeim alapján egyértelmű, hogy Csontváry olyan új, mester-ségesen előállított szerves, ragyogó színértékű anilin alapú textilfestékekkel és pácsókával is festett, melyet posztó- vagy bőrgyár készletéből szerezhetett be. Ez az anyaghasználat és az olajmentes, enyves festéstechnika lehetővé tették a ragyogó színeinek megmaradását. Festőtechnikájában nem alkalmazott klasszikus érte-lembe vett olajfestéket, árnyalatai különleges napfényhatások elérésére adtak lehetőséget, technikája a Napút-festészet alapköve, mely távol tartotta festményei-től a galériatónus, vagyis a felületek barnulásának kialakulását.

Csontváry festési módszere a következő lehetett. A megfesteni kívánt motívum helyszínét az 1899-es évtől az Uránia Tudományos Színházban ismerhette meg. Az úticéljához vasúton vagy hajóval érkezett, majd a kívánt témát, vagyis a „látlat”² helyszínét megkereste. A képeslapok és a fotográfia gyors elterjedése okán felté-telezhető, hogy a helyszínen azokat a képeslapokat is meg lehetett vásárolni, ami-ket Csontváry az Uránia előadásain látott.

A mű összeillesztéséhez a legtöbb esetben több képeslapot használt, melyek a legjobban jellemezték a festmény helyszínének panorámáját. Nagyméretű fest-mények esetében feltételezhető, hogy a vásznat a padlóra feszítve rögzíthette feszítőkeret nélkül. A képeslapokat négyzetrács háló alkalmazásával vagy kivetí-téssel nagyította fel. Feltételezhető, hogy kartonvázlatokat is használt, melyeket a vászonra a freskófestés előkészítő technikájával átpauszolt, vagy az átluggatott vonalhálót szénrel átdörzsölte, így az alapozott hordozón megjelentek a motívum kontúrvonalai.

A kompozíciós kontúrvonalakat a kisebb művek esetében erősen olajos kötőanyagú festékekkel vitte fel a vászonra, mely a szívó alapozáson sok esetben átüt. A feloldott, textilfestési eljárásban jól ismert „világító” színeket hígított formában, gyógyszerári üvegekben szállította.

A festékek egyéb komponenseit, a töltő- és kötőanyagot a festés helyszínén szerezhetette be, mivel a festékek alapanyagai gyógyszerárakban és vegyeskeres-kedésekben bárhol megtalálhatók voltak. A színek felhordása és a vastagabb festékrétegek elhelyezése ezután következett. A lazúrrétegek enyves közegben oldott színezékekkel készültek. A festményeken záró lakkréteg nem volt, némely művét enyves keverékkel vont be, valószínűleg a pergések és korai sérülések konzervá-lása okán. Csontváry festéstechnikájából az is következhet, hogy a festmények zöme Budapesten készült.

A kutatómunka során bebizonyosodott, hogy olajfestékekkel, hagyományos eljá-rásokkal nem készülhettek Csontváry festményei. Ha azzal készültek volna, a gyógy-

² A „látlat” szót Csontváry maga találta ki, melyet *Önéletrajzában* említ először írásban, azonban a szó jelentésére nem ad magyarázatot. Eddigi kutatásim alapján a látlat szó jelentése: a látott táj és helyszín összessége.

szertár bérbeadásából származó jövedelmének döntő hányadát olajfestékre kellett volna költenie. A súlyos, nehezen kezelhető festékek szállítása, az olajfesték hosszú száradási ideje a mindig izzó, belülről lángoló művész türelmét próbára tette volna.

WILHELM OSTWALD, RAGYOGÓ SZÍNEK, OLAJMENTES FESTÉSMÓD

Csontváry színhasználatára és elméleti munkásságára feltehetően nagy hatással volt Wilhelm Ostwald német Nobel-díjas kémikus, akinek a nevével többször is találkozhatunk Csontváry vonatkozásában. Wilhelm Ostwald a *Die Züchtung des Genies* című írását (Ostwald, 1911) például Csontváry fordította magyar nyelvre *A zseni tenyésztése* címmel. A *Világ* című napilap január 21-ei számának 17. oldalán, 1912-ben (Gerlóczy & Németh, 1984, p. 60), és önéletrajzában is megemlíti a különleges színelmélettel rendelkező Ostwaldot:

„Szeptemberben Damaszkuszba utaztam, Budapestet érintettem s néhány napra a városligeti nagy iparcarnokban állítottam ki a nagy vásznakat keretek nélkül. [...] két berlini tanár azzal a kéréssel fordult hozzám, engedjem meg, hogy a kiállításra meghívassák Wilhelm Ostwald dr. híres tudós tanárt, aki nemrég a császár előtt olyan felolvasást tartott, hogy hagyjunk fel az olajfestéssel, mert nem tudjuk a régiek technikáját utánozni, nem tudunk fehéret festeni, nem tudjuk a világító színeket előállítani s nem tudunk tartós színekkel festeni, mert festményeink idővel barna »szósszá« válnak s a művészetnek kárt okoznak. Minthogy ezen a kiállításon épp az ellenkezője van igazolva, itt fehér színek pompáznak, világító színek ragyognak s az évekkel előbb festett vásznak olyanok, mintha tegnap lettek volna festve. Ezzel az eredménnyel tehát, ha ez átutalható »übertragbar« az egész festői technikát meg lehet menteni a csödtől, amelyre a tudós tanár a világot figyelmeztette” (Gerlóczy & Németh, 1984, p. 91).

Ez a szövegrészlet szintén Csontváry festék- és színhasználatára elemzésének kiindulópontjává vált. Hogy magyarázatot kapjunk a fent idézett sorokra, Ostwald színelméleti kutatásait kell elsődlegesen áttekinteni. Ostwald a négy alapszín szerint a komponálás fokozatos elsajátítását tanácsolta, kezdve a négyzettől, amely a különböző színértékek és ritmusok szerint tovább tagolható (Ostwald, 1918).

A SZÍNEK HARMÓNIAJA

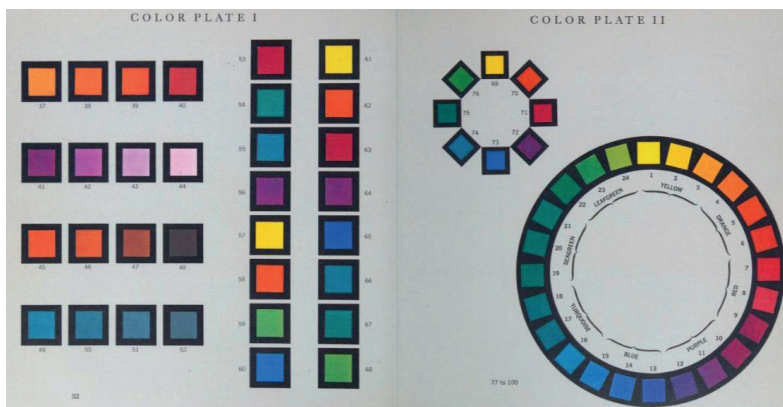
Ostwald autodidakta, de kimagasló szaktudású, kísérletező kedvű festő volt. 1904-ben *Malerbriefe. Beiträge zur Theorie und Praxis der Malerei* (A festőművész levelei. Hozzájárulások a festészet elméletéhez és gyakorlatához) címmel füzetet adott

ki (Ostwald, 1904), melyben alapvető anyaghasználati kérdésekre keresett egyszerű, tömör, gyakorlatias válaszokat.

„Ezek a levelek 1903–1904 telén és tavaszán jelentek meg a Münchener Allgemeine Zeitung tudományos mellékletében. Akkoriban számos levél érkezett hozzám, érdeklődő, kritizáló, egyetértő, javaslatokkal; ezekből a levelekből született meg részben az ötlet ennek a könyv formájú kiterjesztésére”, írja Ostwald könyvének ismertetőjében (Ostwald, 1904, p. III).

A Deutsche Werkbund 1914-ben megbízta Ostwaldot, hogy fejlesszen ki egy „racionális színatlaszt”, amit *Der Farbatlas* címmel publikált (Ostwald, 1917) a festéknevek szabványosítására és általános alkalmazhatóságukra, mivel Németország egyre fejlődő vegyiparának húzóágazata lett az új szintetikus színek gyártása; így egyre nagyobb szükség lett az állandó színjelölésekre a textiliparban. Ostwald célja az volt, hogy az eddigi szintani kutatásokhoz képest alapjaitól kezdve teljesen új szín-tant építsen fel (Ostwald, 1917). Mindez a színek mérhetőségét és kategorizálását is magával hozta. Nézete szerint a zöld színt is a primer színekhez kell sorolni a három alapszínen kívül. Csontváry festményein is a primer színek tudatos keverésével találkozunk. A taorminai görög színház sárga ege felett gomolygó lila füst; a zöld fű a narancsszínű épület romjaival; a kék hegy, előtte a vörös hegyoldallal; a lilás bal oldali víztükör a vörös-sárgás éggel hatalmas, komplementerpárokon alapuló látvánnyá áll össze, mely erősen kötődik Ostwald elméletéhez.

„...a szín se nem anyag, se nem fény; inkább érzés [...] a színek nem annyira fizikai, mint inkább lelki, pszichológiai jelenségek, s a szintan ennél fogva a lélektani tudományoknak a körébe tartozik” – olvashatjuk *A színek világa* című kötetben (Walter & Novák, 1927, p. 14).

1. kép. Ostwald színlapjai, 24 egységes színek és az abból kiemelt 8 szín (Ostwald, 1969, p. 82–83).

A fent idézett sorok tökéletesen megragadják Csontváry *A taorminai görög színház romjai* című festményének lényegét: a színek által keltett érzeteket és hangulatokat. Itt a színek már nem csupán a fény egy bizonyos hullámhosszához kötött érzékelésként jelennek meg, hanem a színek hangulatához kötődő érzéseket keltenek a tudatunkban.

Csontváry és Ostwald kapcsolatának kutatásánál igen fontos kiindulási pont Csontváry fentebb idézett megjegyzése saját kiállításáról, melynek lényege, hogy Csontváry néhány napig kiállította nagyméretű festményeit keretek nélkül a városligeti Iparcsarnokban.

Két berlini tanár kérésére Wilhelm Ostwald híres tudóst is meghívták, aki azt állította, hogy az olajfestéssel fel kell hagyni, mert nem ismerik, és nem tudják alkalmazni a századfordulón működő festőművészek a régi mesterek technikáját, képtelenek fehérre és „világító színeket” festeni és tartós festményeket készíteni. Csontváry sorai szerint a kiállított festményein ennek ellenkezőjét bizonyította: a műveken a fehér és világító színek ragyognak és a pár évvel korábban festett vásznak olyanok, mintha tegnap készültek volna. Csontváry megemlíti, hogy a századforduló környékén készült festékek idővel „barna szósszá” válnak, ami Munkácsy sötétedő festményeire is utalhat. Munkácsy képeinek állagromlása akár 15 éven belül is bekövetkezett.

OSTWALD ÉS CSONTVÁRY ENERGETIZMUSA

Ostwald mindamellett, hogy a katalizátorok energiaviszonyainak és egyensúly-állapotainak kutatásáért 1907-ben kémiai Nobel-díjat kapott, filozófusként az energetizmus kidolgozója volt.

„Az energetizmus [...] az egész világot az energia különböző megnyilvánulási formáinak tekinti. Univerzumunk tulajdonképpen nem más, mint a téridőben mozgó energia. Minden jelenség az energia különböző megnyilvánulási formáira vezethető vissza [...]. A pszichikai energia teljes egészében képes fizikai energiává alakulni, és a fizikai energia képes pszichikaivá alakulni.” olvashatjuk az *Energetizmus Magyarországon* című tanulmányában (Martinás & Bognár, 2007, p. 187).

Ostwald elméletére válaszul született meg Csontváry *Energia és művészet. A kultúrember tévedése* című szövege, melyet Csontváry 1912. május 19-én olvasott fel a Lágymányosi Kelenföldi Polgári Kör nagytermében, melynek helyszínét ő maga írta így le röpirata elejére. A szöveget „a jövő nemzedéknek ajánlja a szerző” megjegyzéssel teszi közzé Csontváry 1913-ban a *Világ* november 20-ai számának 5. oldalán.

A századfordulón a tudósok két tábora közül Ostwald az energetisták³ élére állt az atomistákkal szemben; bár korának egyik legegységibb hangú, kiváló kutatója volt, idegenkedett a fizika haladó nézeteitől. 1901-ben jelent meg *Természet-filozófiai előadások* című műve, amelyben az atomizmus ellen szállt síkra. Az energia számára olyan alapvető princípium, amely még az anyagnál is alapvetőbb; az energia valóságos, mert egyrészt hatást gyakorol és részt vesz a folyamatokban, másrészt pedig lehetővé teszi az események tartalmának meghatározását, képviselve az állandóságot a jelenségek mozgásában.

Ostwald erősen szorgalmazta az oktatás megújítását energetista módszerekkel, vagyis a fizikai kémia és az energetika elveinek különböző területeken történő alkalmazását helyezte előtérbe, egy tudományosan megalapozottabb és hatékonyabb oktatási rendszer kialakítását tűzte ki célul, elősegítve a tanulás holisztikus és tudományosan integrált megközelítését. Úgy vélte, hogy az energia törvényeinek megértése és alkalmazása fokozhatja az oktatási folyamatot, hatékonyabbá és a társadalom szükségleteinek megfelelőbbé teheti azt. Elképzelései egy szélesebb mozgalom részei voltak abban az időben, hogy modernizálják az oktatást, és jobban alkalmazhatóvá tegyék a korszak ipari és tudományos vívmányaira. Ennek összefoglalása a már említett *Die Züchtung des Genies* című írása, melyre a magyar sajtóban is sorra jöttek reflexiók, például a *Husadik Század* folyóiratban Hárnik Jenőtől:

„...a fölfedezőket és kutatókat eddig meteoroknak tekintették, melyek váratlanul tűnnek fel, egy ideig földöntúli fényben tündökölnék s aztán eltűnnek, hogy befutott útjuk még bizonyos időn át világosságot árásson, [...] a nagy emberek fellépését a véletlen vagy felsőbb hatalmak ellenőrizhetetlen ajándéka gyanánt tekintik, amely [...] fölfogással szemben a tudományos kutatásoknak az a célja, hogy e tünemény feltételeit kutatva bizonyos szabályszerűséget állapítsanak meg... [...] ő is a zseni és talentum s természetesen az emberek s a többi emberek közt levő különbségeket az átöröklésre, az átöröklött sajátságok kvantitatív és kvalitatív különbségeire [...] vezeti vissza. Növum az ő kutatásaiban az, hogy ez az öröklésbeli különbségek biológiai mechanizmusába közelebbről igyekszik behatolni, az ősök vérkeveredésbeli viszonyaiban keresve valami magyarázatul szolgáló törvényszerűséget” (Hárnik, 1911, p. 25).

A Világ című lapban *A Zseni tenyésztése*. Oswald terve címmel Vas Béla reflektált az elméletre, egy összegző bekezdést idézve német nyelven Ostwald írásából:

³ Ostwald 1906-tól bölcselettel foglalkozott, és megalkotta az energetizmus filozófiai rendszerét, s erre támaszkodva egy monista egyházat alapított. Ostwald filozófiáját egyre többen követték.

„Javasolja tehát Magyarországnak, tegye meg a kísérletet. Kiemeli, a nagy tudós, hogy ő az általa meghatározott jeleket, amelyek segítségével, meggyőződése szerint, a jövőendő génit a maga környezetében nagy biztossággal fel lehet ismerni, szándékosan irta le oly tüzetesen s. azt mondja: »[...] Ich hoffe, dass diese Darlegung bei dem aufstrebenden Volke der Ungarn den Wunsch erregen wird, diese Möglichkeit in die Wirklichkeit zu übersetzen«” (Vas, 1912, p. 36).

A cikkben leírt német szöveg fordítása a következő:

„...Remélem, hogy ez az előadás felkelti a vágyat a törekvő magyarságban, hogy ezt a lehetőséget valóra váltsák.”⁴

Ostwald eredeti szövege így olvasható az „Der energetische Imperativ” című művében (Ostwald, 1912, p. 450):

„... Ich hoffe, daß diese Darlegung bei jedem aufstrebenden Volke den regen Wunsch erregen wird, diese Möglichkeit in die Wirklichkeit zu übersetzen.”

Ez magyarul így fordítható le: „...Remélem, hogy ez az érvelés minden fejlődő nemzetben élénk vágyat kelt majd arra, hogy ezt a lehetőséget valósággá tegyék.”

Vas Béla „a fejlődő nemzet”-et („aufstrebenden Volke”) „törekvő magyarság”-ra („aufstrebenden Volke der Ungarn”) változtatta. E véleménycikk a továbbiakban ennek a mondatnak magyarázatára épül, így egészen érthető Csontváry A lángész okfejtése is, melyet az alábbiakban tárgyalok (Gerlóczy & Németh, 1984, p. 68).

A LÁNGÉSZ

A zsenik és a művészet kapcsolatáról már Goethe is említést tesz, mert a műalkotásnak úgy kell megjelennie, mintha természeti produktum lenne; a zseni a természet mintájára alkot, s ad szabályt a művészetnek. Erről Paul Bishop így fogalmaz:

„Goethe magát a művészetet nevezi második természetnek; szerinte ahogyan a természet törvényei szabályozzák a természet képződményeinek létrejöttét, úgy a zseni szabályai szervezik a műalkotás részleteit” (Bishop, 2009, pp. 48–49).

Csontváry olvasta Ostwald Die Züchtung des Genies (Ostwald, 1911) című írását és feltehetően Vas Béla kritikáját is, melyekre mindenképpen reagálnia kellett,

⁴ Az idegen nyelvű idézetek a szerző fordításában szerepelnek.

akár egy egész nemzet nevében. Első válaszában leszögezi, hogy ő már hat éve előállt egy hasonló ötlettel; majd a zseni és a talentum közötti különbséget definiálja. Csontváry minden, Ostwald-szövegre írt reakciójában világossá tette saját filozófiáját, melyben igen markánsan jelenik meg az egészséges életmód, nevezetesen az alkoholtól, hústól, nikotintól, koffeintől való tartózkodás.

Az említett írások alapján Csontváry kétséget kizáróan, alaposan ismerte Ostwald zsenielméletét, kémiai kutatásait és akár őt magát is.

Csontváry 1913 februárjában írott hosszabb, megfelelően összetett és absztrakt eszmefuttatásában, *A lángész. Ki lehet és ki nem lehet zseni?* című szövegében így fogalmaz:

„*Ki nem lehet Zseni? Megjelent a „Világ” című lapban 1911. december hónapban Wilhelm Ostwald híres német tudós terve »Die Züchtung des Genies« a Zseni tenyésztése, egyszersmind felszólítás a nagyborderejű tervnek feleletére. [...] Tehát, »Die Züchtung des Genies« vagyis a Zseni felkarolását, nevelésének istápolását, már 6 évvel előbb a városligeti Iparcsarnokban történt első kiállításom alkalmával kezdeményeztem, [...] Mert talentum alatt értjük azt a képességi fokot, amely az átlagember képességénél jóval nagyobb, használhatósága egy bizonyos X. körre vonatkozik, világító ereje pedig a csillaghoz hasonlít. A Zseni ellenben maga a fényes nap, teljes igazsággal, kifogyhatatlan energiával, a melyből az egész világ táplálkozhatik. Éppen azért, mert osztatlan energiát feltételez, vagyis elpusztíthatatlan – kifogyhatatlan és ezért a Zseni halhatatlan is» (Gerlóczy & Németh, 1984, p. 68).*

Csontváry a továbbiakban részletesen mutatja be egy zseni jellemzőit: az a zseni, akit a sors kiválasztott, különleges adottságokkal rendelkezik, mint például akaratérő, lelki műveltség és művészi tehetség. Születése óta tele van szenvedéllyel és szeretettel, különleges vonzalmat érez az emberek és a természet iránt. Őszinte és igazságszerető, sosem unatkozik, munkáját szeretettel végzi, és mindig a jövőre gondol. Képes szakítani a jelen kihívásaival és új utakra indulni. Mindig szívvel-lélekkel küzd, új ismeretekre vágyik, és folyton tanul. Nem önző vagy beképzelt, hanem kötelességutód, kitartó és fáradhatatlan. A zseni leírását így folytatja:

„*Az életét az ihletettség és az Isten iránti hűség vezérli. Aki nem feledkezik meg a Teremtőről, a világ urát sejtí, és a mester sugallatát követi. A zseni türelemmel vár az energiára, és az ihletettséget Isten ajándékának tekintí. [...] A zseni számára az ihlet, a szép és a szeretet az élet értelmét jelentik» (Gerlóczy & Németh, 1984, p. 68).*

Ezt a zseniális, itt csak részben idézett gondolatot 1915-ben tovább folytatja *Ki festhet csataképet, és ki nem*. Válasz Pekár Gyula írására című cikkében:

„Épp most olvasom az angol lapokban, hogy ott is zsenit keresnek a mi dicsőségünk letörésére [...] Én magam a zsenitenyésztés kapcsán a híres Ostwald tanár urat kioktattam, ki lehet, és ki nem lehet zseni. Van szerencsém ezt a cikkíró úrnak megfontolásra és elolvasásra ajánlani. Budapest, 1915. június 26-án” (Gerlóczy & Németh, 1984, p. 107).⁵

A GONDOLATOK EGYEZÉSE

Keserü Katalin művészettörténész kiváló tanulmányában a 19. század végi filozófiai irányzatokat bemutatva közelíti meg Ostwald filozófiáját. Keserü, aki maga is Csontváry-kutató, a festőművész ismertebb elemzői közül egyedülként állítja kontextusba Csontváry művészetét a korabeli filozófiai rendszerekkel. Az alábbi sorokat olvasva, mintha nemcsak Wilhelm Ostwaldról, hanem Csontváry Kosztka Tivadar filozófiai rendszeréről is írna a szerző:

„A tudományos ismeretekre hivatkozó filozófiák (monizmus, vitalizmus, energeticizmus, organicizmus) kiteljesítették a civilizációból történt fizikai és szellemi kivonulások értelmét. Az egész természet működését biztosító alapjelenségekkel az egységes univerzum létezését bizonyították, egymástól alig megkülönböztethetően. [...] A vitális energiafogalmat pedig, mely szerint a valóságot az energia hozza létre, Wilhelm Ostwald (1853–1932) fejtette ki. A mindent életető energia – beleértve a szellemi energiát is – az energeticizmus tétele. [...] »a világot szellemi erő hozta létre« anyagként, mely egyúttal életre is keltette ezt, ez a természet; a teremtő energia a végtelen szeretet, mely a létezőkben is benne rejlik, s az emberben a szív érzelmével azonos; a kettő találkozása misztikus, s mivel az emberélet célja a test szellemi erővel lehetséges átvándorlása a Pozitívumba, aszketikus életvitel szükséges az emberi és a teremtő érzelm találkozásához. [...] Teóriájának döntő eleme volt az energia mint princípium tételezése, melyet – a Wilhelm Ostwald nevéhez fűződő, idealista energetizmushoz hasonlóan – anyagtalannak képzelt, a Naptól eredeztetett, és legmegfelelőbb megjelenését a művészetben látta. Írásaiban a Nappal és a (fehér, arany és vörös) fénnel foglalkozott. [...] Sajat színtanát Napút festészetnek (azaz a központhoz vezető út megvalósításának) nevezte” (Keserü, 2013, p. 47).

Csontváry az Ostwald-féle „zseni tenyésztés”-re válaszként, az *Energia és művészet* című írásában 1912-ben összefoglalta az energetista gondolatokat. Mind Ostwald atomenergia-problematikáját, mind a legismertebb filozófusok és kutatók névsorát megtaláljuk írásában.

⁵ Vö. Csontváry Kosztka Tivadar: *A lángész* című írásával (Gerlóczy & Németh, 1984, pp. 68), Csontváry reflektál Ostwald írására.

„Nem attomok alkotta világban élünk, nem a vakhallal kísérletezünk, nem a csepkőbarlang csepjeit számláljuk, hanem a százvezredek fejlődését csodáljuk. [...] Nem mikroszkóppal, nagyítóval szálunk a föld mélyére, nem a messzelátóval a hegyre – nap megközelítésére. Nem tüzelő anyag a napfokozta meleg, nem ember fantáziája a nap energiája. [...] Voltaire, Spencer, Darwin, Laplace, Kant, Schopenhauer, Tolstoj, Nietzsche és a világ valamennyi vallás közvetítője nem tudott semmit sem teremteni, nem tudott a kultúremler megnyugatására, a Teremtő megközelítésére, az Isteni igazság földerítésére utat építeni” (Gerlőczy & Németh, 1984, p. 62).

Csontváry színelmélete komplex rendszerré vált Ostwald dicséretével. Színfilozófiájához élete végén a teozófia színrendje is csatlakozott, ami magyarázható az első világháború okozta kiábrándult életszemléletével is. Csontvárynál a színtan elválaszthatatlan a filozófiai irányzatoktól, a rendszerek alkotóinak gondolatait is magáévá téve alakította saját nézeteit és színeinek világító fokozatait.

KÉT BERLINI TANÁR

Visszatérve Csontváry *Önéletrajzában* említett „két berlini tanárhoz”, próbáljuk meg azonosítani őket és kideríteni a császár előtti felolvasás kérdését (Gerlőczy & Németh, 1984, p. 62). A kutatásokban több név is felmerülhet, például Ludwig Boltzmann⁶ és Ernst Mach,⁷ akik Bécsben éltek és leveleztek Ostwalddal. Jakobus Hendrikus Van't Hoff⁸ személye is felmerült, aki Berlinben tanított, és Ostwalddal együtt az MTA tagja volt. Tovább kutatva a korszak berlini kötődéssel rendelkező „tanárait”, Doby Géza, akárcsak Csontváry, szintén gyógyszerész végzettséggel rendelkezett, vegyészként pedig elnyerte a berlini egyetem Kémiai Intézetének ösztöndíját. De Melczer Gusztáv neve is számításba jöhetett, aki krisztallográfus volt, Dobsinán született és Iglón végezte tanulmányait, így Csontváryval ismerhették is egymást. A fent sorolt kutatókon kívül Buchböck Gusztáv⁹ és Bugarszky István¹⁰ is szerepel a lehetséges listán. Buchböck 1896-ban szerzett bölcsészdoktori oklevelet a Budapesti Tudományegyetemen, 1904-től általánosokémia-előadásokat tartott, és Göttingenben, Wilhelm Ostwald laboratóriumában állami ösztöndíjjal végzett kutatásokat. Bugarszky Istvánt

⁶ Ludwig Boltzmann (1844–1906) osztrák fizikus, a kinetikai gázelmélet feltalálója.

⁷ Ernst Mach (1838–1916) osztrák fizikus, filozófus. Az Einstein-féle relativitáselmélet előfutára.

⁸ Jakobus Hendrikus Van't Hoff (1852–1911) holland vegyész, igazolta a gáztörvények érvényét az oldatokra.

⁹ Buchböck Gusztáv (1869–1935) a magyarországi fizikai-kémiai kutatás egyik úttörője.

¹⁰ Bugarszky István (1868–1941), az endoterm galvánelem felfedezője.

1899-ben választották meg az MTA levelező tagjává; 1896-ban fél évig dolgozott a göttingeni laboratóriumban, 1902-től irányította a budapesti vegytani tanszéket. Ők ketten lehettek azok a berlini tanárok, akik elhívták Wilhelm Ostwaldot Csontváry kiállítására a Nagy Iparcsarnokba, viszont Doby és Melczer hívhatták fel Ostwald figyelmét Csontváry különleges festészetére és rendhagyó anyaghasználatára.

Csontváry 1912–1913-ban írta meg *Önéletrajzát* (Gerlóczy & Németh, 1984. p. 74), de a kutatások alapján megkérdőjelezhető, hogy kiállítását a „berlini tanárok” 1905-ben látták volna. Ez inkább 1912-ben történhetett, mert Ostwald 1912 májusában járt Budapesten, és a Lloyd dísztermében tartott előadást a Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesülete és a Galilei Kör meghívására, itt beszélt a tudományról, vallásról, művészetről és ezek viszonyáról, melyről a Budapesti Hírlap *Ostwald Budapesten* című írásban tudósít (Ostwald Budapesten, 1912, pp. 5–6). 1904 novemberében Ostwald egyértelműen Bécsben volt, s bár 1897-ben a Magyar Tudományos Akadémia tagjává választották, akadémiai látogatásairól nincs dokumentum. Ha látta is Wilhelm Ostwald Csontváry budapesti kiállítását, miért érdekelhették a munkái?

Csontváry anyaghasználatá és festői módszere nagy rokonságot mutat az Ostwald által ajánlott festői eljárással, azt leszámítva, hogy ő egyfajta kényszerből kísérletezte ki külön festészeti eljárását. A későbbiekben visszaigazolást is kaphatott Ostwald receptjének ismeretében. Ostwaldot gyerekkora óta érdekelte a festészet és a festékkészítés, ő maga is lelkesen festett. Ennek összegzéseként értelmezhető a *Színelmélet* (Ostwald, 1917), melyet a gyakorlatban is hasznosított, amikor fiával, Ottóval művészfestékeket kezdett gyártani.

A CSÁSZÁR ELŐTTI FELOLVASÁS

Egyelőre semmilyen bizonyítékot nem találtam a tekintetben, hogy Wilhelm Ostwald tényleg felolvasott volna bármilyen szöveget a császár előtt, de még abban sem lehetünk biztosak, hogy Csontváry egy konkrét esetről, vagy a *Levelek egy festőhöz* című kötetről tesz említést. Tovább kutatva abban sem lehetetünk biztosak, hogy a számunka egyértelmű, Osztrák–Magyar Monarchia császáráról lenne szó Csontváry szövegében. Az említett felolvasás valószínűleg nem Ferenc József-re vonatkozik, hanem II. Vilmos német császárra.

Broda így ír Ferenc József tudományhoz való viszonyulásáról:

„Ferenc József nem érdeklődött különösebben a tudomány iránt, vagy éppenséggel az intellektuális tevékenységek iránt sem; kedvenc témái a »katonaság és a vadászat« voltak. A császár 1902-ben írt alá egy rendeletet, amely visszahozta Boltzmannt Lipcseből Bécsbe

[...]. Ezenkívül más, tudományos kérdésben nem említhető eszmecsere a tudósok és a császárok között” (Broda 1981, p. 8).

Ezzel szemben Broda tanulmányában II. Vilmos „*harcos tudománypolitikája*” már értelmezhető közeget ad egy lehetséges császár előtti felolvasáshoz:

„Minden teljesen másképp volt azonban II. Vilmos esetében. Ő egy terjeszkedő birodalom agresszív vezetője volt. Tudta, hogy egy erős Németországnak fejlett tudományra van szüksége. Támogatta a tudományos kutatások szervezését, és személyesen is megismerte a tudományos vezetőket [...]. A tudósoktól elvárták, hogy magukba szívják és közvetítsék a Hohenzollern-típusú nacionalizmust. Például valószínűleg nem volt könnyű megtagadni a 93 értelmiséggel történő aláírást, akik 1914-ben egyértelműen a német militarizmus mellett kampányoltak. Ostwald, Nernst és Planck is aláírt” (Broda 1981, p. 19).

AZ ÚJ FESTÉSTECHNIKA

Ostwald *Malerbriefe* (1904) című munkájában újabb adalékot találtunk Csontváry idézett sorainak, a „festményeink idővel barna »szószsá« válnak” értelmezésére:

„Általában azt magyarázzák, hogy a nagy flamand és holland művészek régi módszerei, akiknek képei még ötszáz év után is élénkek és frissek színűek, elveszett művészetekké váltak, és nincs remény jelenleg hasonló eredmények elérésére. [...] az oxidációs folyamat nem áll meg, hanem lassan folytatódik, a gyanta elbarnul és egyre jobban csökken a térfogata. Ennek eredményeként minden olajfestmény folyamatos változáson megy keresztül, és ez a változás változó sebességgel zajlik, attól függően, hogy a festék milyen pigmenttel és olajjal van keverve” (Ostwald, 1904, pp. 100–101).

A Múzeumi Műtárgyvédelem folyóirat 1985. évi 14. számában érdekes kiegészítő információ van az Ostwald-féle technikáról, mely egy lépéssel közelebb vitt a Csontváry által alkalmazott festészeti módszer meghatározásához. Wilhelm Ostwald új festéstechnikája egyfajta áttörést is jelentett a 19. század végi, épületdekorációs festés területén, olyannyira, hogy Klimt 1902-es *A Beethoven-friz* című monumentális falképe már a Wilhelm Ostwald által 1905-ben és 1912-ben könyv formájában is népszerűsített „monumentális pasztell” technikájának és hatásának felel meg.

„[...] Klimtnek az eredetileg több mint 30 m hosszú és 2.20 m magas Beethoven-frize maradt fenn [...] Klimt nádgyékényrántó falemezeken teljesen bevakolt falra festett (simára dörzsölt mészkövet, 2 rétegben, 2-3% gipszadalékkal). Erre a vázlatrajzok átviteléhez

szénnel egy 10×10 cm-es négyzethálózatot rakott fel. Továbbá az összes többször ismétlődő fejet és kezet a lyukpauza (spolvero) nevű régi technika segítségével papírkartonokról átvitte. A festmény maga teljesen matt festés és rajz keveréke. A katalógus a festék kötőanyagául a kazeint nevezi meg, továbbá gipszből készült lemezarányozású domborműfeltétekről, fémgyűrűkről, gyöngyről, színes üvegről stb. tesz említést. Klimt 1902-évi festménye technikájában és hatásában megfelel már a Wilhelm Ostwald által 1905-ben és 1912-ben propagált »monumentális pasztellnek« (Koller, 1985, p. 247).

Wilhelm Ostwald 1912-ben jelentette meg *Monumentales und decoratives Pastell* (Monumentális és dekoratív pasztell) című írását (Ostwald, 1912), melyben részletesen ismertetett egy új technikát, mely szerinte az olajfestés eljárását hivatott felváltani elsősorban nagyfelületű, monumentális, falra készült alkotások készítése során. Ostwald arra a következtetésre jutott, hogy az új festéstechnika valójában minden szempontból helyettesíthetné az olajfestést.

A *Pesti Hírlap* 1909-ben, *Új technika a monumentális festészetben* címmel így tudósított egy átlagos újságolvasónak Wilhelm Ostwald új pasztellfestési eljárásáról:

„Ostwald Vilmos német vegyész-tanár, aki számos kitűnő munkájával, de különösen a boldogság energia-elméletének föllállításával nagy hírnevet szerzett magának, egy cikket közöl, melyben a monumentális, vagyis a távoli utókor részére épségben fentartani szándékolt kiváló műbecsű festészetnek egy teljesen új technikájáról szól. [...] Ostwald az említett káros vegyi folyamat kiküszöbölése céljából megkísérelte művészek segítségével a pastell-festésnek egy új nemét. A pastell-festéket Ostwald úgy állítja elő, hogy a száraz por alakban kevert színekhez 1/2–1 százalékos kötőanyagot tartalmazó vizet önt s az így keletkezett tézstaszerű anyagból rudacskákat gyúr. Az ezekkel való dolgozás rendkívül gyorsan megy. A vastagon fölhordott festékréteg fixirozása úgy történik, hogy borszeszben oldott boraxhoz egynegyed súlyrész két százalékos kasein-oldatot öntünk s az így nyert folyadékkal a festményt megnedvesítjük s azután igen híg formalin-oldattal befujtatjuk. Végül az egész képet egy darab szilárd parafinnal ledörgöljük. Ostwald szerint ez a festési technika oly rendkívül egyszerű és könnyű, hogy ennek alkalmazása mellett egytized résznyi idő alatt készül el a kép, mint az olajfesték alkalmazásánál. E mellett az új technika szerint készült képek csaknem abszolút tartósságuk” (Új technika a monumentális festészetben, 1909, p. 8).

Ostwald szerint az általa javasolt technika számos előnnyel rendelkezik: gyors, olcsó, egyszerű, szállítható, időjárásálló, élénk színeket biztosít, miközben kiküszöböli az olajfestés hátrányait, ami lassan szárad, idővel besötétednek vagy megfakulnak színei, kültérre nem alkalmazható. Miután Ostwald az új pasztellalapú technikát javasolta a művészeknek, azok általában rövid úton elzárkóztak az

ötlettől, mert megkérdőjelezték az ajánlott pasztellkréta alkalmazását monumen-
tális alkotások kivitelezésére.

Ostwald Sascha Schneider szobrász-festőművésszel¹¹ dolgozott együtt, hogy a receptjét menet közben pontosíthassa. Schneider előzőleg tapasztalta, hogy egy nagyobb méretű képnél gyakran kifogy a festék az ecsetből, ami megtöri a vonal lendületét, vagy az épp túlzottan beáztatott ecsetből a festék kicsöpög. Ennek a problémának megoldását ígérte Ostwald egy olyan médiummal, amely soha nem fogy ki és nem csöpög, valamint tizednyi idő alatt be lehet fejezni a munkát, mint ha olajfestékkel készült volna, ahogy ezt a fenti cikkből is ki lehet olvasni. Ostwald alap gondolata az volt, hogy a festék ne folyadék formában, ecsettel legyen felkenve, mint az olajfesték, hanem por alakban, egyfajta kréta formájában, amihez vastagabb, cinkfehérrel készült kompozit, vastagabb alapozást ajánlott, ahogy a *Monumentales und decoratives Pastell* című könyvének első fejezetében olvasható (Ostwald, 1912).

2. kép. Csontváry Kosztka Tivadar: Önarckép. (1896 körül)¹²

Csontváry pár oldallal ezelőtt idézett szavai tökéletesen illenek Ostwald elméletéhez, melyet beemelt az Önéletrajzába hivatkozási alapként használva saját művészetének magyarázatához: „...itt fehér színek pompáznak, világító színek ragyognak s az évekkel előbb festett vásznak olyanok, mintha tegnap lettek volna festve” (Gerlóczy & Németh, 1984, p. 91).

Csontváry a receptet úgy változtathatta meg, hogy a pasztellmasszát bizonyos esetekben nem szárította le, hol enyhén folyós állapotban, akár festőkéssel vitte fel a felületre, máskor porkréta alakban, amit ecsettel felvitt kötőanyaggal szilár-

¹¹ Rudolph Karl Alexander Schneider (1870–1928) német festő és szobrász.

¹² A festmény, kutatásaim alapján, nem Budapesten, hanem Gácson készülhetett.

dított meg. A művek felületén megfigyelhető színes festékcsoportok is arra utalnak, hogy az Ostwald által is leírt keveréket alkalmazta Csontváry – saját átíratban. Megnézve palettás önarcképét, az arc ábrázolásánál finom átmenettel készített, pasztelles színharmónia figyelhető meg. Ezt a pasztelles anyaghasználatot támasztja alá a Magyar Nemzeti Galéria 1960-as években elvégzett vizsgálata is:

„Csontváry sokat kísérletezett, írásaiban is fel-felbukkan, hogy foglalkoztatták festéktechnikai kérdések is. [...] Általában kétféle alapozást használt. Többször temperával keverte az olajfestéket, de a tempera nem tojás és kazein kötésű. Kapos Nándor szerint valószínűleg gumiarábikumot is használt kötőanyagul [...] Ennek célja tiszta, olajmentes, pasztellesen világító hatás elérése volt” (Gerlóczy & Németh, 1984, p. 159).

Ostwald receptje szerint cinkfehéret, enyvét és habkövet kell pasztává keverni, mely Csontváry alapmasszájának is receptje, ahol a habkő helyett fehéragyagot vagy bármilyen más fehér alapanyagot használt, mely lehet krétapor, barit fehér vagy ólomfehér. Ehhez a masszához adhatta hozzá a textilgyári színezékeket és a 19. század végén ismert, általánosan elterjedt pigmenteket. A blanc fixe, vagyis baritfehér festék jelenléte azért bír kiemelt jelentőséggel, mert a vizsgált képeken ez a fehér festék eredeti vakító fényében látható, de csak vízalapú közegben őrzi meg vakító fehérségét.

Ostwald javaslata szerint, ha a művész rajzolás közben hibázik, vagy más kompozíciót szeretne kialakítani, a nem kívánt krétanyomokat száraz ecsettel vagy kefével könnyen eltüntetheti. Ez a megközelítés Csontváry esetében is érvényes lehet, azonban műveinél a nedves ronggyal történő visszatörlés is segíthette a hibák javítását. A Csontváry-festmények felülete a felvitt és a masszába kevert alapanyagok miatt oldhatatlan, a képek ellenállnak savaknak és lúgoknak, mint ahogy azt Ostwald is leírta könyvének első fejezeteiben. (Ostwald, 1912)

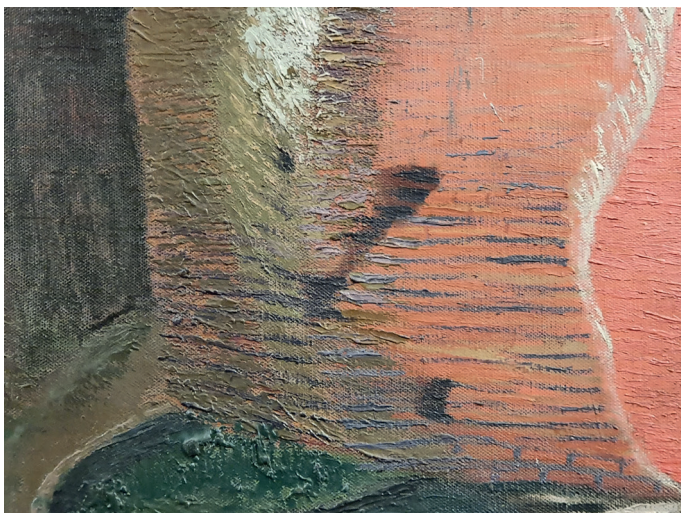
ÖSSZEFOGLALÁS

A két művész technikájának részletes elemzése után joggal merül fel bennünk a kérdés, hogy Csontváry festészeti elmélete hatott Wilhelm Ostwaldra, vagy esetleg Ostwald kísérleti anyaghasználatára hatott Csontváryra? Vajon a 19. század végének társadalmi változásai, az energetizmus vagy éppen az életreform-mozgalmak globális filozófiai hatása érezhető mindkét személy gondolkodásán?

Lehet, hogy egyik kérdésre sem fogjuk megtalálni a választ, azonban az azonos évben, 1853-ban született Ostwald és Csontváry is maradandót alkotott. Ha van a két ember életművében bármilyen erős találkozási pont, akkor az a különleges anyaghasználat és a színelmélet, valamint a filozófiai elhivatottság.

3. kép. Csontváry *Zarándoklás a cédrushoz Libanonban* (1906) című festménye előterének felülete. Csontváry itt már alkalmazhatta a „folyékony” pasztellfestéket.

4. kép. Csontváry *A taorminai görög színház romjai* (1904) című festményének részlete, ahol jól látható a pasztikus felület, mely a higabb festék megkötésével, száradásával keletkezett.

Magyarországon Csontváry lehetett az első, aki ösztönösen alkalmazta Ostwald formálódó festészeti elméletét. A Csontváry-féle különleges, textilipari színezékeket is alkalmazó anyaghasználat abból is megszülethetett, hogy Csontváry festészeti tanulmányainak kezdetekor a tubusos olajfesték nem volt elérhető, így szükséges volt egy alternatív festészeti lehetőségre, melyet a gyógyszerész–vegyész végzettségű művész könnyűszerrel kitalálhatott.

A tényekből kiindulva azonban az a lehetőség sem zárható ki, hogy Ostwald éppen Csontváry korábban látott műveinek, vagy Iparcsarnokbéli kiállításának hatására írta meg új, festéstechnikai ajánlását, mert bár a két ember konkrét találkozásáról nincs ismeretünk, azonban túl sok szállal kapcsolódnak egymáshoz a textilszínezési eljárások ismeretén keresztül az energetizmuson át a pozitívizmusig.

Egy biztos, Csontváry olvasta Ostwald szövegeit, s reflektálva azokra bizonyította haladó és elhivatott gondolkodásmódját; írott és képi életművével pedig beírta magát a magyar művészettörténet legnagyobb alkotóinak sorába.

IRODALOM

- A »Csontváry« Kosztka-kiállítás. (1905). Az Ujság, 3(251), 10.
- Bishop, P. (2009). *Analytical Psychology and German Classical Aesthetics: Goethe, Schiller, and Jung*. Routledge.
- Broda, E. (1981). *The interaction of Boltzmann with Mach, Ostwald and Planck, and his influence on Nernst and Einstein*. https://inis.iaea.org/collection/NCLCollectionStore/_Public/48/103/48103564.pdf
- Gerlóczy, G. & Németh, L. (1984). *Csontváry-émlékkönyv. Válogatás Csontváry Kosztka Tivadar írásából és a Csontváry-irodalomból*. Corvina.
- A kötetben olvasható, a tanulmányban felhasznált írások Csontvárytól (Gerlóczy Gedeon válogatása):
- Csontváry levele a zseni tenyésztéséről, (1912), 60.
- Energia és művészet. A kultúrember tévedése. (1912), 62.
- A lángész. Ki lehet és ki nem lehet zseni? (1913), 68.
- Csontváry kiadatlan önéletrajza (1912–1913 körül), 74.
- Ki festhet csataképet (é. n), 107.
- Hárnik, J. (1911). Nagy emberek I. *Huszedik Század*, 12(1) 16–41.
- Keserü, K. (2013). *Conversio a modern képzőművészetben. Teozófus művészet*. In Déry B. (Szerk.) *Conversio* (pp. 39–57). ELTE BTK Vallástudományi Központ. https://vallastudomany.elte.hu/sites/default/files/CONVERSIO_teljes.pdf
- Kézdi-Kovács, L. (1905). „Csontváry”. *Pesti Hírlap*, 27(250), 6.

- Koller, M. (1985). Klimt 1902-ben készült Beethoven-fríze és a falfestmények restaurálásának problémái a 19. században és a 20. század elején. *Múzeumi műtárgyvédelem*, 14, 247–260.
- Lehel, F. (1998). Csontváry. Szellemkép Bt.
- Martinás, K. & Bognár, G. (2007) Az energetizmus Magyarországon. In *A természettudományok, a technika és az orvoslás, és a természetes és épített környezet. Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből Országos Műszaki Múzeum* (pp. 187–189). Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége.
https://realeod.mtak.hu/4812/1/Tanulmanyok_2007_33_Matinas_Bognar_Az_energetizmus_Magyarorszagon.pdf
- Ostwald Budapest. *Budapesti Hírlap*, 32(107), 5–6.
- Ostwald, W. (1904). *Malerbriefe. Beiträge zur Theorie und Praxis der Malerei*, Verlag von S. Hirzel.
- Ostwald, W. (1912). *Monumentales und decoratives Pastell*, Akademische Verlagsgesellschaft, Leipzig
- Ostwald, W. (1912). *Der energetische Imperativ*, Akademische Verlagsgesellschaft.
- Ostwald, W. (1917). *Der Farbatlas*, Verlag Unesma G.m.b.H.
- Ostwald, W. (1918). *Die Farbenlehre*. Verlag Unesma G.m.b.H. <https://ia801900.us.archive.org/20/items/farbenlehrevonwi12ostw/farbenlehrevonwi12ostw.pdf>
- Ostwald, W. (1969). *The color primer; a basic treatise on the color system of Wilhelm Ostwald*. Van Nostrand Reinhold Co.
- Uj Technika a monumentális festészetben. *Pesti Hírlap*, 31(274), 8.
- Vas, B. (1912). A Zseni tenyésztése. Ostwald terve. *Világ*, 3(12), 36–37.

ENERGY AND ART – TIVADAR CSONTVÁRY KOSZTKA AND WILHELM OSTWALD: THE ENERGETISTS

KEYWORDS

Csontváry, energetism, Ostwald, color theory, positivism

ABSTRACT

Tivadar Csontváry Kosztká's life and art offer insight into the world of the late 19th and early 20th centuries. Rudolf Steiner, Wilhelm Ostwald, Isadora Duncan, the Urania Scientific Theater, life reform movements, and the Sunday Circle are all part of Csontváry's autonomous written and painted oeuvre. In his complex worldview, anthroposophy, positivism, monism, and energism find a place. Csontváry could have seen Wilhelm Ostwald as a role model, accepted by both the scientific and artistic communities as a polymath. We review Ostwald's writings and their interpretation by Csontváry, reflecting on their supposed or actual encounters.

The story of the 'reading before the emperor' is examined, as well as the proposal made by the two polymaths for the use of painting materials and their application.

Friedrich Wilhelm Ostwald was a Nobel Prize-winning chemist, self-taught but exceptionally knowledgeable painter, prolific philosopher, and the creator of a color system still in use today. His presence is indispensable in the history of the turn of the century; through his world-renowned scientific, literary, and intellectual work, we gain insight into the revolutionary innovations of his time, both in science and life reform movements. Ostwald was an energetist and a prominent figure of monism in Germany; he advocated for a realistic approach to education and promoted colorfast, durable materials in painting.

PÁLKUTI ANIKÓ

HAMVAS BÉLA ÉS AZ ÉLETREFORM-MOZGALMAK

BEVEZETÉS

A tanulmány célja, hogy felvázolja a magyar irodalom magányos cédrusának, Hamvas Béla (1897–1968) írónak, filozófusnak, esztétának a kapcsolódását a fin de siècle életreform-mozgalmához. Vizsgálódásomat a terjedelmes életműből kiválasztott írások alapján motívumok köré rendeztem. Hamvasnak a valláshoz fűződő viszonyából kirajzolódik visszatérése az őskeresztény tanokhoz, valamint vonzódása a távol-keleti filozófiák iránt. Mint szellemi vezető és poeta sacer sajátos életutat jár be egyén és közösség viszonyában. Érett férfikorában beszél Hérakleitosz, Buddha, Lao-ce és Shakespeare nyelvén. Amikor az 1950-es években száműzik az irodalmi életből, Hamvas új életmódot választ magának: kertészkedik, bort termel, szemlélődik, valamint új földrajzi és lelki élettereket (Bakony, Kőhegy, Szentendrén a Bubán-völgy) keres magának. A megváltás, az új szellemiség igénye fogalmazódik meg a „Legyünk görögök!” felszólításában.

A határátlépés, a liminalitás kulcsfogalom a Hamvas-életútban, amelyet a róla készült fotók látványosan dokumentálnak: az egyiken önkéntes katonaként feszít a Monarchia egyenruhájában, majd a tanári pályára készülve öltönyben áll szülei budapesti lakása előtt, később a tiszapalkonyai hőerőmű gyárkémiényeivel a háttérben, munkaruhában könyvet olvas mint raktáros és gondnok, végül a szentendrei kertjében zöldségféléket termeszt a piacra.

Esszéi, az általa teremtett speak easy-k a 20. századi magyar történelmi-társadalmi körülmények negatív hatásai közepette is életörömről tanúskodnak. Remeteként, de nem beteges aszkétaként élt a világzajban, otthonra lelt a természetben, szellemi termékenysége révén hatalmas életművet hagyott hátra.

Hamvas Béla olyan haladó szellemű 20. századi gondolkodó volt, akinek sikerült az emberiség ősi hagyományát és a kereszténységet szerves egységben láttatni (Perczel, 1990). Kemény Katalin író az isteni titkok nagy beavatottjának és beavató mesterének nevezi férjét, aki mások szerint nem misztikus filozófus, nem teozófus, hanem poeta sacer (Perczel, 1990; Czakó, 2001). Hamvas a fordításai-ban hiteles képet adott a kínai, az indiai és az iszlám tanokról, mely nézetek felé Nyugaton már ekkor tudományos érdeklődéssel fordultak. Kivonulását a társa-

dalomból jórészt azzal magyarázták, hogy az 1950-es évektől így próbálta elviselni az irodalmi életből való mellőzöttségét, kizárását.

A 20. századi értelmezők kevésbé foglalkoztak Hamvasnak a századvéghez kapcsolódó életreform-felfogásával, ezért célom e szempontból megismerni és bemutatni őt néhány írása alapján. A *Paradoxon az igazságtalanságról* című esszéjében egyértelműen életreformer-gondolatokat vall:

„A legutóbbi harminc év alatt öröndetes felszabadulást élhettünk át. Ma tavasszal és nyáron a tavak és a folyók és a tengerek partjait, az erdőket és a réteket fél-, vagy egészen meztelen emberek árasztják el, akik lustálkodnak, napoznak, úszkálnak, játszanak, sétálnak, csónakáznak, és közben szemmel láthatóan ragyogóan érzik magukat. [...] Nőink egyszerre megfiatalodtak, szépségüknek azelőtt oly rövid ideje legalább húsz évvel kitolódott. Férfiaink negyven évesen nem eresztenek pocakot. A gyermekek nem félnek az erdőtől, az állatoktól, az esőtől, a szélről és a cserebogaraktól” (Hamvas, 2015g, p. 145).

E sorok arra engednek következtetni, hogy Hamvas maga is egyetértett korának életminőséget jobbitó reformmozgalmainak üzenetével, mely szerint az ember a természet része (Németh, 2020).

Hamvas művészeti tárgyú alkotásaiból válogattam, a tartalomelemzés mellett elméleti alapú megközelítést alkalmaztam szakirodalmi források segítségével. Nehézséget okozott, hogy kritikai és filológiai feldolgozás hiányában töredékes a Hamvas-képünk. Hamvas életművének annyi arca van, ahány olvasója. Kutatása a 21. század elején kapott újabb erőre, de minden bizonnyal kevesen olvassák végig a terjedelmes szellemi hagyatékot.

A várható eredmény új nézőpontot adhat Hamvas művészetének és filozófiájának értelmezéséhez.

ÉLETREFORM, REFORMPEDAGÓGIA, MŰVÉSZETEK

Európában és Amerikában az 1870–1880-as években felgyorsultak a modernizációs folyamatok. Átformálódott a természeti környezet, a hagyományos társadalomszerkezet, az életmód, a magánélet, a gondolkodásmód, a vallásról alkotott vélemény. Megváltoztak a munka- és lakásviszonyok, a társas kapcsolatok, a szabadidő, az étkezés, a ruhaviselet, a közösségi szokások és a vallásgyakorlás hagyományos rendje. A reformmozgalmak motívumvilága heterogén: olykor szektaszzerű, vallásellenes vagy kvázi-vallásos. Az életreform-mozgalmak az 1880–1920-as években színesítették az európai kultúrát, a századforduló táján virágkorukat élték az Osztrák–Magyar Monarchia területén is. A reformgondolkodók a világegyetemet felölelő, annak holisztikus összetartozásába vetett világi hitet vallják, amely

az egyéni szellem és a mindenség szellemének azonosságát hirdeti. E mozgalmak képviselői tiltakoznak a nagyváros lélekölő hatása ellen. Rousseau nyomán visszatérnek a természethez, felidéznek a történelmi múltat, különösen a középkort, valamint a nemzeti hagyományokat és a népi kultúrát, hiszen a népnek a természethez való viszonyát még harmonikusnak ítélik meg. Megjelennek az öngyógyítási módok és kísérletek: a századforduló értelmisége különféle magirányzatokhoz csatlakozik: hódol a vegetarianizmus, a természetgyógyászat, a testkultúra elveinek. Jelentős szerepet kapnak az ifjúsági és nőmozgalmak, kommunaszerű életközösségek alakulnak, kertvárosépítő irányzatok jönnek létre. Ifjúsági és amatőr zenei, képzőművészeti, kézműipari, irodalmi, színházi, tánc- és mozdulatművészeti reformtörekvések születnek (Németh & Skiera, 2020).

Az élet és a művészetek reformja mozgalom magyar képviselői között tartjuk számon többek között Babits Mihályt, Bartók Bélát, Csontváry Kosztka Tivadart, Dienes Valériát, Kerényi Károlyt, Kodály Zoltánt, Kós Károlyt, Kosztolányi Dezsőt és nem utolsósorban Hamvas Bélát. A felsorolt művészek kivezető utat kezdtek keresni a 19–20. század fordulójának modern Európájából, megoldást kerestek az elidegenedett ember problematikájára (Bori, 1970). Hamvas Béla Baader, Böhme, Nietzsche és Kirkegaard filozófiáján nevelkedve, majd azokon túllépve kereste a sötét pontot, az eredendő válságot, és az ezen való felülemelkedés lehetőségét. Ez utóbbinak kifejezőmódját megtalálta a *superessay*-ben, amelyet a számonkérhetetlenség, az iskolánkívüliség, azaz a magány, a függetlenség, a szuverenitás és az autonómia műfajaként tisztelt. Hamvas az esszét az éberség szellemének és a tizedik múzsának tartotta (Palkovics, é. n.).

„A speak easy-t tehát a személyesen fokozott felelősségű emberek számára alapítottam, akik ezt feketekávé, vagy tea mellett, sűrű dohányzás közben alkalmazzák. Meggyőzési szándékuk nulla, tisztázási szándékuk ehhez képest a forrponton áll.” (Hamvas, 2022, p. 131)

POETA SACER

Hamvas Béla széleskörű érdeklődésére vall, hogy 1919–1923 között a Pázmány Péter Tudományegyetem magyar–német szakos hallgatójaként zeneelméleti előadásokat látogatott, alkalmanként pedig az orvostudományi karra is áthallgatott. Az 1930-as években az antik görögségesszmény, az 1940-es években a tradicionalista filozófia iránt érdeklődött. 1935-ben a klasszika-filológus és vallástörténész Kerényi Károlyval megalapították a *Sziget-kört*, majd *Sziget* néven jelentették meg folyóiratukat.

„Voltak idők és vannak népek, ahol a vallás, tudomány, filozófia és költészet egy volt és ma is egy. Még nem is olyan régen azt tartották, hogy ez az egység a primitív differenciá-

latlanság jele. Ma tudjuk, hogy nem. Milyen szabadság: a költő átléphet a pap területére és a gondolkozó a költőére; milyen biztosság: a gondolat ugyanazt jelenti a filozófiában, tudományban és versben. [...] A vallásos világlátás különbözteti meg a testet, lelket és szellemet, érzékit és érzékfölöttit. A vallás a *par excellence* kettő. És tudjuk, a filozófia nem egyéb, mint elsápadt vallás, a tudomány pedig nem egyéb, mint elsápadt filozófia. [...] Ha egy filozófia magjához érek, minden esetben megtalálom azt, hogy: egy vagy kettő. Ha egy, akkor a filozófus tulajdonképpen művész; ilyen művész Hérakleitosz, Lao-ce, Bruno, Nietzsche. Ha kettőt találok, az a filozófus tulajdonképpen pap, ilyen pap: Platón, Leibniz, Kant.” (Hamvas, 1939, p. 371)

Dúl Antal (1945–2018) teológus, az író örököse, az életmű ismerője és interpretálója a *Kőhegyen* című dokumentumfilmben úgy fogalmazott, hogy Hamvas Béla ötvözte az archaikus korok tudását és a keleti metafizikák ihletét a tradicionalizmussal, azaz műveinek kiindulópontja a hagyomány, a kereszténység és a művészet. Hamvas így veti papírra e gondolatait:

„Európa igazi európai vonalát, Pál apostolt, Augustinust, Pascalt, Nietzschét, az egzisztenciális és szubjektív konfesszió vonalát össze akartam kötni az abszolút emberi hagyománnyal, a Védánta-mahájána-tao-Kabbala-orfikával, és az emberi életet véglegesen és visszavonhatatlanul meg akartam alapozni” (Hamvas, 2015e, p. 312).

Perczel (1990) is megerősíti a tanulmányában, hogy Hamvas Bélának sikerült az emberiség ősi hagyományát és a kereszténységet szerves egységben láttatnia. Megállapításai szerint Hamvas megalkotja a *poeta sacer* fogalmát, azét a határlényét, aki az emberek között az istenit, az istenek között az emberit jelentette és képviselte. Hamvas az utóbbi kétszáz évet vizsgálva pedig kijelenti, hogy már csak a költő őrzi a szent kört, amelyben ötvözi a király uralmát a főúr méltóságával, a papi rítussal, a katona harci ösztönével, a bíró igazságtudásával, a tudós ismerés szenvedélyével. Perczel (1990) azt is lejegyezte, hogy az író felesége, Kemény Katalin az isteni titkok nagy beavatottjának és mesterének tartotta.

Hamvas a *Füstparipán* és a *Forradalom a művészetben* című kötetekkel ideológiai támadások középpontjába került, amely 1948 közepére a szellemi életből való kiszorulását eredményezte. Nyugalommal és koncentrált munkával válaszolt a fojtogató diktatórikus atmoszférára, nélkülözésre, zaklatottságra, létbizonytalanságra.

„Az ember mindig egész. A szociális hétköznapiakon az életfenntartás, a becsvágy, a siker, a szenvedélyek, az ösztönök, a raj-eszmék, a kényszerek, a megalkuvás, az alkalmazkodás temperatúrájában ennek az egésznek kibontakoztatására nincs sem mód, sem alkalom. De a létezés hevében (alkotás) minden ember olyan egészként viselkedik és gondolkodik és ítélt és értékelt és beszél és cselekszik” (Hamvas, 1950/é. n., pp. 238–239).

Hamvast az 50-es években elnémitották, B-listázták és kényszernyugdíjazták, melynek következtében publikálási és szerkesztési jogait is elveszítette. Hatalmas életművet hagyott hátra annak ellenére, hogy Budapest ostroma alatt a lakása és az ott őrzött összes írása megsemmisült, mégis a következő gondolatokat fogalmazta meg a barátjának, Várkonyi Nándornak írt 1946. október 14-i levelében:

„Tudod, amikor az ostrom után a pincéből ötheti koplalás után feleségemmel kimásztunk, lakásom romhalmaz, házról házra járva a februári fagyban mások könyöradományaiból éltünk két hónapig és végül aztán sikerül megállapítanom, hogy úgy látszik, egy darabig még élni fogok, akkor elhatároztam, hogy mindent újrakezdek. Éspedig előről. Mindent előről...” (Marafkó, 2007, p. 27).

Életét a későbbiek során is többször kellett újrakezdenie, amelyet nem bánt meg:

„...nem átkozódok és szidom végzetemet, amiért ilyen korba vetett, mint csaknem mindenkit, hanem hálás vagyok neki, s egyben századomnak, amiért ennyire megkínzott, s így alkalmat adott arra, hogy mindezt átélve elérjek oda, ahol vagyok. [...] Azt hiszem, sohasem volt még idő, amikor egészen rövid ötven év alatt csaknem tömény állapotban sok ezer esztendő irtózatát át lehetett élni. Ez a mi századunk nagyszerűsége” (Hamvas, 2022, pp. 22–23).

Hamvas írásainak komolysága, súlyossága, bölcséleti jellege miatt többször érte az a kritika, hogy komoran, pesszimistán gondolkodott. Részben cáfolja e kijelentést az a reflexió, melyet az *Óda a huszadik századhoz* című esszéjében tett: *„Századomnak éppen ezért hálás szívvel köszönetet mondok, mert megtanított a legnagyobb dologra, a derűre”* (Hamvas, 2022, p. 23). Démokritosi derűvel és igénytelenséggel üzeni az utókornak: *„Éljetek vidáman és haljatok meg csendesesen. Éljetek közösségben és egyedül kell meghalnotok”* (Hamvas, 2022, p. 24).

1945-ben *A bor filozófiáját* gyors tempóban veti papírra, ez a speak easy-típusú tanulmányainak nyitódarabja, amelyet szabadság, gondtalanság és életöröm jellemez: *„Mámorenátómiám fő tétele: minden mámor gyökere a szerelem. A bor folyékony szerelem, a drágakő kikristályosodott szerelem, a nő az élő szerelemlény”* (Hamvas, 1945/ é. n., p. 243). Rousseau nyomán közel került a természethez: a szőlő és a bor szakemberévé vált, miközben két általa kedvelt borfajtaival jellemezte – némi fehér humorral keverve – filozófiájának lényegét:

„Már-már döntöttem a szentgyörgyhegyi mellett, de mikor megittam egy pohár badacsonyi rizlinget, melléje álltam; aztán esküdtem a badacsonyira, de csak addig, amíg szentgyörgyhegyihez nem jutottam. Végül is mi akadályozhat meg abban, hogy görög is legyek, meg kínai is?” (Hamvas, 1945/ é. n., p. 254).

1948 után belső emigrációba vonul, kiköltözik Szentendrére, ahol kertet művel és megpróbálnak a feleségével együtt megélni a piacon árult terményekből. Az ekkor készült fényképek és írások tanúsága szerint bevált számára ez az öngyógyítási mód. A magyar *Hüperion* 5. levelében őszintén ír természetközeli életmódjáról:

„Felmegyek a hegyre, könyvvel vagy anélkül, a forrásból vizet hozok, megkapálom a krumplit, az epret vagy a szőlőt. Ha valaki nézne, azt mondaná, a világ legszorgalmasabb embere vagyok. Pedig játék [...] Azt teszem, amihez kedvem van [...] Így kapom az életet a maga tisztaságában. Ennél többre nem viheti senki. [...] Nincs lelkem. Szabad vagyok, nincs akarat, cél. Átfúj rajtam a szél, átsüt a fény, átsugárzik a meleg és az erdőillat” (Hamvas, 1936/ é. n., p. 23).

A *Silentiumban* a magány és a böjt áldásos lélektani hatásáról vall: *„a silentiumot és a böjtöt azért határoztam el, mert egyébként sem könnyű sorsom eddig legnehezebb esztendejének értelmét megtaláltam, és most ezzel az értelemmel szembe kívántam nézni”* (Hamvas, 2006. p. 39).

A Gyümölcsórában bevallja, hogy évekkel ezelőtt az öreg Tolsztoj naplóját olvasta, amely megrendítette: *„...és az a szenvedély, ahogy ez a nagy vénember, ez az öreg szent örült valamiért küzdött, amiről maga sem tudta, micsoda, eszeveszetten küzdött”* (Hamvas, 2015d, p. 236). Vajon miért és miben tekintette példaképének a Turgenyev által Vadembernek csúfolt orosz realista író? Valószínűleg egyszerre tartotta muzsiknak és grófnak, pravoszláv hívőnek és outsidernek, hagyománytiszteelőnek és modernnek, szlavofilnek és vegetáriánus életreformernek, aki a maga majd 700 oldalas naplóját 63 éven át írta.

„Tolsztoj volt az egyetlen jelentékeny ember, aki közel állott Péter apostolhoz, ahhoz az evangéliumi hűséghez, amely kétségtelenül ügyefogyott, mint egy szent, mert döntő pillanatokban sziklának bizonyult [...] Tolsztoj ügyefogyott volt, de az nem számított, mert tudta, hogy az emberi lét egyetlen kérdése, milyen öröknek szolgál, és milyen erőket tisztel, és milyen erőkhöz hú” (Hamvas, 2008c, p. 210).

Hamvas másik példaképe Bartók volt, *„az egyetlen zeneköltő, aki tudta azt, amit senki rajta kívül nem tudott: a népzene nem az úgynevezett nép (paraszt) alkotása, hanem megszámlálhatatlan évszázadok óta felgyűlt ősi zenei világra való emlékezet, amelyet a nép őrzött meg”* (Hamvas, 2015b, p. 271).

A sokszor idézett Jázmin és olajban antagonisztikus kapcsolatként jellemzi Istenhez való viszonyát: *„Morális, önfegyelem, tiszta életmód, munka, szellemi tájékozódás, lélekjelenlét. Nem vagyok vallásos. De lehetetlen más életpraxisban tisztán élni”* (Hamvas, 2015f, p. 26).

Gyakran utal Jakob Böhme német filozófusra, a misztikus keresztény teozófusra. Hamvas és Böhme lelki rokonsága abban rejlik, hogy a lelki üdvösség elérésében a szív belső hite által hisznek: „A kedély egy csepp az üdvözültségből. A kedély a lélekben ül, angyal, mindig nő, leány, jázminfehér bőre van és lehetetlenség olajillata” (Hamvas, 2015f, p. 25).

1951 és 1964 között raktárosként és fizikai munkásként dolgozott Inotán, Tiszapalkonyán, Bokodon. Képzettségének megfelelő értelmiségi állásban nem reménykedhetett. Komoran néz velünk szembe, amikor is 1951-ben Tiszapalkonyán egy ismeretlen fotós kapta lencsevégre. Szepesi Attila tanulmányában elemzi ezt a képet:

„Egy ember ül az ember által összekaszabolt tájban. Komoran néz maga elé. [...] Háttul egy borzalmas gyártelep látszik. Felül elmetszett kémények sora. Barakkok. Lehetne börtön is, munkatábor. Szögesdrót ugyan nem látszik a képen, de annak is ott kell lennie túl a bokorsoron, mely a tavat karéjozza. Az sem kétséges, hogy a tó vize halott víz. Fekete lé, melyben nincsen élet. Szurok és benzín a tetején. Gépolaj szivárványszínű lepedéke. A környező földeket pedig elborítja a rozsdapor. Infernális táj” (Szepesi, 1999).

Hamvas nem tekintette veszteségnek a száműzetést. Élete utolsó húsz évének termése csak halála után jelenhetett meg. E művekben vall a nevezetes névtelenség, a brahmani szellemiség, a szellemi uralom és a dicsőség elérésének mikéntjéről:

„Túl sokat olvastam Laotsét, Hérakleitost, Rabelais-t, Böhmét, Shakespeare-t, Dosztojev-szkijt, Nietzschét. Túl sokat láttam kínai tuss-rajzokat, Velazquezt, Brueghelt, Cézanne-t, Picassót. Túl sokat hallgattam Bachot, Beethovent, Stravinskijt, Bartókot. És végül a szívemben mindig keresztény voltam, ami azt jelenti, hogy csálhatatlan érzékem volt az iránt, mi a komédia és mi a valódi. Ahhoz pedig, hogy a diktátor komédiázzik, számomra legalább, nem fért kétség. Ez a gyanú sok-sok millió emberben élt, de nem merték bevallani, még ma sem merik” (Hamvas, 2022, p. 37).

A Patmosz kötetben eljut a végső igazsághoz:

„A meghittség utolsó állomása az ágy. A paradicsomból ez maradt. Az ember a földről kiüldözötte önmagát, de ez a kis hely még a kuckóban, ahová elbújhat egy cseppet aranykorából élni, ha kint zúg is a motor, a szomszédban vinnyog a rádió... A világ rúpaloka, mint a hinduk mondják, a hely, ahol a dolgok vannak. De ha az ember a házba lép, rögtön tudja, hogy az ott lakók az aranykorral milyen viszonyban állnak” (Hamvas, 2008a, p. 168).

„Az idill a tiszta lét életrendje; mindegy, hogy milyen tudás örzi, a tao, vagy a kereszténység. Az idilli embert nem szabad összetéveszteni azzal a kedélyes (gemütlich) lénnel, aki ugyan

szintén nem szeret sietni, a túltevékenységtől óvakodik, a rosszkedvet nem viseli el, inkább üldögél, diskurál, barátságos, nevetgél és iszogat. E gemütlich-lénynek azonban többnyire pocakja van. A gemütlich az idilli ember karikatúrája. [...] Az idill a létről való ösképünk; mindenkiben kész a szándék, hogy az alapállást felvegye.” (Hamvas, 2008b, p. 12)

KERÉNYI, HAMVAS ÉS A SZIGET

A Sziget a magyar szellemtörténet elfelejtett folyóirata, műhely a Nyugat mellett, amelynek 1935–1939 között mindösszesen három száma jelent meg és alig egy tucat embert érintett (Szántó, 2007, p. 18). Maga a Sziget elnevezés Nietzsche javaslatára utal, amelyet az ókortudós Rhodénak vetett fel 1870-ben egy bölcs férfiakból álló kolónia, egy új Görög Akadémia megalapítására vonatkozóan, amely egy „idillikus szigeten” kapott volna helyet. A nemzetközi hírű klasszika-filológus, Kerényi Károly jegyzi a lapot, valamint alapítói és munkatársai között ott találjuk Szerb Antalt, Németh Lászlót vagy a kevésbé neves filozófiatörténész Kövendi Dénest és a szellemtörténész Prohászka Lajost. A rövid életű szellemi vállalkozásnak annál nagyobb volt a visszhangja: „Legyünk görögök!” – adta ki a jelszót Németh László.

„A Sziget tehát elsősorban a tudomány és művészet egzisztenciális viszonyának átgondolását tűzte maga elé, de emellett volt egy sajátos interdiszciplináris jellege is. Ókortudós, irodalomtudós, filozófus, egyiptológus, filológus, fordító, író és költő együtt vett részt a munkában. A szerzők egymás előtt olvasták fel esszéiket és saját esszéiben reagáltak rá, vagy behozták a körbe egyik legutóbbi tudományos munkájukat, s átdolgozták” (Bircsák, 2008, p. 6).

Bircsák Anikó a tanulmányában azt is leírja, hogy Kerényi Károly a sziget alatt olyan helyet, együttlétet ért, amikor valahol, egy jól körülhatárolható helyen és mindenképpen többen együtt lehet gondolkodni és alkotni. Ezen a ponton kapcsolódnak össze Kerényinek és Hamvasnak a tájról alkotott gondolatai.

„Amikor a magyar a Bakony szót hallja, nem Nyugat-Magyarországon, a Balaton távával párhuzamosan húzódó, körülbelül százötven kilométeres erdős hegyláncra gondol. A hegységek általában földrajzi helynevek, a Bakony nem az. A Bakony a magyar számára elsősorban mítosz. [...] Ez a magyar dzsungel, ahová csak azok rejtőznek el, akik a világgal nem tudnak megegyezni” (Hamvas, 2015a, p. 275).

„Kerényi Károly, született Temesváron 1897-ben, meghalt Zürichben, 1973-ban” – ez az alcíme Szilágyi Jánosa György tanulmányának, amely a Beszélő 1998. áprilisi számában jelent meg. A szerző, aki maga is Kerényi Károly és Alföldi András

tanítványa volt, ókorkutató és művészettörténész, egy 15 évvel azelőtti, kevesek által olvasott halálhírről számol be tehát, amely az esemény idején nem keltett feltűnést, mert ezt így akarta a hivatalos művelődéspolitikai. Szilágyi professzor a tanulmányában visszaemlékezik arra az 1953-ban történt beszélgetésre, mely közte és Alexits György (matematikus, államtitkár, a tisztogatási és szovjet típusú átalakítási munkálatok egyik végrehajtója) között zajlott.

„Elmondtam, hogy Kerényi és Alföldi külföldre kényszerítése kiheverhetetlen csapást jelentett, és érthetetlennek tartom, hogy két feddhetetlenül antifasiszta és világszerte ismert tudóst nem engedtek katedrához jutni, miközben középszerű és korábban többé-kevésbé legalábbis kétértelmű politikai magatartású tudósok (nevek nem kerültek szóba) kaptak tanszékeket” (Szilágyi, 1998, p. 100).

Az államtitkár annyit talált válaszolni, hogy a többiek a kezükben voltak, de Kerényivel és Alföldivel nem bírtak volna (Szilágyi, 1998, p. 100).

1941-ben az Asconában az 1933 óta évente megrendezett Eranos-konferenciára Jung vezette be Kerényit, aki itt tartotta meg *Mitológia és gnózis* címmel nagy sikerű előadását. Szilágyi Jánosa György szerint mesterének ez volt az emigráció felé tett első lépése, amelyet haláláig a Lago Maggiore partján, félig-meddig már Itáliában töltött.

MAGÁNYOS CÉDRUSOK

Hamvas Béla 22 éves, amikor Csontváry Kosztka Tivadar 1919. június 20-án meghal. Ebben az évben költözik át szüleivel Pozsonyból Budapestre, és lesz a fiatalemberből egyetemi hallgató, aki csak néhány évtizeddel később teremt párhuzamot a festő és önmaga között.

Szócs Géza *Az öt géniusz* című kötet előszavában azt írja, hogy Hamvas Béla a magyar irodalomnak, a magyar szellemtörténetnek magányos cédrusa, bár nem annyira magányos, társtalan és meg nem értett, mint Csontváry, de a saját korában reménytelenül idegen lángelme (Hamvas, 2015).

Hamvas számos írásában csatlakozik a számára rokonlélek és a teozófia iránt érdeklődő festőhöz. Csontváry többek között maga is hódolt az életreform-mozgalom több irányzatának, a vegetarianizmus mellett kedvelte a századforduló újkeletű mozdulatművészetét. Csontváry minden bizonnyal ihletet merített műzsájának, Isadora Duncannek a különleges táncából akkor, amikor a *Magányos cédrus*t festette. A fakorona alsó része a törzs jobb oldalán hatyút formáz, megjelenít egy balett-táncosnőt. Duncant szabad szellemű, emancipált nőnek tartották, aki gondolkodásával és életvitelével megelőzte korát, valamint megújította

a táncművészetet. A klasszikus balett hagyományaival szakítva ókori görög mintára, természetes mozdulatokkal, mezítláb, görög tógára emlékeztető ruhadarabban táncolt.

Hamvas lelki közösséget érzett Csontváryval, aki önarcképfestés gyanánt cédrusokat festett, hogy a szabadság fájával fejezze ki a művészmagányt:

„Csontváry meg akarta festeni ezt a meg nem ismételtető és minden mástól különböző individualitást teljes dicsőségében, és nem önarcképet festett a Libanon csúcán. Mint ahogy Van Gogh sem önarcképet festett, hanem szalmaszéket. Az arckép csak konfesszió lett volna. Csak regény. Ez itt vízió. Látomás, amely a személyiség egyetlenségének apoteózisa az emberfölöttiben” (Hamvas, 2015c, p. 157).

Hamvas ugyanitt az esszé mottóját Wordsworthtól kölcsönzi: „There’s a tree of many, one”, azaz „fa áll itt, egy a sok közül.” Érdeemes megjegyezni, hogy Csontváry három, egy ciklusba tartozó cédrusképet alkotott: a *Zarándoklás a cédrusokhoz Libanonban* (1907), *Egy cédrusfa Libanonból* (1907, közismertebb nevén *Magányos cédrus*) és *Az Élet Fája* (1906–1907) című festményeket. Végvári (2020) észrevétele alapján a cédrusok egységbe foglalják az emberiség történetét, melyek így az egyén személyes életútján, fejlődésén túl a közösségek és a társadalom szerepét, ezek jövőbeni fontosságát is elemzik. Hamvas *A Panaszfal bejáratánál Jeruzsálemben* (1904) című Csontváry-műhöz is hozzászól, melyről megállapítja, hogy az a legtökéletesebben ábrázolja a magyarság helyzetét a lelki szegénység állapotában (Hamvas & Kemény, 1947).

Hamvas Béla segédmunkási-raktárosi száműzetése alatt vetette papírra a *Patmosz* kötet esszéit 1958 és 1964 között. E kötetben szerepel Hamvas Csontváryról szóló írása is. A sziget mint toposz ismét megjelenik életében. Patmosz görög sziget az Égei-tengerben, János evangélistát ide száműzték, ahol egy barlangban élt, és vetette papírra a *Jelenések könyvének* látomásait.

ÖSSZEGRÖZÉS

Hamvas Béla élete, művészete és filozófiája szorosan kapcsolódik a fin de siècle életreform-mozgalmához panteista szemlélete, holisztikus felfogása, görög-ség-kultusza, keleti tanok iránti vonzódása, természetszeretete, a kertben végzett kétkezi munkája és nem utolsósorban az egész életét meghatározó szellemi léte, ébersége révén.

„Az éberség realizálása technikai eljárás” – írja az *Eksztázisban*. „Az eksztázis annyit jelent, mint kívül lenni. [...] Az élet magasabb körében tulajdonképpen mindig eksztatikus,

vagyis mámor, s művészi alkotás, a gondolkodás, a műalkotás átélése, az olvasás, a tanulás, a szerelem, a gyönyörködés, a tánc, a zene, az utazás, az ima.”¹

Életművének feldolgozása korszakonként más-más okokból ütközött nehézségekbe. Bori Imre már 1970-ben megfogalmazta, hogy az utóbbi negyedszázadban egyetlen cikk sem jelent meg Hamvasról. Valóban több évtized kimaradt 1970 előtt és után is:

„Nyilvánvalóan nem Hamvas Béla rehabilitásáról van szó, hanem arról, hogy ami életművében (korai elhallgatásából eredő csonkasága ellenére) kísérték, azt nem lehet némaságban hagyni. Annál inkább nem, mert az elmúlt évtized során a magyar szellemi életben megfigyelhető volt a jóvátételre való őszinte szándék, a negyvenes évek második felének türelmetlensége okozta sebek gyógyításának igénye” (Bori, 1970, p. 582).

Hamvast elemezni, összegezni továbbra is nagy vállalkozás. Thiel Katalin véleménye szerint Hamvas érzékenyen reagált a modern lét válságjelenségeire, a politika eseményeire, számos írásában tért ki a totalitarizmus problematikájára. Mindezt azonban több okból sem könnyű bemutatni. Egyrészt azért, mert véleményét gyakran ágyazta látszólag egymástól távol eső témákba, másrészt azért, mert „az esszéisztikus köntösben megjelenő konfesszionális jellegű vélekedéseit szétszórta lehet megtalálni az életműben” (Thiel, 2018, p. 2).

A szakirodalmi gyűjtés alapján megállapíthatjuk, hogy 2000 után már többen publikáltak Hamvasról, 2020 óta pedig igazán fellendült a hagyaték feltárása, értelmezése. Céljaink közé tartozik, hogy további kapcsolódási pontokat keressünk a Szentendrén kutatható Hamvas-hagyaték és az életreform-mozgalmak recepciója között.

IRODALOM

- Bircsák, A. (2008). *A Sziget és a Nyugat. A Sziget mint műhely* [Konferencia előadás]. <https://epika.web.elte.hu/doktor/BircsakAniko.pdf>
- Bori, I. (1970). *Hamvas Béla*. http://adattar.vmmi.org/cikkek/9831/hid_1970_06_02_bori.pdf
- Czakó, G. (2001). *Szótárkönyv. Hamvas szótár*. Boldog Salamon Kör. <https://mek.oszk.hu/04000/04082/04082.pdf>
- Dúl, A. (2009). *Éthosz anthropo daimon. Krízis és karnevál*. Hamvas Béla emlékezete. Nap Kiadó.

¹ Hamvas, B. (1960). *Eksztázis*. <https://hamvasbela.hu/olvasmany-hamvas-bela-eksztazis>

- Hamvas, B. (1936/é. n.). A magyar Hüperion. In *A magyar Hüperion I.* Medio Kiadó.
- Hamvas, B. (1939). Poetica methaphysica. *Esztétikai Szemle*, 5. https://mtda.hu/ADATTAR/doktar/h_dok/hamvas_bela_poetica_metaphysica.pdf
- Hamvas, B. (1945/é. n.). A bor filozófiája. In *A magyar Hüperion II.* Medio Kiadó.
- Hamvas, B. (1950/é. n.). Mágia szútra. In *Tabula smaragdina (1947–1950) – Mágia szútra (1950).* Medio Kiadó.
- Hamvas, B. (1960). *Eksztázis*. <https://hamvasbela.hu/olvasmany-hamvas-bela-eksztazis>
- Hamvas, B. (2006). *Silentium. Titkos jegyzőkönyv.* Unicornis. Medio Kiadó.
- Hamvas, B. (2008a). Az ágy. In *Patmosz I.* Medio Kiadó.
- Hamvas, B. (2008b). Patmosz. In *Patmosz II.* Medio Kiadó.
- Hamvas, B. (2008c). Levél V. J.-hez. In *Patmosz III.* Medio Kiadó.
- Hamvas, B. (2015a). Bakony. In *Öt génusz – esszék. Válogatott esszék.* Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó.
- Hamvas, B. (2015b). Bartók. In *Öt génusz – esszék. Válogatott esszék.* Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó.
- Hamvas, B. (2015c). Csontváry nagy cédrusa. In *Öt génusz – esszék. Válogatott esszék.* Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó.
- Hamvas, B. (2015d). Gyümölcsóra. In *Öt génusz – esszék. Válogatott esszék.* Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó.
- Hamvas, B. (2015e). Interview. In *Öt génusz – esszék. Válogatott esszék.* Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó.
- Hamvas, B. (2015f). Jázmin és olaj. In *Öt génusz – esszék. Válogatott esszék.* Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó.
- Hamvas, B. (2015g). Paradoxon az igazságtalanságról. In *Öt génusz – esszék. Válogatott esszék.* Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó.
- Hamvas, B. (2022). Óda a huszadik századhoz. In *Speak easy.* Medio Kiadó.
- Hamvas, B. & Kemény, K. (1947). *Forradalom a művészetben. Absztrakció és szürrealizmus Magyarországon.* Pannónia Könyvek.
- Harcza B. (Rendező). (2011) *A Kőhegyen – Hamvas Béla szellemében (Találkozás Dúl Antal-lal)* [Dokumentumfilm]. Tisza Mozi Kft. <https://www.youtube.com/watch?v=4rIE-c7O5Vrs>
- Marafkó, L. (2007). Remete a világzajban. Hamvas Béla istenfogalmának megidézései. *Budapest, 2007(30)*, 27–28.
- Németh, A. (2020). A magyar életreform és a művészetek – nemzetközi recepció és nemzeti sajátságok. In Kempf K., Vincze B. & Németh A. (Szerk.), *Az életreform és a művészetek* (pp. 37–60). Műcsarnok, Magyarországi Reformpedagógiai Egyesület.
- Németh, A. & Skiera, E. (Szerk.). (2018). *Rejtett történetek. Az életreform múltja és jelene.* Műcsarnok.
- Palkovics, T. (Szerk.). (2016). *A valóságban felébredni.* Hamvas Béla. Medio Kiadó.

- Palkovics, T. (é. n.). *Távlat és autonómia*. <https://hamvasbela.hu/palkovics-tibor-tavlat-es-autonomia>
- Perczel, I. (1990). *Hagyomány, kereszténység és gnószticizmus*. BUKSZ. Budapesti Könyvszemle.
- Szántó, F. I. (2007). *A hüperióni hang. Hamvas Béla és a Sziget-mozgalom*. Kortárs Kiadó.
- Szepesi, A. (1999). *Kettős portré Hamvas Béláról* <https://terebess.hu/keletkultinfo/hamvas-bela2.html>
- Szilágyi, J. Gy. (1998). Egy halálhír. *Beszélő*. 3(4–6).
- Thiel, K. (2018). *Krízis és katarzis. Hamvas Béla válságértelmezése*. <http://docplayer.hu/20189089-1994-360-1-hamvas-bela-oda-a-xx-szazadhoz-in-hamvas-bela-muvei-a-tovabbiakban-hbm-7-szentendre-medio.html>
- Végvári, Zs. (2020). Csontváry Kosztka Tivadar dekódolt múzsája. Az életreform és a művészetek Kempf K., Vincze B. & Németh A. (Szerk.), *Az életreform és a művészetek* (pp. 157–183). Műcsarnok. Magyarországi Reformpedagógiai Egyesület.

BÉLA HAMVAS AND THE LIFE REFORM MOVEMENTS

KEYWORDS

Béla Hamvas, life reform, arts, philosophy, poeta sacer

ABSTRACT

The study aims to outline the connection of the lonely cedar of Hungarian literature, Béla Hamvas (1897–1968), writer, philosopher, and aesthete, with the life reform movement of the fin de siècle. I have structured my investigation around motifs based on selected writings from his extensive oeuvre. Hamvas' relationship with religion reveals his return to early Christian doctrines and his fascination with the philosophies of the Far East. As a spiritual leader and poeta sacer, he has followed a unique path in his relationship between the individual and the community. He speaks the language of Heraclitus, Buddha, Lao Tzu and Shakespeare in his mature manhood, and, in the 1950s he was excluded from the literary scene. Hamvas discovers a new way of life: gardening, winegrowing, vegetable growing, contemplation, and new geographical and spiritual experiences (Bakony, Kőhegy, Bubán Valley). The need for redemption, for a new spirituality, is expressed in the call "Let us be Greeks".

The crossing of borders, liminality, is a key concept in the life of Hamvas, which is spectacularly documented in his photographs: in one of them he is a volunteer soldier in the uniform of the Monarchy, then, preparing for a teaching career, he stands in a suit in front of his parents' Budapest apartment, later, with the chimneys of the Tiszapalkonya thermal power plant in the background, he

reads books in his uniform as a storekeeper and janitor, and finally, in his garden in Szentendre, he grows vegetables for the market.

His essays, the speak-easy he created, testify to his *joie de vivre* even in the negative effects of the 20th century Hungarian historical and social circumstances. As a hermit, but not as a sickly ascetic, he lived in the noise of the world, found a home in nature, and left behind a vast oeuvre through his intellectual productivity.

FÖLDINÉ IRTL MELINDA – KOMÁR LAJOS

PROTESTÁNS HITTÉRÍTŐK NYOMDOKAIN INDIÁBAN?

Hermann Hesse távol-keleti utazása

BEVEZETŐ

Jelen tanulmány a 19–20. század fordulóján kezdődő, majd a 20. század közepéig virágzó életreform-mozgalmak témáját vizsgáló, komplex kutatáshoz kapcsolódik (Németh & Vincze, 2017; Boreczky & Vincze, 2018; Németh & Skiera, 2018; Kempf, Németh & Vincze, 2020). Az összetett társadalmi és kulturális változások sokszínű komponensei között szerepet kaptak többek között a távol-keleti hatások, melyek Európa-szerte és hazánkban is jól beazonosítható nyomokat hagytak az életreform-mozgalmak legfőbb irányzataiban és számos ismert személy munkásságában (Kelényi, 2014; Földiné & Komár, 2017). A keleti eszmék beáramlása és találkozása a protestantizmussal külön színteret adott a korszakban felerősödő identitásválság feloldását célzó kiutkeresésnek. A kor kiemelkedő, nagy hatású, életreformerek tekinthető gondolkodói és művészei között találjuk Hermann Hessét is, akinek irodalmi műveiben direkt és indirekt módon is felbukkantak ezen hatások. Az alábbiakban ennek a jelenségnek a hátterét és körülményeit vizsgáljuk az író életútjának, belső útkeresésének jellemzői kapcsán. Művei közül elsősorban a legközvetlenebbül kapcsolódó alkotását, a *Sziddhártha* című regényt hívtuk segítségül.

A SZÁZADFORDULÓS IDENTITÁSVÁLSÁG JELENSÉGE ÉS A TÁVOL-KELETI HATÁSOK

A 19. század második felében világszerte felerősödő identitásválság mögött összetett politikai, társadalmi, gazdasági, szociális és egyéb tényezők húzódtak. A mai napig érezhető a kolonizáció – gazdasági, társadalmi, oktatáspolitikai szempontból egyaránt – romboló hatása, de a gyarmatosítás pozitív hozadéka volt például az orientalisztika tudományág fejlődése, illetve, hogy elindult a kultúrák és a vallások közötti párbeszéd. Ez utóbbi folyamat első, nagy horderejű, nemzetközi példája az 1893 szeptemberében Chicagóban megrendezésre került Világvallások Parlamentje, ahol hindu szvámik, muszlim imámok, buddhista szerzetesek, szik-

hek, zoroasztriánusok, bahá'í hívők, teozófusok is képviseltették magukat, ami új paradigmák felfedezésének nyitott lehetőséget a keresztény dogmatizmustól eltávolodott, vallásos értelemben talajt vesztett gondolkodók számára.

A korszak változásainak egyike a nemzetállamokban zajló függetlenedési törekvések megindulása volt, amely a külső szabadság kivívása mellett, a belső szabadság visszanyerésére, identitás keresésére, az emberi lét értelmének újragondolására és szofisztikus öndefiníálásra ösztönözte az embereket. A függetlenség és a (nemzet-) közösség vágya egyidejűleg volt jelen a 19. században. A német nemzetállam egységét elsősorban „vérrel és vassal” sikerült megvalósítani. Az 1871-ben Versailles-ban kikiáltott Német Császárság, a központi hatalom irányítása alatt nem az áhított egyenlőséget, hanem a társadalmi különbségeket és a távol-ságot növelte az emberek között. Mindeközben az iparosodás és a technika fejlődése folyamatosan elidegenítette a modern kor emberét a természettől. A nagyvárosi élet Európa-szerte az elmagányosodás érzését eredményezte.

A külső-belső megújulásra törekvés, a paradicsomi állapotba való visszavágyódás, a természetközelség, az egyszerűségekre törekvés és a transzcendenssel való közvetlen lelki kapcsolódás igénye jellemezte az útkeresőket. Életvitelükben, ruházkodási és táplálkozási szokásaikban (vegetáriánus, antialkoholista), a lakó-környezetük kialakításában (építészet, lakberendezés), a művészeti alkotásaikban, és nem utolsósorban személyes vallásos/spirituális gyakorlatukban egyaránt megmutakoztak ezen motívumok. A válságból való kiút keresés, a földi paradicsom megtalálása egyéni és intézményesült formákban jellemzően az értelmiségi réteg programja volt világszerte. Az életreform hajnalán számos híres szerző reagált az urbanizáció, az iparosodás, és a fokozódó militarizálódás jelenségeire, köztük Ralph Waldo Emerson, William Morris, Henry David Thoreau, John Ruskin, Lev Tolsztoj és sokan mások (Németh & Skiera, 2018, pp. 23–26).

A *fin de siècle* időszakában különösen népszerűek voltak az úgynevezett harmadik utas törekvések, amelyeknek később az életreformnak (*Lebensreform*, *Life reform*) keresztelt mozgalom adott intézményesült keretet. Már a korai szakaszban, az 1880-as évektől különös népszerűségere tett szert a protestantizmus válságára ébredő és megújulását kereső, Arthur Schopenhauer (1788–1860), valamint Friedrich Nietzsche (1844–1900) társadalomkritikai szemlélete a „megfertőzött” Németországban. Az olyan ikonikus művek, mint Schopenhauer *A világ mint akarat és képzet* (1819, 1843, 1859), Nietzsche *Im-ígyen szóla Zarathustra* (1883) vagy Max Weber *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* (1905), valamint az 1880-as évektől egyre nagyobb nemzetközi népszerűségnek örvendő *Teozófiai Társaság* kiadványai és a német orientalizmus kibontakozása hatott a változó társadalmi értékrendre, a keresztény dogmatizmus és az antikvitás normáinak megítélésére. Mindez szélesre tárta a nyugati világ kapuit a keleti felfogás és lét-szemlélet előtt (Marchand, 2001).

A századfordulót követően, az első világháború időszakában, a külső biztonság elvesztése, a háború borzalmi is kikényszerítették a kulturális fejlődés megmerevedésének és a nyugati civilizáció hanyatló jellegének felismerését. Ekkoriban jelent meg Oswald Spengler *A Nyugat alkonya* (1918) című könyve is, amelyben a szerző egy visszafordíthatatlanul pusztulásba tartó civilizációt vizionált.

A teozófia „egyetemes testvériség” (Universal Brotherhood) eszméje vagy Mahátma Gandhi pacifizmusa kapaszkodót jelentett a fejlett civilizáció „hajótörötteinek”. Természetesen a háborús kataklizma közepette sok művész és író foglalkoztatott a világbéke kérdése. Jónéhányuknak időszakosan reményt adhatott valamely keleti eszmerendszer, köztük a hinduizmus, a buddhizmus, a taoizmus. Romain Rolland (1866–1944) irodalmi Nobel-díjas író, Hermann Hesse barátját is megérintette a hindu filozófiában gyökerező erőszakmentesség gondolata. Rolland 1919-től levelezett a nemzetközi hírnevű indiai életreformer művésszel, Rabindranáth Tagoréval, majd 1924-ben könyvet írt Mahátma Gandhiról, akivel szintén személyes leveleket váltott, később lehetőségük volt személyesen is találkozniuk. Hesse nem véletlenül ajánlja éppen Rollandnak 1919-ben a *Sziddhártha* című mű első részét az alábbi szavakkal:

„Kedves, nagyon tisztelt Romain Rolland! 1914 óta, amikor a szellemi élet hirtelen bekövetkezett légszomja egyszerre számomra is érezhetővé vált, és mi szemben levő partokról kezünket átnyújtottuk egymásnak, ugyanazokba a nemzetek fölötti szükségszerűségekbe vetett hittel, azóta készültem, hogy szeretetem jelét s ugyanakkor erőm próbáját átnyújtsam Önnek s hogy bepillantást engedjek gondolataim világába. Fogadja szívesen még befejezetlen hindu regém első részének ajánlását” (Hesse, 1992, p. 34).

Általánosságban elmondható, hogy a német polgárságnak az 1800-as évek közepétől a második világháborúig több hullámban felbukkanó, eltérő külső-belső krízistípusokkal és identitásválsággal kellett megküzdeniük. Makroszinten legalább három nagy korszakot lehet kiemelni: 1870–1900, 1900–1918, 1919–1949. Mikroszinten az egyes kríziskorszakokhoz hozzájönnek még az egyéni életutak személyes magánéleti válságidőszakai is (válás, családi tragédiák, betegségek, kiégés stb.), de az ilyen részletességű elemzés jóval meghaladja a jelen tanulmány kereteit még Hermann Hesse életútja tekintetében is. Az alapmintázatokból mindenesetre könnyen észrevehető, hogy az elbizonytalanodás, a csalódottság, a kétségbeesés és néha pusztán a misztikum iránti vágyódás sodorta új utak felé az embereket (Tábori, 1914).

Hermann Hesse családjában sokan világlátott és művelt háttérrel rendelkeztek, elsősorban a külmissziós tevékenység révén. A Távol-Keletről visszatérve közvetlenül tapasztalhatták meg maguk is a modern kapitalizmus ellentmondásait, a keresztény értékrend visszaszorulását, és a születőben lévő iparvárosok

minden nyűgét (Svájcban és Németországban). Az eredendően protestáns család történetéből látható, hogy sehol sem találták igazán helyüket (számos alkalommal költöztek). Az „igazi otthon” keresése Hermann Hesse életében visszatérő motívum lett (Baumann, 2002; Mileck, 2003), hol a nagyvárosban – Baselben és Bernben –, hol a vidéki kertvárosi létben – Gaienhofenben és Montagnolában – kereste a boldogságot, miközben gondolatban gyakran a messzi Távol-Kelet vidékein barangolt, ahogyan sok más, kortárs közéleti személyiség tette.¹

Az alapvetően zsidó–keresztény kultúrájú Németországban nietzschei értelemben a 19. század végén a társadalom egyes rétegei számára „Isten halott” (*‘Gott ist tot’*). Az első „mezítlás próféták” között felbukkant Carl Wilhelm Diefenbach (1851–1913), valamint a szintén német származású Hugo Höppener (1868–1948) alakja. Az előbbihez 1897-ben csatlakozott Gusto Gräser (1879–1958) is, akinek a követői által létrehozott – az életreform szempontjából kultikus – központ, a svájci Monte Verità a 20. század hajnalán Hermann Hesse életére is közvetlen hatást gyakorolt. A csodálatos természeti környezetben létrejött közösségi tér, az egykori vegetáriánus és antialkoholista életmódot támogató szanatórium, valamint a kis elvonuló lakok épületei ma is látogathatók. Számos ismert személy, többek között az időszakosan depresszióval és alkoholproblémákkal küzdő Hermann Hesse is több alkalommal tett látogatást itt, hogy visszataláljon önmagához és a természethez. Monte Verità mindmáig őrzi a keleti kultúrából beszűrődő hatások emlékét a könyvtárban porosodó buddhista könyvekben és az egyik szoba falán sorakozó tibeti thangkákban (buddhista szakrális tekercsképek), valamint a csodálatos harmóniát árasztó zen teakertjében, ahol valóban ma is úgy érezheti magát az ember, mintha a béke szigetére tévedt volna, ahol megállt az idő és megszűnt a nagyvárosi lét veszett forgatagának nyűgje. Gräser és Hesse alakján túl, az életreform szempontjából olyan jelentős személyek tettek itt látogatást és élvezhették a hely áldásos, gyógyító energiáját a századfordulót követően, mint C. G. Jung, Rudolf Steiner, Max Weber, Franz Hartmann, Mary Wigman, és Lában Rudolf (Green, 1986, pp. 119–155).

Monte Verità példáján túl, a századforduló táján Németországban is sorra jöttek létre a „megmentő szigetek” (természetgyógyászati központok, a kertvárosi kisközösségek, művésztelepek) ahol a városi lét sivársága, a helytelen életvitel, az egészségtelen táplálkozás, vagy éppen az alkoholmámor okozta testi és lelki problémák megoldására kerestek gyógyírt. A mentális betegségek kezelésére ez idő tájt már nem csupán a szanatóriumok régi terápiás módszerei, hanem a hipnózis, vagy a jungi pszichoanalízis is rendelkezésre állt. A régi és az új megoldások közötti különbséget maga Hesse is megtapasztalhatta. Gyermekkorában elmeorvosintézetben és egyházi fiúnevelő intézetben is tartózkodott az öngyilkossági

¹ Lásd: C. G. Jung, Thomas Mann és mások.

kísérletét követően (Decker, 2018, p. 429) és talán ennek köszönhető, hogy felnőtt korában tudatosan fordult az életreformhoz kapcsolódó szelídebb, természetes módszerek felé.

A modernizáció, a nyugati civilizáció hanyatlása, a háború borzalmi, valamint a környezeti hatások nyomán fellépő testi és mentális betegségek egyaránt új utak keresésére sarkallták, külső és belső utazásokra motiválták a nyugati értelmiséget, ahogyan azt Hesse életén és munkásságán keresztül is felfedezhetjük. A *Demian* című regénye a jungi pszichoanalitikus terápiás tapasztalataihoz, a *Sziddhártha* pedig a megismert távol-keleti tanításokhoz, keleti utazásához és a saját, meditációs élményeihez köthető. A *pusztai farkasban* az öndefiniálás elementáris vágya érhető tetten, a Gräser-féle életreform-kommuna élményvilágának nyomán. Az *üveggyöngyjátékot* pedig már Ázsia más szellemi kincsei, a taoista és konfucianus életszemlélet hatotta át, az egyéni életútkeresés kapcsán (Tekel, 2006).

HESSE IFJÚKORI ÉLMÉNYEINEK SZEREPE A TÁVOL-KELET VONATKOZÁSÁBAN

Hesse korában a vallásos, spirituális utazások feltételeit könnyítette a brit gyarmatbirodalom uralmának kiterjedése és megerősödése, a vasúti hálózat és a gőzhajózás fejlődése. Nagyobb tömegek számára lettek elérhetőek az ázsiai országok. Az ismeretterjesztő könyvekből, úti naplókból és a keresztény hittérítők elbeszéléseiből megismert mesés Kelet egyértelműen megmozgatta a nyugati emberek fantáziáját és sokakat indított útnak.

Hesse életében a gyermekkori élmények, a családi és környezeti hatások jelentősen befolyásolták és szinte kijelölték későbbi útkeresésének és munkásságának meghatározó állomásait, ezért érdemes kiemelt figyelmet szentelnünk életrajzának néhány részletére. Megjegyzendő tény, hogy magyar és idegen nyelven számos internetes forrás, nyomtatásban megjelent könyv ellentmondásosan, vagy hiányosan szerepeltet, esetleg pontatlanul jelenít meg olyan életrajzi adatokat, amelyek a távol-keleti hatások szempontjából érdekeseek. Jelen munka címválasztásában „*Protestáns hittérítők nyomdokain Indiában?*”, egyrésztől kérdőjellel kívántuk sejtetni az egyik köztudatba épült tévedést, hiszen fizikai értelemben Hesse soha nem járt Indiában (Hesse, 1996, p. 586), annak ellenére, hogy több írásából is úgy tűnik, mintha ez megtörtént volna. Ilyenek például a *Feljegyzések egy indiai utazásról* (*Aus Indien. Aufzeichnungen von einer indischen Reise*, 1913) és a *Megemlékezés Indiáról* (*Remembrance of India*, 1916). A címben rejlő másik rejtett üzenet, hogy noha Hesse szülei és nagyszülei protestáns hittérítőként ismerték meg Indiát, az író nem a kereszténység terjesztése okán, hanem a keleti eszmeiség közvetlen megismerése végett utazik oda.

Az alábbi tanulmányban nem célunk a pontos életrajz rekonstruálása. A nemzetközi szakirodalomra, valamint az író saját önéletrajzi elemeket tartalmazó irodalmi műveire hagyatkozva teszünk megállapításokat Hessének a Kelethez való kapcsolódására vonatkoztatva, azokhoz hasonlóan, akik ugyanezen módszert követték korábban (Baumann, 2002; Choné, 2009; Kumari, 2020; Kumar, 2022). Az író életéről egyébként Samuel Fischer könyvkiadó kérésére 1927-ben, Hugo Ball írta az első biográfiát Hesse 50. születésnapjára (Ball, 2002, p. 243), amit számos további életrajz rekonstrukciós próbálkozása követett (Ziolkowski, 1965; Freedman, 1978; Mileck, 1978; Zeller, 2005). Az érzékelhető sokféleségen túl, a biográfiákból, monográfiákból és az olyan önéletrajzi írásokból, mint a *Pidurutalagala* (1911), a *Remebrance of India* (1916), a *Childhood of the Magician* (1923), vagy az *About Grandfather* (1952) az is kirajzolódni látszik, hogy a valóság és a képzelet között nehéz volt és ma is nehéz objektíven meghúzni a határvonalat.²

A Németországban született, világhírnévre szert tett Nobel-díjas író, Hermann Hesse (1877–1962) egy keresztény, pietista misszionárius családból származott, akik elutasították az egyház felsőbbrendű hatalmát, valamint a dogmatizmust és ennek ellenpontozásaként a vakbuzgóság helyett, belülről fakadó, gyakorlatias, saját belátáson alapuló erényes életvitelt folytattak. Anyai nagypja, Hermann Gündert (1814–1892) egyházi könyvkiadót vezetett *Calw Publishing House* néven, ahol misszionárius könyveket adtak ki, mely könyvkiadó vezetését később Hesse édesapja vette át 1893-ban.³

Ebben a megújulásra és közvetlen spirituális tapasztalásra ösztönző vallásos családi környezetben a gyermek Hesse nyughatatlan lázadóként mindent ki akart próbálni, a saját bőrén megtapasztalni. A visszaemlékezések szerint szülei és tanítói nehezen bírtak vele, tinédzserként bentlakásos egyházi iskolába küldték. Számításai nem váltak be, mert a szigorú körülményektől még vadabb lett és elszökött. Később kiutasították a tanintézményből, amit a társaira gyakorolt rossz hatással indokoltak. Depressziós periódusában 1892-ben öngyilkossági kísérletet fontolgatott, ami után egy időre elmeógyógyintézetbe küldték, ahol a terápia részeként közösségi munkát végzett. Középiskolás éveiben egyik iskolából a másikba került, s többek között teológiai tanulmányokat is folytatott egy evangélikus iskolában. A beilleszkedéssel járó nehézsége, a tekintélyelvűség teljes elutasítását eredményezte a tinédzser Hessénél. Kora gyermekkori identitásválságát fokozhatta az a körülmény, amikor családja Svájcban visszaköltözött Stuttgart mellé, ahol a francia ajkú nagymama és anyuka, az India iránt rajongó, orientalista tudós

² Az önéletrajzi írásokat 1972-ben adták ki New Yorkban angol nyelven. *Autobiographical writings by Hesse, Hermann, 1877–1962*. Farrar, Straus and Giroux.

³ „Nach Gunderts Tod übernahm 1893 sein Schwiegersohn, Johannes Hesse, die Leitung des Calwer Verlagsvereins.” (<https://www.calwer-stiftung.com/geschichte-der-calwer-verlag-stiftung/365828.202264.htm>)

nagypapa és a balti származású apuka – vagyis valójában az egész család – kilógott a sorból a sváb kispolgári környezetben. Ezzel párhuzamosan növekedett benne a belső szabadság iránti vágy és 1890-ben – tizenhárom évesen – eldöntötte, hogy író lesz (Hesse, 1972, pp. 54–60, *Life Story Briefly Told*). Művei később világhírűek lettek, és 1946-ban irodalmi Nobel-díjjal tüntették ki.

A távol-keleti hatások szempontjából talán a legerőteljesebb és legfontosabb életrajzi vonatkozású elem, hogy Hesse szülei maguk is éltek Indiában, mielőtt még megismerkedtek volna egymással, így mindketten közvetlen élményekkel rendelkeztek a távoli kultúráról. Édesapja, Johannes Hesse (1847–1916) hittérítőként utazott Indiába 1869-ben, ahonnan 1873-ban betegség miatt tért haza, majd a következő évben ismerte meg leendő feleségét. Édesanyja, a francia–svájci származású, akkor már kétgyermekes özvegyasszony, Marie Gündert (1842–1902), Indiában született, maga is misszionárius szülőktől származott. Európába csak 15 évesen tért vissza, de 1865-től első férjével ismét Indiába költözött és Hyderabadban élt, ahonnan egyik gyermeke, majd férje elvesztése után 1870-ben ismét visszautazott Németországba. Johannes Hessét 1874-ben ismerte meg, akivel további 3 közös gyermekük született. Hermann szülei és nagyszülei tehát aktív vallásos missziót folytattak, s bár mindvégig a keresztény felsőbbrendűség tudatában tekintettek Indiára, vitathatatlanul mély nyomokat hagyott lelkületükben. Ez a hatás műveikben is megőrződött. Mivel a szülők és a nagypapa is előszeretettel meséltek a gyerekeknek az indiai élményeikről, így a Kelet varázslatos hangulata beleszövődött a hétköznapiakba. Hermann Hesse élénk fantáziáját megragadták a történetek és később nagyapja hatalmas könyvtárában olvasta el a világirodalmi remekművek között az Indiát bemutató köteteket (Hesse, 1972. pp. 27–30, *Childhood of the Magician*).

A tinédzserkori megpróbáltatásokat követően a családjára jellemző vallásos ügybuzgóság ellenszenvet váltott ki az ifjú Hessében. Képmutatásnak élte meg ezt, és elhatározta, hogy nem fogad el többé iránymutatást, inkább saját maga fedezi fel a belső, spirituális életet. Egy teológiára is szakosodott könyvesboltban dolgozott 1895-től Tübingenben,⁴ ahol szabadidejében Goethe és Schiller, valamint Nietzsche műveit olvasta. Egykori tanárának, Ernst Kapffnak írt *Nirvána* című levelében már buddhista érdeklődése foglalkozni látszott, majd India iránti érdeklődését 1904 körül Schopenhauer és a teozófiával való megismerkedése újítja meg. Schopenhauer, aki a legnagyobb elragadtatás hangján szólt az ind filozófiáról, az *Upanisadokról* azt tartotta, hogy „csaknem emberfeletti koncepciók” (idézi Schmidt, 2004, p. 53). Hesse maga is elolvasta a *Bhagavad-gítát* és az *Upanisadokat*, melyeknek hatására az Isten önmagunkban való keresésének motívuma későbbi regényeinek központi cselekményévé vált. Felfedezte magának Karl Eugen Neu-

⁴ Előfordult, hogy napi 12 órában.

mann páli nyelvről fordított buddhista szövegeit is. Ez idő tájt a német, főként protestáns tudósoknál, misszionáriusoknál már divatos jelenség volt, hogy párhuzamot véltek felfedezni a théraváda iskola szentirataiból megismert Buddha tanítása és a saját vallásuk között. Az egyén és a társadalom szintjén láthatólag szükségessé vált a tantételek újra definiálása és a vallásos szimbólumok racionalizálása (Bond, 1992, p. 34).

HESSE SZELLEMI ÚTKERESÉSE, VAGYIS „BELSŐ UTAZÁSA”

Az 1900-as évek elején találkozott Gusto Gräser követőivel, akik éppen a Monte Verità felé tartottak. A kommuna tagjai között – akik felkeltették Hesse rokonszenvét – vegetáriánusok, pacifisták, anarchisták, kommunisták, tolsztojánusok és európai buddhisták egyaránt megtalálhatóak voltak (Mileck, 2003, p. 131; Földiné & Komár, 2020b). Hesse maga is rövid látogatást tett Monte Veritàn, ahol Gräser társaságában ekkor ismerte meg közvetlenül a német *Teozófiai Társaságot* és olvasta el Franz Hartmann *Bhagavad-gítá* (1892) fordítását. Monte Verità szellemisége és Gräser életmódja egyfajta kiutat jelentett számára abból az értékválságból, amelyet magában tapasztalt. A tanokkal való intellektuális ismerkedés után 1907-ben a természetpróféta Gräserhez csatlakozott, és egyfajta önmagába vezető utazás részeként, egy Ascona közelében lévő sziklabarlangba vonult el Arcegnóban. Néhány napi ott-tartózkodása alatt böjtölt, meztelenül sétált az erdőben, majd lebetegedett (Mileck, 1978, p. 45). Később a vadonban élő remete alakja regényei visszatérő alakjává vált. Ugyanabban az évben, a *Die Neue Rundschau* magazinban megjelent rövid írása (*Legende vom indischen König*, 1907) már arról tanúskodott, hogy alaposan ismerte a hindu *átman* (lélek) és *Brahman* (Isten) fogalmakat, valamint gyakorlati jártassággal bírt a meditációban. Nem sokkal később, feltehetően szintén Gräser közvetítésével fordult a figyelme a kínai taoizmus felé. Richard Wilhelm, evangélikus teológus, aki 25 évig élt protestáns hittérítőként Kínában, 1910-ben jelentette meg a *Tao Te King* (Út és Erény könyve) német fordítását, amit Gräser is tanulmányozott, valamint jegyzeteket és kommentárt készített hozzá.

Miközben Hesse megtapasztalta az európai értékrend kiüresedését, az első házassága is válságba került ekkortájt. A kettős nyomás alól kiutat kereső író 1911-ben hátrahagyva családját felkerekedett, hogy megvalósítsa gyermekkori álmát és négyhónapnyi „indiai” utazást tett barátjával, Hans Sturzenegger (1875–1943) festővel,⁵ mely élményeit a műveiben keltette életre. Ahogy 1932-ben a *Napkeleti utazás* című elbeszélésében fogalmazott:

⁵ Élete végéig ápolta barátságát Sturzeneggerrel.

„... a mi célunk nemcsak a Napkelet volt, helyesebben szólva: az, amit mi Napkeletnek hívtunk, nemcsak egy országot vagy valamilyen földrajzi helyet jelentett, sokkal inkább a lélek hazáját és ifjúságát, azt, ami ott van mindenütt és nincsen sehol, azt, ahol a különböző korok és idők mind eggyé olvadnak” (Hesse, 1998, p. 14).

Valójában nem Indiába, hanem Hátsó-Indiába utaztak Genovából hajóval, a brit és holland gyarmati területekre. Olyan, az indiai kultúra által befolyásolt helyeken jártak, mint Malajzia, Szingapúr, Borneó és Szumátra szigetei, majd visszafelé Ceylonra (Srí Lanka) látogattak el.

Ezen helyszínek közül számunkra Srí Lanka érdemel kiemelt figyelmet, mert ott valóban a protestáns hittérítők nyomdokain járt Hesse. Olyan nyomokkal találkozott, amelyek lelki-szellemi értelemben megütközésre készítették. Az ország különleges történelmi példája lett annak, hogy hogyan veszítette el majdnem teljesen egy nép a hagyományait, az identitását, az elsősorban buddhista szellemiségű vallásos kultúráját a kolonizáció és az ezzel együtt érkező erőteljes keresztény missziós hatások következtében (Bond, 1992, p. 3).

A modernizációval együtt járó kizsákmányolás, a gazdaság, a politika, az oktatás és a vallási átszervezés a 19. század második felében több ázsiai országban rákényszerítette a buddhistákat, hogy újraértelmezzék hagyományukat. Bond egy teljes fejezetet szánt könyvében a Srí Lanka-i buddhizmus megújulása korai szakaszának és az úgynevezett *protestáns buddhizmus* jelenségének. A kifejezés maga is kettős üzenetet hordoz, hiszen a helyiek, a protestáns minta alapján próbálták újradefiniálni és újjászervezni saját vallásukat, miközben Buddha követőiként határozottan protestáltak a keresztény uralommal szemben (Bond, 1992, pp. 45–75). Jóllehet, a ceyloni nemzeti függetlenségi mozgalmak története a középkorig nyúlik vissza, de a 19. század végi folyamatokat tekintik a legjelentősebb fordulópontnak a protestantizmussal vívott csaták tekintetében, amelynek nemzetközileg legismertebb alakja egy théraváda szerzetes, Anagárika Dharmapála (1864–1933)⁶ volt.

A reformok, vagyis a hagyományos értékek visszaállítására tett kísérlet sikere Ceylonon elsősorban a vidéki, világi buddhista társadalmi réteg összefogásának, valamint a Helena Blavatsky és Henry Olcott által 1875-ben alapított – a keleti filozófiákat és a buddhista tanításokat is magába integráló – *Teozófiai Társaságnak* volt köszönhető, akik szellemi és anyagi támogatást nyújtottak. Nagy létszámú, nyilvános hitviták zajlottak Baddégama, Varágoda és Pánadurá városokban, ahol a buddhista szerzetesek filozófiai érvelésükkel sikeresen legyőzték a keresztény misszionáriusokat. Olcott ezredes számos alkalommal tért vissza Ceylonra és

⁶ Dharmapála, aki az erőszakmentes szingaléz buddhista nacionalizmus szószólója lett, később Amerikában és Európában is terjesztette a buddhista tanokat.

a pedagógiatörténet nemzetközi vonatkozása kapcsán említendő, hogy több mint 300 buddhista iskola létrejöttében segédkezett.

Hesse tehát a gyarmati sebeket még magán viselő, éppen csak újraéledő buddhizmussal találkozhatott Ceylonon és az egyéb ázsiai helyszíneken 1911-ben. Az egzotikus környezet, a változatos vadvilág és az emberek közvetlensége csodálattal töltötték el. Életrajza alapján tudható, hogy a kínai kultúra már korábban felkeltette érdeklődését, de utazásai során a kínai buddhizmusról szerzett tapasztalatokról egyáltalán nem tett említést, a Ceylonon megismert théraváda buddhista irányzattal kapcsolatban pedig az 1913-ban megjelent útinaplójában egyenesen a kiábrándultságának adott hangot:

„Teljesen világos, hogy a Kelet tudása nem segíthet rajtunk, hiába is utazunk Indiába vagy Kínába, és nem lelünk menedéket az intézményesült egyházak vallásgyakorlataiban sem. Az is eléggé egyértelmű, hogy a megváltás és kultúránk fennmaradása csak úgy lehetséges, ha visszaszerezünk az élet szépsége feletti spirituális uralmat” (idézi Baumann, 2002, p. 3).

Lenyűgözte a hétköznapi, egyszerű emberek vallásos meggyőződése és életszerete, amely szerinte a Nyugat polgáraiból addigra már kiveszett. A feltételezett szellemi, lelki, vallásos inspiráció nem az elvárásait követték, de kétségtelenül mély nyomokat hagytak irodalmi munkásságában. Ázsiai tapasztalatai után úgy vélte, az európai ember nem tudja átvenni a keleti gondolkodást, ehelyett meg kell találnia a saját szellemi útját (Hesse, 1913).

„Az imádott Kelet és a beteg, szenvedő Nyugat közötti különbség számomra többé már nem volt fontos. Már nem akartam magamra erőltetni a Kelet bölcsességét és vallásosságát. Megértettem, hogy Lao-ce ezer mai csodálója kevesebbet tud a Tao-ról, mint Goethe, aki soha nem találkozott ezzel a kifejezéssel.” (idézi Baumann, 2002, p. 5)

Amikor pedig Ceylon legmagasabb hegyét megmászta, újabb megértésre tett szert:

„Már régóta elvesztettük a Paradicsomot. Remélve, hogy az újat megeljük és felépítjük, nem az Egyenlítő mentén vagy a meleg Keleti tengereknél találjuk meg. Az bennünk, az északi kultúránkban rejlik” (Hesse, 1972, p. 71, Pidurutalagala).

Az ázsiai élmények eltérő lenyomatokat eredményeztek az értelmiségi körökben. Hesse kortársai közül Hermann von Keyserling (1980–1946) német filozófus, szintén 1911-ben indult világkörüli útra, melyről az 1919-ben megjelent írásában, az *Egy filozófus útinaplója*-ban (Reisetagebuch eines Philosophen) számolt be. Keyserling a világháború után a platonikus és buddhista bölcsességre alapozva Darmstadtban megnyitotta a Bölcsesség iskoláját (Schule der Weisheit), Paul Dahlke

(1865–1928) orvos, homeopata pedig ceyloni utazásainak hatására 1924-ben egy théraváda buddhista központot (Das Buddhistische Haus) nyitott Berlin mellett (Marchand, 2001, p. 472).

A távol-keleti utazását követően, megoldatlan családi konfliktusok közepette 1912-ben Hesse Bern városába költözött. A környezetváltás nem oldotta meg házasságának válságát (erről 1914-ben vall a *Rosshalde* című novellájában). A klasszikus, keresztényi értelemben vett felsőbb isteni hatalomba vetett hitét a világháború borzalmai végleg megrendítették, és tovább ösztönözték az emberi lét céljának értelmezésére, a transzcendencia újrafelfedezésére a művészeteken, különösen az irodalmon keresztül. Az egyéni tragédiák sorát növelte, hogy 1916-ban, a háború szörnyűségei közepette Hesse elveszítette édesapját, a kisfia súlyosan megbetegedett, majd feleségénél egy mentális betegség, a skizofrénia első tünetei mutatkoztak. Mindeközben Gräser profetikus alakját elemzéseiben dolgozta fel, és 1917 októberében három hét alatt írta meg a *Demian* (1919) című regényét, amelyben barátjának állított emléket, és egyben saját belső útkeresését dokumentálta: „Minden ember élete kísérlet, hogy eljusson önmagához” (Hesse, 1994, p. 8). Jung archetípustana is befolyással bírt Hesse fenti művére: barátja, Gräser személyét a jungi pszichológia segítségével elemezte benne.

A háborús trauma, a családi tragédiák terhe nyomán az író 1919-ben idegösszeomlást kapott, ezért felkereste Josef Lang doktort, Carl Gustav Jung (1875–1961) közvetlen tanítványát, hogy pszichoterápiával segítsen rajta (Decker, 2018, p. 726). Ez idő tájt olvasta az egyre nagyobb nemzetközi hírnévnek örvendő Jungnak a tudattalanról szóló munkáit. Ezt követően ismét meglátogatta barátját, Gusto Gräsert, akit atyjaként szeretett, mesterének tekintett, de Gräser maga is bajban volt ekkor, mert megtagadta a katonai szolgálatot, és csak annak köszönhetően nem végezték ki, hogy örültek tettette magát. Hesse, aki korábban önként jelentkezett a frontra (ahol csak a hátszágban szolgált), ebben az időszakban már állást foglalt a háború ellen (Hesse, 1972, p. 65, *Life Story Briefly Told*; Decker, 2018, pp. 306–308).

Mindezek után látott neki 1919-ben a *Sziddhártha* című regény megírásának. Munkája közben folyamatosan tartotta a kapcsolatot Lang doktorral, akivel összehatózkodtak. Hat hónapon át járt kezelésekre Junghoz is személyesen, de 1921-ben inkább visszatért Lang doktorhoz, amikor pedig jobban érezte magát, felhagyott a pszichoterápiás kezelésekkkel. A készülő regény főhősének karaktere és a szerepeltetett események egyértelműen Hesse emlékeit, személyes belső vívódásait és mindennapi élettapasztalatait ötvözték. A hosszasan, közel három évig készülő regényébe egyaránt beleszötte az általa nagyra tartott hindu, buddhista, taoista és protestáns eszmeiséget. Az ebben az időszakban készített más munkáit is előszeretettel építette hangsúlyosan az indiai és kínai filozófiákból kölcsönvett paradoxonokra (Wilde, 1999, p. 87).

1920-ban megállapította, hogy noha gyerekkorától fogva India bűvöletében élt, eddig valami elkerülte a figyelmét. Nagypja elbeszéléseiből egy mesés ország képe jelent meg előtte, majd később igyekezett India szent iratai közül a hindu és buddhista, a vallásos és filozófiai műveket megérteni. Eddigre azonban, mivel figyelme a hindu istenek felé fordult, úgy találta, hogy a buddhista megközelítés valamiféle indiai reformáció csupán, mely a bálványok tisztelete helyett a tiszta tudásra helyezte a hangsúlyt (Ziolkowski, 1965, pp. 149–150).

A *Sziddhártha* regény második része nehezen készült el, mert az elvonultságtól, a belső meditatív tapasztalatoktól sokáig azt várta, hogy valóban bekövetkezzon a „megvilágosodás”. Mindeközben egy 1921-ben, Romain Rollandhoz írt levelében kifejtette, hogy megmaradt protestánsnak, és Buddha racionális tanítása az általa ismert puritán egyszerűsége emlékezteti. Mégis, mind a protestáns, mind a buddhista egyházak által felkínált szellemi útról egyaránt azt tartotta, neki egyik sem megfelelő (Hesse, 1978, p. 108).

Ebben az időben már egyre kevésbé vonzotta a külvilág forgataga és tudatosan igyekezett befelé fordulni. Visszavonultan, bezárkózva dolgozott, ismerősei szerint éppen úgy, akár egy buddhista remete. Romain Rolland 1922-ben így mutatta be Hessét barátjának, Kalidas Nag indiai történésznek írt levelében, aki a luganói békekonferenciára utazott:

„Találkozni fog Hermann Hesse barátommal, az egyik legjobb német költővel és regényíróval, aki behatóan ismeri az ázsiai filozófiát, aki beutazta Indiát és a Távol-Keletet, és szent életet él egy kis faluban, Lugano szomszédságában, Montagnolában. Tájékoztattam őt az Ön érkezéséről: biztos vagyok benne, hogy nagyon örül majd, ha megismerheti Önt” (idézi Kumar, 1956, p. 30).

Hesse 1922-ben végül befejezte a *Sziddhárthát*. Művét *fejlődésregényként* (Bildungsroman) tartják számon, melyben a saját útkeresését, belső átalakulását belekódolta a történetbe. A keresztény szellemiség dogmatizmusát, etikai, erkölcsi rendjét szinte provokatív módon próbára tevő regényben, a főhős Sziddhártha „lét-betegségét” (Lebenskrankheit) szeretné meggyógyítani a keleti filozófiák gyakorlataiban való elmélyülésnek a segítségével. Kamala, a kurtizán alakja a világ csábító jellegét és mulandóságát szimbolizálja. Hesse életének sokszor ellentmondásos mozzanatai biztosítják a regény dinamikáját: a nyughatatlan vándorlás és az otthon nyugalmanak keresése; a széleskörű tapasztalatok és a lelki béke; az egyházak kész válaszai és a keresés bizonytalansága mint témakörök biztosítják a feszültséget (Freedman, 1979, p. 235). Az író a modernizáció folyamatában az egyén felértékelődését, a társadalom sokszínűségét és az önfejlődés fejlettebb állapotát néha áldásos, helyenként káros eredményként értékelte (Ostermann, 2012, pp. 130–153).

Művében négyféle tanítótípust jelenített meg. Az első a szülő, mint tanító (az író Sziddhárta apját a saját édesapjáról mintázta). Az erdei remeték alakját Gusto Gräser ihlette, mint szellemi atya figura. Buddha jóakarattal teli, atyai alakját Karl Neumann és Hermann Oldenberg indológusok fordításai alapján alkotta meg. Végül Sziddhárta barátja és mentora, Vasudéva alakja, az *Upanisadok*, a *Bhagavad-gíta*, illetve a védánta filozófia tanításai nyomán megrajzolt, útmutatást nyújtó bölcsként jelenik meg. A regény főhőse élete során mesterei támogatásával járja be a szellemi utat, melynek végén békére lel (Hesse, 1923). Kérdéses, hogy valóban megtörtént-e a vágyott „beérkezés” Hesse élete végén, továbbá, hogy Jézus vagy Buddha ölébe tért-e nyugovóra végül. Ezen részletek természetesen örökre személyes titkok maradnak.

ÖSSZEGZÉS

A 20. század hajnalára a természettudományos gondolkodás, a radikális germán nemzeti öntudat és az orientalizmus megrengették az önelégült kereszténység és az antikvitás egyetemes normáit (Marchand, 2001, p. 465). A külső és belső válságból kiutat kereső emberek számára az életreform-mozgalom számos megoldást kínált az életvitel, a filozófia és a művészetek terén egyaránt. A távol-keleti eszmék is inspirációként szolgálhattak, vagy szellemi menedéket adhattak sokaknak Európa-szerte, hiszen a 20. század elején már hindu, buddhista és teozófiai írások, fordítások egyaránt hozzáférhetővé váltak az öreg kontinensen (Földiné & Komár, 2020a).

Hesse három különböző módon találkozott az indiai kultúrával. Első találkozása a családi történeteken keresztül, a szülei és nagyapja elbeszélései alapján jött létre. Második találkozása intellektuális úton, a könyveken keresztül, elsősorban nyugati szerzők tolmácsolása révén következett be. A harmadik, közvetlen találkozás „indiai” útja során ment végbe, amikor személyes benyomásai alakulhattak ki hindu, buddhista és mohamedán emberekről. Élete második szakaszában érdeklődése és szimpátiája a hindu és buddhista eszmék felől inkább a kínai konfucianus és taoista eszmék felé tolódott. Ebben meghatározó szerepet játszott az, hogy csalódott a kolonizáció hatásaival szennyezett „Indiával” való találkozás során, másrészt unokatestvérének, Wilhelm Gundertnek a kínai kultúrához és szellemiséghez közvetlenül kapcsolódó munkái felkeltették érdeklődését.

A *Sziddhártha* című regényében bemutatott belső, szellemi út szintén három különböző típusú forrásból táplálkozott. Az első a théravádinok szentirat-gyűjteménye, a Buddha életéről szóló leírásokat magába foglaló Páli kánon, mely akkoriban már elérhető volt német nyelven. A második forrás a Lang doktor által végzett pszichoanalízishez kapcsolódó tapasztalata. A harmadik forrás pedig az

indiai, hindu és buddhista, továbbá a kínai taoista meditációs praxisban szerzett élményei, amelyekben leginkább barátja, Gusto Gräser volt segítségére.

A keleti hatások szerepe Hermann Hesse életében és munkásságában három területen is kitapintható. Egyrészt a modern élet spirituális vákuumát visszautasító belső igazság keresésének egyik támasza volt; másrészt írásművészetének vissza-visszatérő díszítőelemeként szolgált; harmadrészt a világháborút követően a külső-belső béke ideáljának társadalmi üzenetét hordozó, majd a 60-as évek hippimozgalmának is kiemelkedő, a társadalom szemléletformáló eszközévé nemesült. A hippikultúra résztvevői a *Sziddhárthát* és *A pusztai farkast* (Steppenwolf) szinte bibliaként forgatták, Hesse utolsó két művében, *A napkeleti utazásban* és *Az üveggyöngyjátékban* pedig már az alternatív kommunák utópiája is megjelent, ami máig inspiráló erővel bír.

Hesse regényeinek főhőseit az önmagukra ébredés küzdelmei jellemzik, és számukra egyfajta szükségszerűség a rosszban a jót felfedezni. Ehhez az eltökélt keresés, kutatás, tanulás, lemondás vezethet el, amely eszközökkel az író maga is igyekezett túljutni életének személyes válságidőszakain. Az autonómia és önmegvalósítás reményében az író egész életét és munkásságát átszötte a keleti aszketizmusban rejlő varázs, a vágytalanságra törekvő egyszerűség. Műveiben a mérleg egyik serpenyőjében a gazdagság, hírnév, hatalom és függőség (kapitalizmus), a másikban pedig a lemondás, visszavonultság, egyszerűség és önfegyelem (autonómia és önmegváltás) állt (Horváth, 2021, p. 87).

A *Sziddhárthából* megismert vezérmotívumokra regényein, novelláin túl lírai alkotásaiban is rábukkanhatunk. Kevésbé ismert tény Hesséről, hogy számszerűen körülbelül annyi vers szerzője, mint Goethe. Költeményeit többek között olyan szerzők fordították magyarra, mint Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Szabó Lőrinc, Rónay György, Lator László, Keresztury Dezső és Tandori Dezső. Magyarul megjelent versei között a *Sejtelmek* mint belső szabadságkeresés, a formális keresztény hitéletben való csalódottság; az *Öltözés közben*, a *Hiába ittam ki a konyakot* vagy a *Reggel az álarcosbál után* a *Sziddhárthában* is felbukkanó érzéki örömekbe való belefásultság motívumának példája (Szabó, 1941).

India nem konkrét földrajzi helyet jelentett számára, hanem képzeletvilágában a lélek szülőföldjét és otthonát a Távol-Keleten:

„Jézus és Lao-ce tanítása, a Védák és Goethe mind ugyanazt az emberséget hirdetik. Csak egy üzenet létezik, csak egy vallás létezik, csak egy boldogság létezik” (idézi Baumann, 2002, p. 5).

Hesse élete során mindvégig megtartotta Istenbe vetett hitét, de elutasított minden intézményesült egyházi tanítást. Önerőből, saját maga kívánta megtalálni a válaszokat, nem pedig vakon követni az egyház által felkínált útmutatásokat.

A keleti eszmékkal átitatott protestáns, pietista gyökereihez is visszanyúlva *Az üveggyöngyjátékban* így írt: „...az igazság létezik! Az istenség benned van ...” (Hesse, 1996, p. 83).

IRODALOM

- Ball, H. (2002). *Hermann Hesse: sein Leben und sein Werk*. Wallstein Verlag.
- Baumann, G. (2002). Hermann Hesse and India. *Hesse Journal*, 30(2), 1–10.
- Bond, G. (1992). *The Buddhist Revival in Sri Lanka. Religious Tradition, Reinterpretation and Response*. Motilal Banarsidass.
- Boreczky, Á. & Vincze, B. (Szerk.). (2018). *Reformpedagógia és életreform – recepció tendenciák, intézményesülési folyamatok*. Gondolat.
- Choné, A. (2009). *Rudolf Steiner, Carl Gustav Jung, Hermann Hesse, passeurs entre Orient et Occident. Intégration et transformation des savoirs sur l’Orient dans l’espace germanophone (1890–1940)*. Presses Universitaires de Strasbourg.
- Deckler, G. (2018). *Hesse: The Wanderer and his Shadow* (trans. P. Lewis). Harvard University Press.
- Földiné, Irtl, M. & Komár, L. (2017). Az indo-tibeti hatások és a két világháború közötti magyar életreform. In Németh A. & Vincze B. (Szerk.): *Továbbélő utópiák – magyar életreform-törekvések és nemzetközi recepció hatások* (pp. 190–214). Gondolat Kiadó.
- Földiné, Irtl M. & Komár, L. (2020a). Oriental influences in the Endeavour of Hungarian Life Reform: Hindu, Buddhist and Theosophical Aspects. In: B. Vincze, K. Kempf & A. Németh (Eds.), *Hidden Stories – the Life Reform Movements and Art* (pp. 232–252). Peter Lang.
- Földiné, Irtl M. & Komár, L. (2020b). Távol-keleti hatások a magyar életreform-törekvésekben. Hindu, buddhista és teozófiai vonatkozások. In: Kempf K., Vincze B. & Németh A. (Szerk.): *Az életreform és a művészetek* (pp. 133–146). Műcsarnok, Magyarországi Reformpedagógiai Egyesület.
- Freedman, R. (1978). *Hermann Hesse. Pilgrim of Crisis: a Biography*. Pantheon, New York.
- Freedman, R. (1979). *Pilgrim of Crisis: a Biography*. Jonathan Cape.
- Green, Martin (1986). *Mountain of Truth: The Counterculture Begins: Ascona, 1900–1920*. University Press of New England.
- Hesse, H. (1907). Legende vom indischen König. In *Die neue Rundschau*, 18(3–4). 1128–1130.
- Hesse, H. (1913). *Aus Indien. Aufzeichnungen von einer indischen Reise*. Samuel Fischer Verlag.
- Hesse, H. (1923). *Sziddhártha* (ford. Turóczi J.). Genius Kiadó.
- Hesse, H. (1956). *The Journey to the East*. Owen.
- Hesse, H. (1972). *Autobiographical Writings* (Ed. T. Ziolkowski; transl. D. Lindley) Farrar, Straus and Giroux.

- Hesse, H. (1978). *Hermann Hesse & Romain Rolland: Correspondence, Diary Entries, and Reflections, 1915 to 1940*. Oswald Wolff Books.
- Hesse, H. (1992). *Sziddhártha* (ford. Kászonyi Á.). Európa Könyvkiadó.
- Hesse, H. (1994). *Demian. Emil Sinclair ifjúságának története*. (ford. Toldy Cs.) Tercium Kiadó.
- Hesse, H. (1996). *Az üveggyöngyjáték. Josef Knecht Magister Ludi életrajzáának kísérlete, valamint Knecht hátrahagyott írásai*. (ford. Szabó E., versford. Vajda E.) Tercium Kiadó.
- Hesse, H. (1998). *Napkeleti utazás. Elbeszélés*. (ford. Halasi Z.) Európa Könyvkiadó.
- Horváth, G. (2021). A szövegvilág szerkezete Hermann Hesse A pusztai farkas című művében. *Filológiai Közlöny*, 67(1), 82–97.
- Kelényi, B. (Ed.). (2014). *Az indológus indián. Baktay Ervin emlékezete*. Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum.
- Kempf, K., Vincze, B. és Németh, A. (Szerk.). (2020). *Az életreform és a művészetek*. Műcsarnok, Magyarországi Reformpedagógiai Egyesület.
- Kumar, A. (Ed.). (1956). *Romain Rolland–Kalidas Nag Correspondence. The Tower and the Sea*. Papyrus.
- Kumar, S. (2022). Works of Hermann Carl Hesse. A Quest for Spirituality. *Journal of Positive School Psychology*, 6(7), 1565–1568.
- Kumari, A. (2020). A Quest for Enlightenment in Hermann Hesse's Siddhartha. *Research Journal of English Language and Literature*, 8(3), 253–260.
- Marchand, S. (2001). German Orientalism and the Decline of the West. *Proceedings of the American Philosophical Society*, 145(4), 465–473.
- Mileck, J. (1978). *Hermann Hesse. Life and Art*. University of California Press.
- Mileck, J. (2003). *Hermann Hesse. Between the Perils of Politics and the Allure of the Orient*. Peter Lang.
- Németh, A. & Vincze, B. (Szerk.). (2017). *Továbbélő utópiák – magyar életreform–törekvések és nemzetközi recepciós hatások*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Németh, A. & Skiera, E. (Szerk.). (2018). *Rejtett történetek. Az életreform-mozgalmak és a művészetek*. Műcsarnok.
- Németh, A. & Skiera, E. (2018). Az életreform múltja és jelene. Elvágódás az érzelmi ridegség elidegenedett világából – új irányok és helyszínek, világnézeti koncepciók, társadalmi hatások. In Németh A. & E. Skiera (Szerk.): *Rejtett történetek. Az életreform-mozgalmak és a művészetek* (pp. 19–68). Műcsarnok.
- Ostermann E. (2012). *Hermann Hesses Siddhartha. Einführung und Analyse*. CreateSpace Independent Publishing Platform.
- Schmidt, J. (2004). *Bevezetés India örökléttanába*. Farkas Lőrinc Imre Kiadó.
- Szabó, L. (1941). *Örök barátaink. Szabó Lőrinc kisebb műfordításai*. Singer és Wolfner.
- Tábori, K. (1914). Budapest rejtelméből. Exotikus alakok a fővárosban. *Vasárnapi Újság* 59(15), 294–295.
- Tekel, R.M. (2006). *The Pilgrim without a Map: The Religious Vision of Hermann Hesse*. Doktori disszertáció. Concordia University.

- Vincze, B., Kempf, K. & Németh, A. (Eds.). (2020). *Hidden Stories – the Life Reform Movements and Art*. Peter Lang Verlag.
- Wilde, L. (1999). The Radical Appeal of Hermann Hesse's Alternative Community. *Utopian Studies*, 10(1), 86–97.
- Zeller, B. (2005). *Hermann Hesse*. Rowohlt Taschenbuch Verlag.
- Ziolkowski, T. (Ed.). (1965). *The Novels of Hermann Hesse: A Study in Theme and Structure*. Princeton University Press.

IN THE FOOTSTEPS OF PROTESTANT MISSIONARIES IN INDIA? HERMANN HESSE'S JOURNEY TO THE FAR EAST

KEYWORDS

life reform, philosophy, Buddhism, India, literature

ABSTRACT

Our study aims to present the German–Swiss writer Hermann Hesse's relationship with the Far East. At the turn of the previous century, Eastern religions and cultures were a popular topic of European academic and artistic life. As one of the most widely read authors of the 20th century, Hesse was fond of documenting his own inner quest in his novels. A significant step in the writer's inner journey was his personal visit to the Far East. His literary work always embodies the highlights of his personal life and spiritual journey. His works became well known in the second half of the 20th century, serving as a guide for rebellious youth in the West in the 1960s.

A JAPÁN KULTÚRA HATÁSA A HAZAI ÉLETREFORM-MOZGALOMRA

BEVEZETÉS

A „nyugati civilizáció kóros állapotára orvosságot kereső” (Németh & Skiera, 2018, p. 21) reformmozgalmakban számos olyan eszme, felfogás fonódott össze, amelyek között távol-keleti kulturális hatások húzódtak¹ meg és lendítették új irányba az egyén és környezete megváltozott viszonyrendszerét. Itt és most természetesen nem vállalkozhatunk arra, hogy teljes komplexitásában vizsgáljuk a kijelölt témákat, de egy-egy példán keresztül rámutathatunk arra, hogy a japán kultúra hatásai a hétköznapi élet mely területein jelenthettek ösztönző erőt, inspirációs forrást. Mély elemzésre a kutatás jelenlegi állása még nem minden vizsgált terület esetén ad lehetőséget, van, ahol egyelőre csak a gondolatpárhuzamok megjelenítésére vállalkozik, míg máshol a konkrétumokig hatol. A hazai sajtóban publikált szövegek nem önmagukban képezik a vizsgálat tárgyát, hanem több forrást felhasználva más leírásokkal együtt teremtik meg azt a kontextust, amiben a japán kultúra és az életreform jellegzetességeinek közös motívumai kerülhetnek fókuszba.

A HAGYOMÁNYOS JAPÁN KULTURÁLIS ELEMEK ÉLETREFORM VONATKOZÁSAI

A tanulmány az alábbiakban öt téma köré rendezi azokat az életreform-törekvésekhez kapcsolható tartalmi elemeket, melyek többnyire jól körülírható és feltárásható összefüggésszerűt alkotnak a japán kulturális hatások terén.

(1) Testkultúra

„A japánok már ősidők óta rendkívüli fontosságot tulajdonítanak a testgyakorlásnak. Meg vannak róla győződve, hogy aki egészséges ember, annak nem kell gyöngének lenni [...]”

¹ A japán kulturális elemek és az életreform közötti kapcsolat kutatásának hátterében a szerző doktori kutatása áll (Hársvölgyi, 2018, 2021, 2023).

A gyakorlati élet általános útmutatójaként definiált, közhasznú ismereteket közölni hivatott, 1896 óta évenként megjelenő *Kincses Kalendárium* érdekes és fontos ismeretek forrása a vizsgált téma szempontjából, tekintve, hogy olvasmányos leírásaiban több Japánnal kapcsolatos szöveg is megjelent. 1906-ban például többoldalas, képes ismertetőt közölt az évkönyv a japán testgyakorlásról Irving Hancock amerikai író 1903-as könyve – *Japanese physical training; the system of exercise, diet, and general mode of living that has made the Mikado's people the healthiest, strongest, and happiest men and women in the world*. New York and London, G. P. Putnam's sons – alapján. A szöveg alapvetően a dzsiu-dzsicuról szól (aminek „tulajdonképpen az a rendeltetése, hogy gyengébb ember hathatósan tudjon védekezni az erősebb ellenfél támadása ellen”), emellett pedig az egészséges emberi működés feltételeit biztosító általános japán alapelvekről, úgymint: a helyes táplálkozás (étrend/életrend), a helyes légzés, a testgyakorlás, a megfelelően végzett tisztálkodás és az öltözködés.

„A japánok már ősidők óta rendkívüli fontosságot tulajdonítanak a testgyakorlásnak. Meg vannak róla győződve, hogy aki egészséges ember, annak nem kell gyöngének lenni, még az asszonynak vagy a gyerekeknek se. [...] Helyes táplálkozás, fürdés, helyes öltözködés és a szükséges gyakorlat után mindenki óriási módon fejlesztheti az erejét. Példa erre minden ember Japánban. A testgyakorlás Japánban külön tudomány, a neve: dzsiudzsicu. [...] A japánok felfogása szerint minden erőnek forrása az egészséges gyomor, a gyomor pedig csak akkor marad egészséges, ha józan diétát, életrendet követ az ember. [...] Ha a gyomor egészségéről és erejéről gondoskodott a japáni, következik a testgyakorlatok legelseje és legfőbbike, a szív és a tüdő erősítése. A tüdő erősítésének legjobb módja a mélylégzés, melyet igen ügyesen tanítanak a dzsiu-dzsicu mesterei. Az állatok és a vademberek mindig mélyen lélegzenek; az európai emberek erről, sajnos, már leszoktak, pedig a mély és erős légzés, (ha ez magától történik, s nem jár erőltetéssel), igen egészséges dolog. [...] A szív erősítése már nehezebb, de ha kitűnően működik a gyomor és tüdő, akkor már minden feltétel megvan a szív erősödésére. A testgyakorlat általában mindig árthat a szívnek, s így a japánok nagyon vigyáznak, hogy a fizikai erőfeszítés zavart ne idézzon elő a szív működésében” („Testgyakorlás a japánoknál”, 1906, pp. 455–456, 458–459).

A fenti leírás történeti kontextusához magyar vonatkozásban hozzátartozik az, hogy 1905-től Európában – elsősorban Franciaországban és Angliában – népszerűvé váló dzsiu-dzsicu 1906-tól hazánkban is meghonosodott a Budapesti Egyetemi Atlétikai Club keretein belül Szemere Miklós író, diplomata, politikus révén.²

² „Az angol, francia és német rendőrség legénységét már kiképezik a D.-ra. Nálunk a nagy sportbarát, Szemere Miklós ismertette meg ifjúságunkat e kitűnő rendszerrel. Elhozatta Japánból Sasaki Kichisaburót, egyik legkiválóbb D.-mestert” (Révai Nagy Lexikona, 1912, 6. köt., p. 88).

Hogy a *dzsiu-dzsicu* és a testgyakorlás/testhasználat japán formája (az említett alapelvek mentén) utat talált-e (és ha igen, milyen módon) életreform körökhöz, arra nézve egyelőre nem pontosan körülhatárolt információkkal rendelkezünk, inkább csak feltételezzük, hogy a testgyakorlás japán módja magával kellett, hogy hozza a tőle elválaszthatatlan alapelveket is, amik az új életvezetési törekvések követői között a mindennapi gyakorlatban hasznosul(hat)ak³, tekintve, hogy „a *dzsiu-dzsicu* [...] egész pedagógiai rendszer, test és léleknevelés” (Kőhalmi, 1907, p. 13).⁴

A fentiek szempontjából ugyancsak érdekes az 1926. évi *Kincses Kalendáriumban* közölt – az *Élet és Egészség*, a természetes életmód és egészségápolás érdekeit szolgáló folyóiratból átvett – *Japán életszabályok a nép számára* című írás tíz pontja, amely egy sor olyan életszabályt vonultat fel, melyekről szintén elmondható, hogy azok Japánban hagyományosan a mindennapok részét képezték, ugyanakkor a kor nyugati reformszemléletében is visszhangra találhattak, miszerint:

„1. Este korán feküdjél le, reggel pedig kellő időben kelj fel. 2. Szabad idődnél minél nagyobb részét töltsd a friss levegőn, a szép természetben [...] a nap igen jó és hatásos orvosság. 3. Mozogj sokat a friss levegőn; végy mélyen és szabályosan lélegzetet. 4. Aludj homályos, csendes szobában; álmod hat, legfeljebb hét óráig tartson. Nőknek valamivel több alvásra van szükségük. 5. A hétnek egyik napja teljes pihenőnap legyen. [...] 6. Teát, kávét keveset igyál: kerülj a dohány, ópium és szeszital élvezését. 7. Ne egyél sok húst, napjában legfeljebb csak egyszer. Tej és tejféle, gyümölcs, főzelék, tojás és lisztből készült eledel egészségesebb és jobb hatású az ember szervezetére, mint a hús. 8. Fürödjél mindennap. Hetenként egyszer vagy kétszer gőzfürdőben, előbb azonban vizsgáld meg a szívedet, hogy elbírja-e kár nélkül a gőzfürdőt. 9. Ruházatod lehetőleg durván szőtt szövetből készüljön. Kalapod könnyű, cipőd lábhoz illő legyen. 10. Óvakodjál minden felindulástól. Fékezd meg szenvedélyeidet” („Japán életszabályok a nép számára”, 1926, p. 172).

A japán hagyományokon alapuló életszabályok mintha csak az életreform vezérelveit egyesítenék: a napfény, mint orvosság, a szabadidő eltöltése a természetben, a friss levegőn való tartózkodás/mozgás, a napi tisztálkodás és a gőzfürdő használata, a húsmentes étkezés, az ajzószeres használatának kerülése, a megfelelő öltözet viselése.

³ Arról több újságcikk is beszámolt, hogy a *dzsiu-dzsicu* fogásainak elsajátítása úgy külföldön, mint hazánkban is, a rendőrségenység kiképzésében hasznosult.

⁴ A cikk apropója Sasaki Kichisaburo *Djudo*. A tökéletesített *dzsiu-dzsicu* módszere című könyvének magyar megjelenése volt. A könyvet dr. Speidl Zoltán atléta, olimpikon, sportújságíró fordította magyarra.

(2) Higiénia

„Ismeretes, hogy a japánok mindennap forró vízben fürdenek és első sorban ennek köszönhetik nemcsak jó egészségüket és szervezetüknek nagyobb ellentálló képességet, hanem azt is, hogy bőrük gyengéd és finom.”

Arra vonatkozólag, hogy a japán ember mindennapi fürdője életmód, napi szükség és életszokás, számos példát említhetünk a különböző hírlapokban megjelent szövegek közül. Egy korai példa 1840-ből az *Athenaeum* hasábjain *Ember, és nemzet különböző égalj alatt, szellemi 's testi jellemeiben* címmel jelent meg és a meleg fürdők mindennapi használatát említi (Katona, 1840, p. 530). A téma többször előfordul 1875-ben a *Fővárosi Lapok*, a *Magyarország és a Nagyvilág*, a *Vasárnapi Ujság* hírei között, és példaként említhetjük a *Magyar Tanítóképző* pedagógiai folyóirat ismertetései sorában *A japánok műveltségi viszonyairól* című, 1897-es szöveg egy részletét is, ami ugyancsak fontosnak tartja megemlíteni, hogy

„...jellemző a japánokra az is, hogy testük tisztántartására igen nagy gondot fordítanak. A 40 millió lakos között talán egy sincs, aki legalább minden héten egyszer meg ne fürödjön. Japán nagyobb városaiban számtalan nyilvános fürdőház van, amelyeket naponként ezrek keresnek fel. Azonkívül minden valamire való házban van fürdőszoba. A falusi nép ép úgy fürdik, mint a városi...” (Pethes, 1897, p. 64).

A test tisztántartása mellett egyes szövegekben megjelenik a fürdés gyógyászati célú hatása is, mint például dr. Szombathelyi Gábor orvos *A fürdés befolyása az egészségre* című írásában, 1904-ből:

„Japánban gazdag és szegény naponként, ahol csak teheti, fürdőt használ. Az előkelők és a nép egyaránt hódolnak télen úgy, mint nyáron ennek a szokásnak. [...] A fürdő azonban nemcsak tisztítja az emberi testet, nyitva tartja a bőr pórusait, illetőleg hat a szervezetre, hanem a víznek is van gyógyító hatása. [...] Ha azonban a fürdő hőmérséke a 35° felett vagy alatt fekszik, akkor az idegrendszeren, a szíven, a vérnyomáson és elosztódáson, a test hőmérsékén, izomerején és a légzésen, valamint az elválasztó szerekben és az anyagcserében oly lényeges változások állnak elő, melyek gondosan kihasználva és alkalmazva igen értékes gyógytényezőként felhasználhatók” (Szombathelyi, 1904, p. 7).

A tárgyalt téma vonatkozásában külön említést érdemelnek a sajtóban megjelent *fürdői levél* (vagy *fürdőlevél*) típusú szövegek is, melyek „fürdőhelyeket bemutató, s az ott szerzett élményekről tudósító” (Radnai, 2022, p. 90) írások, köztük jelen tanulmány számára is releváns beszámolókkal. Ilyen például dr. Bozóky Dezső császári és király sorhajóorvos *Kagoshima és Beppu (Japáni fürdőlevél)* című írása a *Pesti Hirlapban*, ahol a szerző a következőkről számol be:

„Teljes 24 órai utazás után érkezünk el Beppu-ba, Japán leghíresebb hévízfürdőjébe. Kedves kis város, mely szintén nagy területen fekszik, minden házban van fürdő. Elegendő 1 1/2 méter mély gödröt ásni s azonnal tele lesz az kristálytisztá, 45° meleg vízzel. Fürdik is itt éjjeli nappal az egész népség, még pedig anyaszült meztelenül. Sok nagy fürdője van, melyekbe az utcáról belátni s ajtó nélküli széles kapuján be lehet lépni éjjel nappal. Nagy cementezett medencék ezek, csak a közepükön deszkafallal elválasztva, férfiak s nők részére, kik nem fürödhetnek együtt, de a férfiak bent lehetnek s nézhetik a nők fürdését. Semminemű fürdőruha nincs s a zavar legcsekélyebb jele nélkül látok itt feküdni, mozdani száz meg száz teljesen meztelen gyermeket, leányt, aszszonyt. [...] Érdekes egy ország ez a Japán. S ha az ember egy kissé gondolkozik, belátja, hogy ez erkölcsösebb, mint a mi rejtett erkölcstelenségeink” (Bozóky, 1909a, p. 36).

Ez utóbbi gondolat jól párhuzamba állítható az életreformtörekvések egyik legfontosabb elemével a testfelfogás kapcsán, miszerint *„a meztelenség nem erkölcstelen, éppen ellenkezőleg: természetes forma...”* (Németh & Skiera, 2018, p. 230).

A fürdői levelekben azonban nemcsak a japán fürdőkről esik szó, hanem arról is, hogy japánok látogatják a népszerű európai fürdőhelyeket. Egy 1911-es fürdői levél például a Karlsbadot felkeresők között japánokat is említ (Titurel, 1911, p. 4). Későbbi példa a *Magyar Lányok – Lányok és anyák képes hetilapjának* egy, a *Testápolási üzenetek* rovatában megjelent válaszevél dr. Kátai Gabriella rovatvezetőtől, aki az egyik kérdezőnek a fürdéssel kapcsolatban a következő tájékoztatást adja, példaként hozva a japán mintát:

„A hideg fürdő hőmérséklete 10–20 C fok, a hűvös 20–28 C fok, a langyos 28–33 C fok, a meleg 35–40 C fok és a forró 40–45 C fok. Ismeretes, hogy a japánok minden nap forró vízben fürdenek és első sorban ennek köszönhetik nemcsak jó egészségüket és szervezetüknek nagyobb ellentálló képességet, hanem azt is, hogy bőrük gyengéd és finom. Forró fürdőt csak teljesen egészséges embernek szabad vennie. Nagyon ajánlatos, hogy megvizsgáltassuk magunkat az orvosunkkal, hogy nincs-e szív-, tüdő-, vagy valamely idegrendszeri bántalmunk. A fürdő legalkalmasabb eszköz testünk edzésére, felüdítésére és felfrissítésére...” (Kátai, 1935, p. 378).

A test tisztasága, edzése, a víz gyógyerejének használata, ismerete mellett a fürdőzés gyakorlata minőségi időtöltést is kínált, a gazdag fürdőkultúrával rendelkező Magyarországon pedig könnyen értelmezhető, rokon szemléletű példának számíthatott a japán mintára való gyakori hivatkozás.

(3) Öltözködés

„A hivatalokban és irodákban mindenütt le kellene vetni az európai viseletet és kimonóba öltözni. Az ifjúság kimonóban járhatna iskolába és később egész természetesnek találná a sétatéreken is kimonóban megjelenni.”

A 20. század első évtizede volt az az időszak, amikor több ruhatervező figyelme is a természetes és egészséges test felé fordult, jelezve, hogy a divatnak új utakra kell lépnie és szakítania kell a testet gúzsba kötő viseletekkel. Az igény az öltözetek megreformálására azonban nem a ruhatervezők fejében fogant meg először, hanem egészségügyi (anatómiai) és gyógyászati szempontból is javasolt és igazolt volt. Az orvosi értelemben vett reformruházat igénye már a 19. század vége felé megjelent,⁵ és elsősorban a higiénia elve, valamint az anatómiai (nyomás-hatás, légzés, vérkeringés) megfigyelések mentén született és tett javaslatokat az anyagválasztásra, valamint a szabásra. Jóllehet „ennek a mozgalomnak semmi köze a divathoz” (Fischer-Dükelmann, 1907, p. 130)⁶, a kettő mégis találkozott egymással és végeredményképpen a divat juttatta el a hölgyek ruhatárába az új szabású öltözeteket.

Az első fűző nélküli ruhát 1906-ban Paul Poirer francia divattervező tervezte, aki később, a Kelet inspirálta kollekciójával is nagy sikert aratott. A keleti ruhák által ihletett, fűző nélkül viselt ruhái reformruhák voltak, melyek lazán követték a test vonalát. Ezekkel az öltözetekkel új sziluettet kapott az immár fűzőtől megszabadított női test és az egybeszabott ruhák a vállra irányították a figyelmet. Így született meg például a laza esésű kimonókabát, melyet a japán öltözet inspirált. Erről Undi Mariska képző- és iparművész előadása nyomán Az Ujság tudósítója 1911-ben így írt: „A Poirer párisi szalonjában készült néhány reform-ruha kiváló ízlésű remekmű” (y. ö., 1911, p. 7). A ruhák szabásvonala a kimonó eredeti, hosszú, elől nyitott, T-vonalú szabását a lelógó ruhaujjakkal megtartotta, a fényes anyaghasználat a lakktechnika ragyogó felületi kidolgozásából is merített, míg a mintakincs sokszor eredeti japán textilnyomó stencilek felhasználásával jellegzetes díszítmé-

⁵ „A női viseletkáros hatásáról figyelemreméltó dolgozatot közölk. Korányi Frigyes [...] A dolgozat címe: »A ruházatkódás befolyása a nők vándorveséjének támadására« és Korányi azt fejtegeti benne, hogy a vándorvese 20 év óta folytonosan terjedőben van, amit csak nagyon csekély mértékben tulajdonít a fűzésnek [...] a női ruha nagy súlyának és a magas cipősaroknak tulajdonítja a bajt” („A női viselet káros hatásáról”, 1890. p. 7).

⁶ Dr. Anna Fischer-Dükelmann kétkötetes *Die Frau als Hausärztin* című könyvét dr. Hugonnai Vilma, az első magyar orvosnő fordította le és adta ki saját jegyzeteivel kiegészítve 1907-ben. A könyv átfogó tanácsokat adott a női lét minden hétköznapi kérdésében: test, lélek, életmód, táplálkozás, higiénia, házasság, gyermekek és erkölcsök, valamint tabutémák is helyet kaptak benne, saját korában nyitottnak számító megközelítéssel, az életreform szellemében. Mindkét orvos asszony a zürichi egyetemen doktorált. Fischer-Dükelmann 1913-ban a svájci Monte Veritába ment, ott is hunyt el.

nyeket, például természeti motívumokat is felhasznált. Az eredetileg férfi-, női-, gyermekviseletnek számító kimonó kényelmes házikabátként (köntös, köpeny), színházi kabátként vált népszerűvé és vonult be a nyugati hölgyek ruhatárába.

A reformruházat keleti gyökereit a hazai sajtóban már a 20. század első éveiben kiemelték, egy rövid ismertető a *Magyarország* című lap napi hírei között jelent meg 1908-ban *A japáni kimono-öltöny* címmel („A japáni kimono-öltöny”, 1908, p. 12), ami egy Myrdacz nevű szerzőnek a német *Politisch-Anthropologische Revue*-ben megjelent írására utal (Myrdacz, 1907, p. 565). A magyar nyelvű rövid hír így szól:

„Myrdacz [...] érdekes újjáépítésre szeretné rávenni az európaiakat. Cikkében ezeket írja: A múlt év tavaszán visszatértem Kelet-Ázsiából és néhány japáni ruhadarabot hoztam magammal: egy pár gyapotból való kimonót és egy pár szalmából készült szandált. A tropikus vidéken viseltem a könnyű, szellős kimonót és a szandálokat és sokkal könnyebben bírtam ki a kegyetlen meleget, mint utitársaim, akik ugyancsak izzadtak szűk nadrágjaikban és magas keményített gallérjaikban. És ime, most már fél esztendeje, hogy itt tartózkodom a kellemesebb éghajlat alatt és a japáni öltönyt még sem vettem le. Jól érzem magam itthon is benne. Észrevettem, hogy európai öltözékem, amelyet a hivatalos órákban kénytelen vagyok használni, valóságos nyűg reám nézve és alig várom, hogy hazaérve, ismét japánivá váljak – legalább öltöny tekintetében. A könnyű gyapotöltönyben a test könnyen szellőzhetik, a rövid-újak szabadon hagyják a karokat és a levegő mindenütt könnyen éri a testet. A szandálok a szobapor ellen védik meg lábainkat és teljes szabadságot engednek a láb mozgásának. Ezt az öltönyt kellene elfogadni. Legelőször is az iskolákban és mindazon életpályákon, amelyek ülő életmódot követelnek. A hivatalokban és irodákban mindenütt le kellene vetni az európai viseletét és kimonóba öltözni. Az ifjúság kimonóban járhatna iskolába és később egész természetesnek találná a sétatéreken is kimonóban megjelenni. Azonban a mai viselettől a kimonóhoz való átmenetnek egy fő követelménye van: ez a tisztaság!” („A japáni kimono-öltöny”, 1908, p. 12).

Az eredeti német nyelvű cikk egy hosszabb szöveg, amiben a szerző a szabad testkultúra jeles német képviselőjének, Heinrich von Pudornak *Nackt-Kultur* című művére hivatkozik, annak kritikájaként megjegyzi, hogy messze vagyunk még attól, hogy meztelenséget követeljünk, ugyanakkor Pudor meztelenségi ideáljának közelítéseként ír a japán viselet előnyeiről (Myrdacz, 1907, p. 565).

A fentiekre jól rímel és az egészségügyi vonatkozások irányába is mutat dr. Bozóky Dezső cikke, ami 1909-ben *A japáni tisztaság* címmel jelent meg a *Pesti Hírlap* hasábjain. Ebben a kimonóról így ír: „[...] A japániak nemzeti öltönye a kimono, melyhez nem viselnek sem inget sem alsó ruhát. [...] Hogy mennyire szereti a japáni a kimonóját, ezt a nyakat s lábszárait szabadon hagyó, a szabad mozgást nem korlátozó szellős ruhát, azt több ízben láthattam...” (Bozóky, 1909b, p. 35).

Megjegyzendő, hogy japán útja során maga Bozóky is több ízben viselt japán öltözetet a hagyatékában fennmaradt felvételek tanúsága szerint, de hogy ez gyakorlatiá vált volna az ott-tartózkodása után is, arról egyelőre nincsenek további ismereteink.

Ami a kimonó anyaghasználatát illeti, az egyik fontos alapanyag a selyem volt, amelynek alapvető tulajdonsága, hogy nyáron hűt, télen fűt és a kártevők sem telepednek meg benne. A nyugati orvoslás a reformruhákhoz nem javasolta a selyem használatát, annak csekély vízfeltevő és azt gyorsan elbocsátó tulajdonságai miatt (Fischer-Dückelmann, 1907, p. 147). Ugyanakkor pamutból is készültek kimonók, ez az anyag pedig főként a higiénikussága miatt élvezett előnyt az orvosok által javasolt ruhaszövetek között. A kimonó által ihletett nyugati öltözetek összességében reformruhának számítottak és a divat révén gyorsan utat találtak maguknak a hölgyek gardrójába itthon is, ahol „Minden »jobb« polgári asszony kimonót csináltatott a slaffrokkjából (értsd: házi köntös, pongyola)...” (Relle, 1911, p. 23).

És hogy honnan szerezték be a hölgyek a kimonót vagy az ahhoz szükséges anyagot a 20. század eleji Budapesten? A korabeli újsághirdetések alapján például *ifj. Weisz Jakab és Fia* áruházában, ahol 1905 decemberében karácsonyi vásár keretében, mérsékelt áron volt kapható az „eredeti japáni mosható kimono (pongyola) övvel.” („*ifj. Weisz Jakab és Fia*”, 1905, p. 22). Vagy Szénásy, Hoffann és Tsa selyemáruházában, ami 1907-ben a tavaszi és nyári idényre kínálta a Japáni [sic!] nyersselyemet („Szénásy, Hoffann és Tsa selyemáruháza”, 1907). 1910-ben Agobián és Adorján szintén nagy választékot kínált: „*Antique japán és kínai brochatelek, Kimonók, Mandarinkabátok és Friesekben*” („Agobián és Adorján”, 1910, p. 46). Ugyancsak 1910-ben Radó Aladár üzlete „*sikkes japán újdonság*”-ot hirdetett „*egész finom posztóból, selyemből*” („Radó Aladár üzlete”, 1910, p. 21) vagy Stern József Kálvin téri Nagyáruháza, ami huszonnégy színárnyalatban kínálta az egy „*kimonóra való, 5 m hosszú szövött japán creppe anyagot*” („Stern József Kálvin téri Nagyáruháza”, 1910, p. 21). A számos hirdetés ellenére a kutatás jelenleg egyetlen példáját ismeri egy olyan budapesti ruhaüzlet kirakati képének (évszám nélkül), ahol kimonóba öltöztetett női-, és szamurájviseltbe öltöztetett férfi bábu jelenik meg.⁷

⁷ A felvételt a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Kereskedelem-történeti fotógyűjteménye őrzi (ltsz. KF_7072). <https://mkvm.hu/mdcb/?id=9585>

Itt megjegyzendő, hogy az elsősorban hölgyeknek címzett kínálatok sorában üdítő példa egy férfidivattal foglalkozó kirakatnak a dekorációja, amiről 1911-ben *Az Újság* hasábjain olvashatunk az abban az évben megrendezett budapesti kirakatverseny okán. Eszerint Földváry Imre kirakatának dekorációját „*húsz tucat japán nyakkendő adja. Belőlük készült az egyik kirakat kék szökőkútja [...] Középen egy mesészép japán virág bőlongat teljesen beleilleszkedve a keret színeibe, bangulatát, melyet a banyagul odavetett keztyűk, mellények, kalapok, botok és egyéb toilette-czikkék, melyek a már említett nyakkendőcsoportokat kiegészítik*” („Kirakatverseny Budapesten 1911”, 1911, p. 41).

A kimonó kapcsán érdemes megemlíteni, hogy az Japánban nemcsak a felnőttek, hanem a gyermekek hagyományos viselete is. Dr. Bozóky Dezső 1911-ben megjelent útirajzának második, *Japán* című kötetében a következőt írta:

„A gyermekek ugyanis szakasztott úgy vannak öltöztetve, mint a felnőttek. És jól van ez így kigondolva, mert egyetlen népnél sincs a gyermekeknek olyan igazán a gyermekekhez illő ruházatuk, mint Japánban. A japán gyermekek láttára szinte megfoghatatlannak találjuk, hogy miért öltöztetjük mi Európában a gyermekeket olyan nem gyermekhez illő [...] ruhákba. A kimonó szabása egyforma felnőttél és gyermeknél, csupán azzal a különbséggel, hogy a gyermekek kimonója virágosabb, tarkább kelméből készül” (Bozóky, 1911, p. 20).

A felnőttekével egyező gyermekviselet és annak méltatása a szöveg érdekes vonása, mert amíg Nyugaton kialakult a gyermekek sajátos öltözete, éppen azért, hogy elkülönüljön a felnőttekétől és egyre inkább a gyermekek életmódjához, mozgásigényéhez igazodjon, addig Bozóky japán tapasztalatai éppen az egyezőséget dicsérik, valószínűleg a ruházat kényelmi és praktikus szempontjai alapján. Ugyanakkor az is érdekes, hogy míg Nyugaton hölgyek ruhatárába beépül a kimonó alapján készült öltözet, addig a gyermekek számára a valódi japán kimonó mint fotózási kellék lesz népszerű; ez jól érzékelhető az olyan felvételeken és fotóképeslapokon, amik gyermekeket ábrázolnak japános környezetben.

(4) Térrendezés – Lakberendezés – Gyermekszoba

„Japánban a legtöbb gyermekszobának nincs több ékessége, mint egy-két nagy színes virágváza, amelybe időnként a saison friss virágai kerülnek. S egy-egy rügyező galy, néhány nyíló krizantémum, mégis a formszépségek tiszta akkordjait üti meg az eleven gyermeklélekben [...] virágnak minden gyerekszobában kell lenni.”

Nyugati lakáskultúránkban az adott helyiség határozza meg, hogy mit csinálunk benne: az étkezőben étkezünk, a hálószobában alszunk stb. Ettől eltér a hagyományos japán lakóház térkialakítása, ahol egyrészt önállóan értelmezett tere csak néhány helyiségnek van, másrészt az eltolható ajtók és falak tagolási rendszerével a terek szűkíthetők/bővíthetők, attól függően, hogy éppen milyen funkciót töltenek be. Ennek a gondolatnak a gyakorlati átvétele jól tükröződik az 1906. évi milánói iparművészeti kiállításon nagy sikert aratott, Nagy Sándor festő, grafikus és Medgyaszay István építész terve nyomán készült, Simay Lajos asztalosmester által kivitelezett *A művészember otthona* nevű enteriőr megoldásában.⁸ A mű-

⁸ A dolgozószobáról készült felvételt az Iparművészeti Múzeum Adattárának fényképgyűjteménye őrzi (ltsz.: FLT 4787). <https://gyujtemeny.imm.hu/gyujtemeny/kiallitasfoto-dolgozoszoba-berendezese-muveszember-otthona-az-1906-evi-milanoi-vilagkiallitason/384>

vész-otthon kialakításában – a parasztbútorok hatásán túl – felfedezhetjük a jellegzetes japán tértagolási rendszer hatását: az eltolható ajtókat, amiket Czakó Elemér iparművészeti szakíró a kiállításról írt ismertetőjében *„japán rendszerű repülő falak”*-ként jellemez (Czakó, 1907, p. 22), és ami a művész-otthon esetében sínen csúsztatható, lamellás függönyhöz hasonló térelválasztó elemként jelent meg. A *Magyar Iparművészet* hasábjain Györgyi Kálmán művészeti író *Az iparművészet a milánói kiállításon* című cikkében egy másik fontos elemét is kiemeli a művész-otthon térelrendezésének, ami *„sajátlag három részből áll: a széles hármás ablaktól balra eső rész az asszony munkahelyét mutatja, a jobbra eső a férfié, a tágas előcsarnok egyik fülkéjében pedig a gyermek játszóhelye van...”* (Györgyi, 1906, p. 165). Noha a művész-enteriőr sajátos igényekre reflektált, úgy tűnik, a benne kialakított térrendező elv a későbbi hazai lakásberendezési megoldásokban is szerephez jutott. Igaz, akkor már egy másik életfelfogásnak, nevezetesen a korszerű lakásnak az eredményeképpen, amit Nádai Pál művészeti író *A lakásberendezés művészete* című könyvében *„kombinált szobaként”* határozott meg: *„ugyanazon négy falon belül a szoba több célt szolgál egyidejűleg [...] a munkát parancsszóra elvégzi egy tolóajtó vagy sínen futó harmónikás fal...”* (Nádai, 1939, pp. 112–113).

A gyermekszoba vonatkozásában a 19. század végére, a 20. század elejére az önálló tér kialakítására törekvő igény egyre inkább előtérbe kerül nemzetközi és hazai szinten egyaránt (Tészabó, 2020). Ezzel együtt a hazai pedagógusok, nevelők, művészeti írók, képző- és iparművészek részéről is megfogalmazódnak a hozzá kapcsolódó elvárások: milyen legyen a gyermekszoba kialakítása, berendezése, díszítése. A 20. század első évtizedeinek hazai lakástervezése általános alapelvet igyekeznek megfogalmazni a gyermekszobát illetően. Ilyen például a napfény – a *„legtermékenyebb a kelet felől jövő”* –, és a természet jelenléte, aminek kapcsán Nádai Pál japán szokásokra hivatkozik:

„Japánban a legtöbb gyermekszobának nincs több ékessége, mint egy-két nagy színes virágváza, amelybe időnként a saison friss virágai kerülnek. S egy-egy rügyező galy, néhány nyíló krizantémum, mégis a formaszépségek tiszta akkordjait üti meg az eleven gyermeklélekben [...] virágnak minden gyerekszobában kell lenni” (Nádai, 1911, pp. 8–9).

Egészségügyi szempontból nem javasolt, hogy a szoba falán szőnyeg legyen vagy függöny az ablakon, mert az csak vonzza a port, ahogyan azt a *Jó Egészség* című, kéthetente megjelenő népszerű egészségügyi lapban dr. Bród Miksa gyermekorvos írta 1908-ban: *„Még a szőnyegeknél is nagyobb porfogó a függöny, a mely még ezenkívül a rendes szellőztetést is akadályozza. Ezért az orvos a függönnyt a gyermekszobában a leghatározottabban kerülendőnek tartja”* (Bród, 1908, p. 45). Emellett az egyszerű anyagok és színek használatára, a méretek gyermeki arányokhoz történő alakítására, a fölösleges díszek elhagyására tesznek javaslatot a téma szakemberei: *„A fala-*

kon ne legyen sok kép s főleg ne olajnyomatok...” (n. n., 1909, p. 39), de a falakat frízszerűen körbefutó, mesejelenetekkel tarkított dekoratív alkotások jó példák, főleg a korabeli angol és amerikai művészek nyomán (Tészábó, 2020, pp. 78–79).

A fenti kérdések a hazai művészeti élet több kiválóságát is foglalkoztatták, és a tematikus iparművészeti kiállításokon (pl. Nemzeti Múzeum 1905, Iparművészeti Múzeum, 1914) rendre meg is jelentek terveikkel, kész tárgyaikkal. A kiemelkedő munkák közé tartoztak Undi Mariska játéakai, bútorai és gyermekszoba berendezésének mintalapjai, Kozma Lajos gyermekbútorai és virágfuttatói, Nagy Sándorné Kriesch Laura színes rajzai, Kövesházi Kalmár Elza gyermekszobába tervezett állatfigurás majolikafrízei. Undi Mariska 1903-as gyerekszoba terve külön is kiemelendő: nemcsak azért, mert az 1904-es St. Louis-i világkiállításon bronzéremmel, az 1906-os milánói világkiállításon pedig díszoklevéllel jutalmazták, hanem mert mintalapon is megjelent.⁹ Ezek a mintalapok fontos segédletei voltak az iparoktatásnak, mert hozzáférhetővé tették a legkiválóbb művészek terveit itthon és külföldön is. Itt megjegyzendő, hogy a horizontálisan komponált, ismétlődő figurák nemcsak a fali frízek jellemző megoldásai, hanem Undi mese-fejléc-terveiben is tetten érhetők. Gyermekszobába tervezett és kivitelezett fali-kép-fríz témában a kutatás jelenleg egy olyan hazai példát ismer, ami japános témát mutat be, és ami, jóllehet egyéni megoldású, de mégis korszellemet tükröző példa. A Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum Adattárában őrzött applikált textil falvédőt¹⁰ Majthényi Béláné Vadas Anna¹¹ az 1900-as évek elején készítette saját kezűleg a gyermekei szobájába. A majdnem öt méter hosszú fríz egy folyópart menti narratív jelenetben japán nőket hordszéken cipelő és riksában húzó férfiakat, kimonós gyerekeket, napernyős hölgyeket, virágos kocsit ábrázol.¹² A fríz egy-egy jelenetéhez papíralapon rajzos előtanulmányok készültek, melyekhez egyértelműen beazonosítható korabeli fotográfiák szolgáltak előképkül, amiket egységes jelenetté komponált készítőjük.¹³ Japán fényképfelvételekre szép számmal találunk példákat a korabeli hazai sajtóban, útleírásokban publikált képek között, utazók vetített képes előadásában, így a magyar közönség számára ezek nemcsak

⁹ A mintalapot az Iparművészeti Múzeum Könyvtárának Mintalapgyűjteménye őrzi (ltsz.: MLP-B 1903.1.3).

<http://gyujtemeny.imm.hu/gyujtemeny/mintalap-gyerekszoba-berendezesenek-terve/2888?ds=eyJxIjoidW5kaSAifQ%3D%3D&i=5>

¹⁰ A falvédőt a Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum Adattára őrzi (ltsz.: Ad.6486.1-2/2021).

¹¹ Vadas Anna egyik testvére, Vadas Jolán, a Japánt is megjárt híres földrajztudós, Cholnoky Jenő harmadik felesége volt.

¹² A falifríz képeit közli Hársvölgyi, 2023. (Szövegkötet 228., képkötet 227. a, c, e, g képek)

¹³ A fotó párhuzamokat közli Hársvölgyi, 2023. (Szövegkötet, 228., képkötet 227. b, d, f, h képek)

ismerősek lehettek, de előképül szolgálhattak olyan alkotások létrehozásához, mint a fent említett falfríz.

(5) Kert-és növénykultúra

„A virágok szeretete, amely nemzedékről nemzedékre átöröklődve, valósággal veleszületik a japán gyermekkel, a japán nép egyik legjellegzetesebb nemzeti sajátossága.”

Az életreform-törekvések egyik fő mozgatórugója a természetes állapotokhoz való visszatérés, szemben a 19. század végétől meginduló és egyre gyorsuló modernizációs folyamatokkal, amiknek a sodrában a kor embere hamar talajt veszített állapotban találhatta magát. A városi ember számára az életet hirdető erdőől-mezőől-virágtól való eltávolodás (Räde & Rerrich, 1929. p. 3), a kerttel való foglalatosság (vagy annak hiánya), olyan mozgalmat hívott életre a 20. század első évtizedében, amely a diszharmonikus állapotból jelenthetett kiutat a növénykultúra újra emberközelségbe emelésével. Ebben a kontextusban ugyancsak hivatkozott példának számított a japánok virágszeretete, kertrendezési módszere, és a Kelet-Ázsiában őshonos növények hazai jelenléte. Mielőtt azonban a mozgalomról több szó esne, nézzünk egy korai példát a fővárosból a kertművészet egyéni megoldására.

Budapesten a 19. század végén létrejött egy különleges kert, mely – ha nem is teljes történeti kertként, de – napjainkban is létezik. Ez a Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum kertje, amit néhai tulajdonosa *Buitenzorg-lak*nak nevezett el az egykori holland jávai Buitenzorg (ma Bogor) botanikus kertjében tett látogatása nyomán. A szó jelentése: *gond nélküli hely*. Hopp Ferenc az első Föld körüli utazása után, 1885-ben vásárolta meg Budapesten az Andrássy út 103. szám alatt található villaépületet, ahová első világ körüli útjának tárgyi emlékeivel együtt költözött. Keleti művészetek iránti érdeklődését tükrözte otthonának kertje is, amelybe ritka növényeket telepített, és keleti műtárgyakat helyezett el. Hopp Ferenc ötvenéves szakmai jubileumán, 1895-ben az alkalmazottai így írták le a kertet:

„Az érdekes nyaralóba lépve, mindjárt szembe tűnik a kert, amelyhez fogható nincsen sem a fővárosban, sem az országban. Mintha csak a mosolygó Japánnak egy részét varázsolták volna ide a főváros közepes közepébe. [...] Még japán bambusz-híd, s a kert egyik sarkában japán kerti lak is van”¹⁴ („Jubileumi Album”, 1895, p. 8).

Felvinczi Takács Zoltán művészettörténész – akinek nevéhez fűződik a gyűjtemény múzeummá szervezése – kéziratossal visszaemlékezésében többek között ezt írta

¹⁴ Részletek Hopp Ferenc jubileumi albumából, 1895. Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum, Adattár (ltsz.: A4640).

a kertről: „Ott valamikor játékos labirint, kis tavacskával és dombos partjait összekötő híddal utánozta Japánt és a nádfedeles, három oldalán nyitott lugashoz vezetett, ami olykor-olykor megtelt vendégekkel, kiknek körében a házigazda visszaképzelte magát a legtávolabbi Keletre...”¹⁵ (Felvinczi Takács, 1936, 2).

Ez a kert, túl azon, hogy egyéni elképzelést tükrözött, mások örömét is szolgálta: Hopp Ferenc gyakran és szívesen látott vendégeket otthonában, amelynek kertje az archív felvételek tanúsága szerint kedvelt helyszíne volt a látogatóba érkezőknek.

Ilyen léptékű kerti megoldásokra nem mindenkinek volt lehetősége, már csak a korabeli lakhatási viszonyok miatt sem, de volt igény a növénykultúra városi közegbe emelésére, a hanyatló virágkultuszt ellensúlyozandó. A *Virágos Budapest* néven 1910-ben életre hívott mozgalom programadó sorai a népművészethez való kapcsolódást is hangsúlyozták, mely ugyancsak fontos életreform-elem: „*alig van nemzet a világon, amelynek népköltészete, népművészete oly szoros vonatkozásban volna a virággal, a virágos mezővel, s általában véve a természettel, mint a mi magyar népünké*” (Räde & Rerrich, 1929, p. 3). A mozgalom az első világháború előtt szép eredményeket ért el, de aztán a háború és az azt követő időszak nem kedvezett a főváros felvirágoztatásának. 1929-ig kellett várni, hogy a mozgalom újjáéledjen, országos méretűvé váljon és megfogalmazza a háború utáni állapot célkitűzéseit, köztük a főváros idegenforgalmának növelését, a hazai virágtermesztés fellendítését (Räde & Rerrich, 1929, pp. 4–5). Ugyanebben az évben a mozgalom előkészítő bizottsága már útmutatót adott ki a virágkedvelő közönségnek az otthonok díszítéséhez, az Iparművészeti Múzeumban pedig megrendezték a *Virágos Budapest – Virágos Magyarország* című kertészeti kiállítást. Témánk szempontjából ez azért is fontos, mert a Varga Márton által tervezett japánkertet is ekkor láthatta a korabeli közönség.¹⁶ A japán növénykultúra másik, nagy hatású bemutatójára ugyancsak az Iparművészeti Múzeumban került sor 1936 őszén, amikor a „*japán virágkultúra bozontos ajándékának*” nevezett – az európai kontinensen már több száz éve ismert – krizantémok lepték el a múzeumot Minár Pál installációs tervei alapján („*Krizantémumok*”, 1936, p. 230).

¹⁵ Felvinczi Takács Zoltán kéziratát a Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum Adattára őrzi (ltsz.: A 982/3).

¹⁶ A japánketről Ludwig Károly fényképész készített felvételt, amit az Iparművészeti Múzeum Adattárának Fotógyűjteménye őriz (ltsz.: FLT 4914). <http://gyujtemeny.imm.hu/gyujtemeny/kiallitasfoto-varga-marton-altal-tervezett-japankert-az-iparmuveszeti-muzeumban-rendezett-viragos-bu/1852?ds=eyJxIjoiamFww6Fua2VydCJ9&i=0>
Varga egy évvel korábban, 1928-ban tervezte meg az első hazai japánkertet Budapest Székesfővárosi Községi Kertészképző Iskola területén, Zuglóban.

A japánok virágszeretetével nem ezeken a kiállításokon keresztül ismerkedhetett meg először a hazai közönség, hanem ismeretterjesztő cikkekben olvashattott róla már a 20. század első éveiben. Ezek közül a kutatás számára külön is érdekesek a gyermek korosztálynak szóló szövegek, például *Az Ujság* című, délutánonként megjelenő politikai napilap első gyermekrovatában megjelent írás *Morgó bácsi* tollából:

„Mert érdekes egy ország ám ez. Gyönyörű kék az ege, zöldék a szigetei, mindenütt virág és kert. Hallottatok-e valamit a cseresznyevirág-ünnepről, mit akkor ülnek meg, mikor az egész országban mindenütt virágoznak a cseresznyefák? Hát hallottatok-e valamit a *crysanthemum*-ünnepről? Mert tudnotok kell, hogy ez a szép virág is Japánból került hozzánk” (*Morgó bácsi*, 1904, p. 36).

A *Képes Krónika* mellékleteként hetente megjelenő képes gyermeklap, a *Tündérvásár* 1935-ös számában *Mindszent* napjának közeledtével a virágokról szól egy ismertető *Krizantémum* címmel, ami a virág eredetét beszéli el, ami „nem honi eredetű. Kínából, Japánból származott hozzánk. Vagy háromszáz évnél előtte hozták Európába virágkedvelő tengerészek [...]. A japánok régi idő óta nagyon kedvelik a krizantémumot, még a császár címerében is díszük” (*Tobisch*, 1935, p. 12). Ugyancsak példának hozhatjuk a már többször idézett dr. Bozóky Dezső írását, *Japán virágnaptár* címmel: „A virágok szeretete, amely nemzedékről nemzedékre átöröklődve, valósággal veleszületik a japán gyermekkel, a japán nép egyik legjellegzetesebb nemzeti sajátossága.” (*Bozóky*, 1932, p. 224).

A japán növények kapcsán érdemes visszautalnunk néhány gondolat erejéig az öltözet témájához is, mert a virágok a hímzéseknek is divatos részévé válnak a vizsgált időszakban:

„A modern ember a maga túlhalmozott ismeretének daczára – vagy talán éppen azért – a túlfinomult, raffinált produktumok között vissza-visszavágyik a régiekhez, hogy megfeleljék azoknak kezdetlegességei között azt, amit átalakító, formáló, újjáteremtő képességével odaemelhet, ahová való, legszebb díszei közé. A sok gyári munka, a gyors, kevésbé értékes és kétségtelenül kevésbé szép gépi hímzést és egyéb felületesebb munkát szinte egy csapásra kezdte az utóbbi időben kiszorítani a műhímzés, ez a legszebb, legfáradtságosabb kézimunka, amelynek becsét csak azok ismerik igazán, akiknek kellő érzékük van annak elbírálásához és élvezéséhez. [...] Gyönyörűek a japán hímzések. Az eredeti japán rajzok után készült munkák, a kőcsoz, szeszélyes krizantémumok” (*Gömbösné*, 1907, p. 34).

ÖSSZEGZÉS

A tanulmányban tárgyalt példákön keresztül érzékelhető, hogy a japán kulturális hatások az élet bizonyos területein ösztönzőleg hatottak, inspirációs forrásul szolgáltak a hazai életreform-mozgalom szemléletéhez, vezérelveihez, az azokat alkalmazók gyakorlati megoldásaihoz, különösen ott, ahol egyértelműen hivatkozási pontként tekinthetünk a szigetország kultúrájára. Érdekes látni, hogy valamennyi említett példa a testi-lelki egészség, a természetesség körébe vonható: (1) a testkultúra, testgyakorlás és (2) a személyes higiénia, testápolás témájában a mindennapos tisztálkodás japán erénye érhető tetten, (3) a női öltözet megreformálásában az egészséges test kívánalma az egészséges ruházattal áll szoros kapcsolatban, amit a keleti öltözetek – köztük a japán kimonó is – inspiráltak, (4) a tér-és lakberendezés, a gyermekszoba kialakításában és dekorálásában követhető példaként jelennek meg a vizuális és tartalmi elemek japán vonatkozásai, a (5) városi ember közelségébe hozott természeti elemek között pedig a japán kertkultúra/növénykultúra is hivatkozási alapot jelent.

IRODALOM

- A japáni kimono-öltöny. (1908). *Magyarország*, 15(120), 12.
- A lakásberendezésről. A gyermekszoba. (1909). *Az Ujság*, 7(198), 39.
- A női viselet káros hatásáról. (1890). *Pesti Hírlap*, 12(215), 7.
- Agobián és Adorján. (1910). *Budapesti Hírlap*, 30(291), 46.
- Bozóky, D. (1909a). Kagoshima és Beppu (Japáni fürdőlevél). *Pesti Hírlap*, 31(14), 36.
- Bozóky, D. (1909b). A japáni tisztaság. *Pesti Hírlap*, 31(175), 34–36.
- Bozóky, D. (1911). *Két év Keletázsiban. Útirajzok*. Japán. A szerző saját kiadása.
- Bozóky, D. (1932). Japán virágnaptár. *Kincses Kalendárium. A gyakorlati élet általános útmutatója*. 36, 224–228.
- Bród, M. (1908). A gyermekszoba. *Jó Egészség*, 7(4), 45–46.
- Czakó, E. (1907). *A magyar iparművészet szereplése a Milánói Nemzetközi Világkiállításon 1906-ban*. Az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum előadásai.
- Felvinczi Takács, Z. (1936). *A Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Különlennyomat, Budapest. Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum, Adattár, Felvinczi Takács Zoltán kézirat (Itsz.: A 982/3).
- Fischer-Dückelmann, A. (1907). *A nő mint házi orvos*. „Minerva” Könyvkereskedő- és Kiadó Részvénytársaság.
- Gömbösné Galamb, M. (1907). Műhímezésekről. *Az Ujság*, 5(60), 33–34.
- Györgyi, K. (1906). Az iparművészet a milánói kiállításon. *Magyar Iparművészet*, 9(4–5), 163–219.

- Hársvölgyi, V. (2018). „Pillanatfelvételek egy világkörüli sétáról”. Adalékok Kertész K. Róbert japán tanulmányútjához. In Boreczky Á., & Vincze B. (Szerk.), *Reformpedagógia és életreform – recepciós tendenciák, intézményesülési folyamatok* (pp. 135–157). Gondolat Kiadó.
- Hársvölgyi, V. (2021). „Ébred-e már a kis gazdánk?”, avagy japán babák az Egészség Szíge-
tén – Pintyő játékai. In Öriné Nagy C. & Dr. Czeplédi N. (Szerk.), *Nagy Sándor 150. Gödöllői Múzeumi Füzetek 19*, (pp.143–164). Gödöllői Városi Múzeum.
- Hársvölgyi, V. (2023). *Japán gyermek-és játékkultúrájának recepciótörténete Nyugaton – A japán baba fogadtatása nemzetközi és hazai példákon keresztül*. [Doktori disszertáció. ELTE PPK, Neveléstudományi Doktori Iskola]. doi: 10.15476/ELTE.2023.286
- ifj. Weisz Jakab és Fia (1905). *Budapesti Hírlap*, 25(341), 22.
- Ismeretlen felvétele (é. n.). Japán ruhaüzlet. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Kereskedelem-történeti fotógyűjtemény (ltsz.: KF_7072). <https://mkvm.hu/mdcb/?id=9585>
- Ismeretlen felvétele (1906). Kiállításfotó–Nagy Sándor tervezte dolgozószoba berendezése („Művészember otthona”) az 1906. évi Milánói Világkiállításon. Iparművészeti Múzeum Adattár – Fényképgyűjtemény (ltsz.: FLT 4787). <https://gyujtemeny.imm.hu/gyujtemeny/kiallitasfoto-dolgozoszoba-berendezese-muveszember-otthona-az-1906-evi-milanoi-vilagkiallitason/384>
- Japán életszabályok a nép számára. (1926). *Kincses Kalendárium. A gyakorlati élet általános útmutatója*, 30, 172.
- Jubileumi Album. (1895). Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum, Adattár (ltsz.: A4640).
- Katona, G. (1840). Ember, és nemzet különböző égalj alatt, szellemi 's testi jellemeiben *Athenaeum*, 1840/1(34), 530.
- Kátai, G. (1935). Testápolási üzenetek. *Magyar Lányok – Lányok és anyák képes hetilapja*, 41(30), 378.
- Kirakatverseny Budapesten 1911. (1911). *Az Ujság*, 9(270), 41.
- Kőhalmy, J. (1907). Egyetemi sport. *Egyetemi Lapok*, 20(3), 13.
- Krizantémumok. (1936). *Magyar Iparművészet*, 39, 230.
- Ludwig, K. (1929). Kiállításfotó–Varga Márton által tervezett japánkert az Iparművészeti Múzeumban rendezett „Virágos Budapest-Virágos Magyarország” című kertészeti kiállításán 1929 novemberében. *Iparművészeti Múzeum, Adattár – Fotógyűjtemény* (ltsz.: FLT 4914) <http://gyujtemeny.imm.hu/gyujtemeny/kiallitasfoto-varga-marton-altal-tervezett-japankert-az-iparmuveszeti-muzeumban-rendezett-viragos-bu/1852?ds=eyJxIjoiamFww6Fua2VydCJ9&i=0>
- Morgó bácsi (1904). A japáni gyermekekről. *Az Ujság*, 2(17), 36.
- Myrdacz, E. (1907). Der Kimono. *Politisch-Anthropologische Revue* 6, 565. https://archive.org/stream/politischanthrop6190unse/politischanthrop6190unse_djvu.txt
- Nádai, P. (1911). *Könyv a gyermekekről I.* Franklin Társulat, Budapest.
- Nádai, P. (1939). *A lakásberendezés művészete*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

- Németh, A., & Skiera, E. (2018). Az életreform múltja és jelene. Elvagyódás az érzelmi ridegség elidegenített világából – új irányok és helyszínek, világnézeti koncepciók, társadalmi hatások. In Németh A., & E. Skiera (Szerk.), *Rejtett történetek – Az életreform-mozgalom és a művészetek* (pp.19–69). Műcsarnok.
- Pethes, J. (1897). A japánok műveltségi viszonyairól. *Magyar Tanítóképző*, 12(1), 62–69.
- Radnai, D. Sz. (2022). A fürdőlevél poétikája és szociológiája a 18–19. századi magyar irodalomban. *Replika* (126), 89–107. doi: 10.32564/126.6
- Radó Aladár üzlete. (1910). *Budapesti Hírlap*, 30(252), 21.
- Räde, K., & Rerrich, B. (1929). „Virágos Budapest. Virágos Magyarország”. *Útmutatás ablakaink és erkélyeink virágdíszítésére, virágaink ápolására*. Kiadja a „Virágos Budapest. Virágos Magyarország” Előkészítő Bizottsága.
- Relle, P. (1911). Nipponizmus. *Aurora*, 1, 23–27.
- Révay, M. J. (Főszerk.). (1912). *Révai Nagy Lexikona*. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság.
- Stern József Kálvin téri Nagyaruháza. (1910). *Az Ujság*, 8 (300), 21.
- Szénásy, Hoffann és Tsa selyemáruháza. (1907). *Az Ujság*, 5(113), 25.
- Szombathelyi, G. (1904). A fürdés befolyása az egészségre. *Magyar Polgár*, 27(51), 7.
- Testgyakorlás a japánoknál. (1906). *Kincses Kalendárium*. A gyakorlati élet általános útmutatója, 10, 455–462.
- Tészabó, J. (2020). Életreform elemek a gyermekszoba-tervezésben. In Kempf K., Vincze B. & Németh A. (Szerk.), *Az életreform és a művészetek*, (pp. 75–95). Műcsarnok, Magyar Reformpedagógiai Egyesület.
- Titurel (1911). Fürdői levél. Sárga rózsza. *Dunántúl*, 1(102), 4.
- Tobisch, I. (1935). Krizantémum. *Tündérvásár*, 11(44), 12.
- Undi, M. (1903): Mintalap – gyerekszoba berendezésének terve. Iparművészeti Múzeum. Könyvtár–Mintalapgyűjtemény (ltsz.: MLP-B 1903.1.3).
<http://gyujtemeny.imm.hu/gyujtemeny/mintalap-gyerekszoba-berendezesenek-terve/2888?ds=eyJxIjoidW5kaSAifQ%3D%3D&i=5>
- y. ö. (1911). A női divat. *Az Ujság*, 9(56), 7.

THE INFLUENCE OF JAPANESE CULTURE ON THE HUNGARIAN LIFE REFORM MOVEMENT

KEYWORDS

life reform, the influence of Japanese culture, hygiene, clothing, interior design–
children's room, gardening

ABSTRACT

Among the lifestyle alternatives of the late 19th and early 20th centuries, those are the focus of interest, where the influence of Japanese culture can be clearly understood. The fact that Japanese cultural elements and lifestyle habits in this period not only resonated with the life-improving intentions of the life reform efforts but also served as a source, and in several cases were considered concrete, referenced examples in areas of everyday life, such as body culture, hygiene, clothing, interior design (including the children's room), garden culture makes the topic interesting for research. This study selects from texts published in Hungarian periodicals grouped around these subjects.

RUZSA BENCE, SZABÓ ZOLTÁN ANDRÁS, NÉMETH ANDRÁS

A HAMVAS BÉLA KÖR SAJTÓ- REPREZENTÁCIÓJA A RENDSZER- VÁLTÁS KÖRÜL, ILLETVE 1990 UTÁN

BEVEZETÉS

E könyvben Hamvas Béla munkásságával több tanulmány is foglalkozik. Ezek, a tanulmánykötetnek a címében is jelzett nézőpontjával összhangban azt vizsgálják, hogy a neves alkotó élete és életműve miként kapcsolódik a 19–20. század fordulóján kibontakozó, a téma gazdag nemzetközi szakirodalmában életreformként definiált, érintőlegesen a hazai kutatók által is vizsgált (Farkas, 2001; Kovács, 2017, 2019) világszerte elterjedt társadalmi reformmozgalomhoz. A kötetben Pálkuti Anikó munkája elsősorban arra fókuszál, hogy ezen hatások miként jelennek meg Hamvas „életvilágában”; életmódjában, továbbá műveiben feltáruló élet- és világfelfogásában. Munkánk a fenti tanulmányhoz kapcsolódva elsősorban Hamvas életművének „utóéletét”, annak leginkább az 1980-as évektől felerősödő recepcióját vizsgálja majd. Ebből adódóan elméleti bevezetőnk elsősorban az életreform-mozgalom hátterében álló filozófiai, spirituális, kvázivallásos szellemi áramlatokra, valamint társadalomtörténeti motívumokra fókuszál majd.

A téma kutatását megalapozó neves német társadalomtörténész definíciója szerint az életreform a 19. század végén kibontakozó széles körű modernizációs krízis (Hamvas munkáiban civilizációs „világválság”) orvoslására Európa és a transzatlanti térség számos országában megjelenő kritikai reformmozgalmak egyik irányzata (Krabbe, 1998). Ennek legfőbb sajátossága az erőszakmentesség, amelynek jegyében a korszak radikális anarchista, kommunista, szocialista elképzeléseivel ellentétben a kíváncsatos változásokat nem kívülről induló gyökeres politikai reformok vagy forradalmi átalakulás útján, hanem az egyes emberek „önmegváltását” eredményező „önreformok” által kívánta megvalósítani. Ebből adódóan egy sajátos, az egyéni életmód reformja általi megváltást vizionáló pacifista messianizmus lesz majd az életreform-törekvések legfontosabb, a földi lét felé irányuló gnosztikus-eszkatologikus megváltástanokon alapuló közös világnézeti magja, amelyek szakrális küldetésének kiteljesítéséhez a 19. és 20. századi forradalom-vallásokhoz hasonlóan (vö. Somogyvári et al., 2021) szintén a keresztyén sémát: bűnbeesés – megváltás – mennyország követik. Azonban a mozgalmak követői

szerint a kibontakozó társadalmi, gazdasági, morális krízis leküzdésének eszköze a – Hamvas életében és világfelfogásában is fontos elemként megjelenő – magányos lázadás, a kapitalizmus világából való erőszakmentes kivonulás, a civilizációs ártalmaitól mentes természetes egyéni életforma és közösségi élet megteremtése (Krabbe, 1998, p. 74; Németh & Skiera, 2018, pp. 62–64).

Ennek gyakorlati megvalósítói a „város szürke falai közül” kimenekülő, a magántulajdon minden formáját elvető, erős közösségi hálót alkotó, önálló gazdasági közösségek, a *kommuna-mozgalmak*. A fenti radikális közösségi forma megengedőbb, hibrid formájaként jelennek majd meg a századfordulón a középosztály körében népszerű, természetközeli, kertes környezetbe helyezett *kertvárosok létesítésére irányuló mozgalmak*. A fenti új társadalmi terek és kapcsolati formák megalkotására törekvő elképzelésekkel sajátos szimbiózist alkotva jelennek majd meg az egyes emberek életmódjának reformjára fókuszáló irányzatok. Ezek egy új antropológiát hirdetve, az egyes emberek saját testükkel létrehozott új diszpozíciók kialakításával, egy önreform segítségével látták megvalósíthatónak a jövő „új emberének” testi és lelki betegségektől egyaránt mentes világát, az egészséges emberek közösségének újbóli harmóniáját a természettel. Ezt a magasabb rendű „paradicsomi állapotot” valamikor a jövőben majd azok érik el, akik követik és betartják az önreform-mozgalom szentháromsága – a vegetarianizmus, a természetgyógyászat és a testkultúra – életvezetési elveit (Krabbe, 2001, p. 28).

Az egyéni életvezetés, illetve a társadalom kívánatos új formáinak megteremtésére irányuló mozgalmak által megteremtett Új Ember és Új Társadalom utópiáival együtt jelenik meg az abban központi szerepet játszó „új” spiritualitás, amelynek célja az ember és a természet, illetve a kozmosz megbomlott kapcsolatának újbóli megteremtése, azok összetartozásának új szakrális formák általi megélése. Az így megteremtett lelki megújulás gondolati-eszmei hátterét meglehetősen eklektikus filozófiai-teológiai eszköztár adja, amelyben az ókori gondolkodók (például Püthagorasz, Plátón, Plótinosz, a gnosztika jelentős képviselői) mellett feltűnnek a reneszánsz és kora újkori filozófia hagyományai (például Pico della Mirandola, Paracelsus, Agrippa von Nettesheim, John Dee, Jakob Böhme, Emanuel Swedenborg), továbbá a korszak kritikai filozófiai divatirányzatai (például Nietzsche és Bergson, továbbá a 20. század elején kibontakozó, René Guénon, Julius Evola és mások által népszerűsített tradicionalista irányzat képviselői) is.

A sokszínű szellemi spektrum fontos ismérve, hogy a fentiekben jelzett személyek és irányzatok többsége egyben a különböző ezoterikus, illetve okkult eszmerendszerekhez, és azok praktikáihoz is besorolható. Az ezek közös jellemzőit összegző okkult kifejezés olyan titkos, érzék-, illetve természetfeletti erők szerepét hangsúlyozó tanokra (például léleklátás, telepátia, szellemidézés) utal, amelyek nem ragadhatók meg a természettudományok, a pozitivistá tudományosság eszközeivel. A rokon jelentésű ezotéria fogalom elsősorban az általuk megalkotott

titkos tudás elitista jellegére utal. Olyan rejtett tudásra, illetve titkos tanításra, amely csak valamely beavatott „belső kör” számára elérhető. Ennek tagjai ezt a különleges tudást megerősítő titokzatos beavatási szertartások keretében nyerik el azokat a kivételes képességeket, amelyek alkalmassá teszi őket az emberi világ és a kozmosz felépítésének, működésének, a rejtett összefüggéseknek a felismerésére, bizonyos esetekben azok befolyásolására.

Tanaikat az emberi kultúra közös, messze múltban gyökeredző tradícióiból, az úgynevezett ősi tudásból (például orfika, gnoszticizmus, kabbala, alkímia, asztrológia stb.), a korábbi korok, különösen az óegyiptomi, ógörög és óeurópai (kelta, germán, katar), középkori (templomos, szabadkőműves, rózsakeresztes stb.) rejtett hagyományaiból, azok ezoterikus bölcsességeiből, továbbá különböző keleti (hindu, buddhista, tibeti) és indián vallási hagyományokból eredeztetik. Praktikáik, az eredeti személyiséget, az egyén pszichés tudatállapotait gyökeresen átformáló rituálékra épülnek. Ezek lehetnek különböző tudatmódosító gyakorlatok (meditáció, imagináció, jóga), okkult praktikák (mágia, csillagjósolás, tarot kártyavetés), gyógyító terápiák (homeopátia, Bach-illatterápia, ayurveda, reiki, kínai gyógyászat, antropozófiai orvoslás, pszichoterápia, sámánista gyakorlatok stb.) (Németh, 2020, pp. 50–56; Németh, 2023, pp. 68–72).

Ezek egyik, a századfordulón felbukkanó vonulatát az evolúciós elmélet vulgáris formájaként megjelentő, a pozitivista tudományok és a vallás, az empirikus tapasztalat és természetfeletti erők közötti kapcsolat, továbbá a végső egyetemes, ősi tudás újbóli megteremtésére törekvő eszmei áramlatok alkották (például a spiritizmus, a német biológus Ernst Haeckel népszerű „tudományvallása”, a monizmus). Ez a törekvés vezérelte az Egyesült Államokból induló, 1875-ben Henry Steel Olcott és Helena Petrova Blavatsky által alapított egyetemes teozófiai mozgalmat, továbbá az abból kiváló, 1912-ben Rudolf Steiner által létrehozott német változatát, az antropozófiát is.

A mozgalmak másik vonulatát a művészet szakrális funkcióját hangsúlyozó különböző spirituális művészközösségek (például az angol preraffaeliták, a német Stefan George köre, Diefenbach, Fidus és más „művészproféták” hatására kialakuló művészkommunák) alkották. Megjelentek továbbá – gyakran a felsoroltakkal szimbiozisan – a Távol-Kelet (India, Kína, Tibet, Japán) szellemi áramlatainak és vallásainak különböző szinkretikus formái (például a buddhizmus és taoizmus különböző változatai). A közel-keleti, leginkább iszlám (például a szufi mozgalom) hatások mellett a különböző sámánvallások, valamint a germán, árja és egyéb újpogány vallások (házánkban például a turáni, valamint különböző hun–magyar ősvallás-mozgalmak) különböző irányzatai is felbukkannak (Németh & Skiera, 2018; Németh, 2020, 2023).

A 19–20. század fordulóján a fenti mozgalmak rendkívül népszerűek voltak a Monarchia nagyvárosaiban (Bécsben, Budapesten és Prágában) az ekkor eszmélő

fiatal generáció értelmiségi tagjai körében (írók, képzőművészek, zeneszerzők, filozófusok, természet- és társadalomtudósok) is. Gyakran maguk is követői, sőt terjesztői voltak a korban divatos önreform mozgalmaknak (vegetarianizmus, természetgyógyászat, homeopátia, bicsérdizmus, testkultúra, túra- és sportmozgalmak stb.), továbbá az azokhoz kapcsolódó különböző ezoterikus, gnosztikus irányzatoknak (teozófia, antropozófia, mazdaznan és más okkult, anarchista, tolsztojánus, kommunista tanoknak). A vegetáriánus étkezés és a természetgyógyászat az ezekhez társuló különböző okkult eszmékkel leginkább a városi polgárság és az arisztokrácia körében népszerűek. A városi kispolgári és a munkásrétegek világában az antialkoholista, a torna- és sport-, valamint a természetjáró és túramozgalom hódított, jóllehet azok elterjesztésében fontos szerephez jutott a magyar teozófiai és vegetáriánus mozgalom is. Az életreform-törekvésekkel is szoros kapcsolatban álló, de leginkább a kommunisztikus forradalmi tanokkal rokonszenvező munkássport-mozgalom fontos intézménye volt a Duna mellett, Göd közelében működő „Gödi Fészek” és a horányi turistatelep (Németh, 2020, pp. 42–44).

TÖRTÉNETI HÁTTÉR: HAMVAS BÉLA SZEREPE ÉS KAPCSOLÓDÁSA AZ ÉLETREFORMHOZ

Az I. világháború lezárulásával együtt járó politikai, földrajzi és társadalmi változásokkal egyetemben a századelőn kibontakozó életreform-mozgalmak első jelentékeny korszaka (Németh, 2005) is a végéhez érkezett. A két világháború közötti periódusban a korábbi történelmi időszakok restaurálására törekvő politikai retorikában mindinkább a nemzeti, illetve népi, és egyre inkább a faji vonatkozású elemek lettek dominánsok (Németh & Skiera, 2018, pp. 66–67).

Az 1920-as évek végén megjelenő, fiatal művész- és tudósgeneráció közösségeként szerveződött Hamvas Béla¹ és Kerényi Károly² vezetésével 1935–1936-ban a „Sziget” sorozatcímmel megjelent (Ambrus, 2009, p. 7) háromkötetes könyvsorozat köré egy, az életreform gondolkodásmóddal rokonszenvező értelmiségi csoport, amely a klasszikus görög kultúra értékvilágának bemutatására és megvitatására vállalkozott (Németh & Skiera, 2018, p. 67). Hamvas az 1920-as években találkozott Kerényivel,³ az 1930-as évek elején pedig már a szűkebb baráti társaságához tartozott – útítársa volt például azon a dalmáciai úton is, amely

¹ Hamvas Béla (1897–1968) Kossuth-díjas magyar író, filozófus, esztéta és könyvtáros.

² Kerényi Károly (1897–1973) klasszika-filológus, vallástörténész, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, 1948-ban Svájcba emigrált.

³ Sarlóska Ernő visszaemlékezése szerint 1929-ben Kerényinél találkozott először Hamvassal, akivel később munkatársak voltak a Fővárosi Könyvtárban (Sarlóska, 1999, p. 252).

Kerényinek a „Sziget” ihleteként szolgált (Fenyvesi, 2012, p. 261). Az 1935-től 1939-ig létező „Sziget-kör”⁴ a hasonló szellemiségű – művészet- és tudományközi ókortudatói közösséget formáló – barátok csoportjából⁵ alakult ki, akik a Centrál Kávéházban jöttek össze időről időre (Fenyvesi, 2012, p. 243; Komoróczy, 2018, p. 26; Kovács, 2022, pp. 296–297).

A Hamvas által is szorgalmazott közösség szellemisége Nietzsche hatására utal, ami már névválasztásukban is megjelenik. Fenyvesi Kristóf (2012) szerint maga Nietzsche fogalmazta meg az 1870-es években egy „idillikus szigeten” megalapítandó „bölcс férfiakból álló kolónia”, „egy új Görög Akadémia” gondolatát (Fenyvesi, 2012, p. 263). A közösségi elitcsoport egyik gyakorlati kivitelezője a Nietzsche szellemi hagyatékát felvállaló (a *Bevezetőben* korábban említett) német művésziproféta, Stefan George és a köré szerveződő – a művészetet szakrális jelleggel rendelkező eszközként alkalmazó – művészcsoport, a George-kör lesz (Darabos 2002, pp. 203–206; Szántó, 2003). Hamvas a fenti elképzelésekkel rokon, a kor civilizációs válságán túllépni képes spirituális közösség megteremtésével kapcsolatos elképzeléseit az 1934–1935 között alkotott „*Álarc és Koszorú*” cím alatt összegyűjtött esszéiben fogalmazta meg. A George-kör hatását tükröző életreform-közösség alapítására irányuló tervei a negyvenes évek közepén Szabó Lajos-sal és Tábor Bélával folytatott „csütörtöki beszélgetések” során is előkerülnek majd:

„Leírtam a Magyar Hyperionban, amelynek tárgya: heroikus (görög–pogány) kísérlet az új magyar közösség megteremtésére. Hőse: Kerényi Károly és én. A körénk gyülekező fiatalok igénye feljogosított arra a kérdésre, hogy miként lehet szakrális eszközökkel megteremteni közösséget és ezzel egy egész népet romlás útján megállítani. Történt 1934–35-ben. Kerényit egy közösen eltöltött nyáron beavattam a George-körrel szóló könyvvel és útmutatásokkal és kifejezett igénnyel abba, hogy ennek megteremtése szükséges...” (idézi Palkovics, 2017, p. 405).

Az *Álarc és koszorú* esszéi, valamint az azokhoz kapcsolódó *Magyar Hyperion* és *Hexakion* a kor szellemének elfajulását bírálva mutatták be azokat a lehetőségeket, amelyek Hamvas szerint alkalmasak lettek volna arra, hogy a kor emberét feléb-

⁴ A csoportot több alternatív elnevezéssel is illeti a szakirodalom és a kapcsolódó visszaemlékezések, úgymint „Kerényi-kör” (tekintettel arra, hogy a csoport jobbára a Kerényihez kapcsolódó ókortudományi, régészeti vagy a klasszika-filológia területéről érkező egykori egyetemi hallgatókból állt), „Stemma” (vagyis „Koszorú”), „Sziget”, vagy egyszerűen csak „a társaság”, amelyhez később a magyar szellemi élet számos jeles személyisége, írók, falukutatók, filozófusok csatlakoztak például Prohászka Lajos, Kövesdi Dénes, Szerb Antal, Németh László és mások (Komoróczy, 2018, pp. 20–21).

⁵ Ezzel szemben a „Kerényi-kör” a Kerényi Károlyhoz kapcsolódó egykori egyetemi hallgatókból szerveződött (Komoróczy, 2018, p. 26).

resszék a modern „sekély, üres életnek ebből az ördögi, szürke, kísérteties, sivár idiótásából – kiragadni innen és belevinni a gyökerek felé az ősi természetbe és felfelé a magas szellemiségbe” (Palkovics, 2017, p. 406).

A fenti német gyökerű életreform hatások mellett Hamvas későbbi munkássága mind erőteljesebben közelít majd az 1920-as években kibontakozó, René Guénon és Julius Evola, Leopold Ziegler és mások által megalapozott, a francia ezoterikus, okkult hagyományokhoz is erősen kötődő, úgynevezett tradicionalista iskolához (Farkas, 2001; Kovács, 2017, 2019; Sedgwick, 2004). Ez legmarkánsabban életművének talán legnagyobb ezirányú vállalkozásában, az 1936 és 1961 között megalkotott *Az ősök nagy csarnoka* című gyűjteményben jelenik majd meg, amely a korszak életreform törekvéseinek egyik általunk is bemutatott fontos szellemi pillérét jelentő, ezoterikus–okkult szemléletmódjának talán legjelentősebb hazai alkotása. Az általa több évtizeden át, négy kötetben megjelentetett, a tradicionalizmus szemléletmódját követő fordításai, szövegelemzései és tanulmányai, az úgynevezett egyetemes hagyomány nagy archaikus egységeinek legfontosabb szövegeihez kapcsolódnak. A válogatás első kötete a védikus hagyományt, a buddhista tradíciót, a második a kínai taoista és csan, valamint a tibeti bön és buddhizmus, valamint a japán zen nagy alkotásait gyűjtötte össze. A harmadik kötetben az egyiptomi *Halottaskönyv*, a kabbala (Széfer jecira) mellett az iszlám misztika (szufi) eszméi kaptak helyet. A negyedik kötet eklektikus formában az okkultizmus ezotérikus szellemi örökségének további fontos alkotásait tartalmazza. Abban az ógörög tradíciók (Orpheusz, Empedoklész, Püthagorasz, Hérakleitosz) mellett megjelentek a közép-amerikai hagyományok, valamint a középkori okkultizmus alkotásai (például alkímia, Jakob Böhme) is (Dúl, é. n., pp. 5–6).

Hamvas már a válogatás első kötetének bevezetőjében is jelezte elkötelezettségét, hogy az emberiség egyetemes hagyományait reprezentáló szövegek kiválasztásához René Guénon munkái jelentették a szellemi inspirációt:

„Az emberiség szellemi alapállását egyes pontokon már régebben megsejtették és felőle igen lényeges megállapításokat tettek. Sajnálatos, hogy e megállapítások egyetemes jelentőségéről senkinek sejtelve sem volt. René Guénon volt az, aki átható és kiterjedt ismereteivel a helyzetet felismerte és felmérte. Guénon megértette, hogy amit az európai filozófia, őskorkutatás, valláslelektan, etnológia, filológia, mélylélektan, s igen sok más irányzat csaknem száz éve, Hegel óta keres, nem egyéb, mint az egész emberiségre kiterjedő egyetemes őstudás. Az őskorban, keleten és a középkor végéig nagyjából Európában is ezt tudatosan őrizték, s a nemzedékek egymásnak átadták. Ezért nevezi Guénon az őstudást hagyománynak. Az újkor elején törés következett be. Az emberiség Európában a hagyomány ellen foglalt állást. A szembenállást hívják szcientizmusnak. A szcientizmus az őstudásról néhány száz évre a figyelmet el tudta terelni, de ennek következtében az európai emberiséget olyan válságba sodorta, hogy a közösségi lét, a gondolkodás, a pszichológiai és szellemi életrend

felbomlásával fenyegetett. [...] Guénon észrevette, hogy az, amit az európai talált, az őskori és keleti alap-igazságrendszerrel megegyezik, s ezt néhány alapvető műben kimondta..." (Hamvas, é. n., pp. 13–14).

A II. világháborút követő években – annak ellenére, hogy kéziratainak jelentős része a bombázások következtében elpusztult – 1948-ig aktívan folytatta munkáját. Ekkor a korszak vezető ideológusának számító Lukács György kritikái hatására diszkreditálták: a Fővárosi Könyvtárban betöltött állásából elbocsátották, kényszernyugdíjazták, munkáinak kiadását és terjesztését betiltották. Az írással alkalmi munkái mellett foglalkozott, illetve visszavonultan, remeteként élt 1968-ban bekövetkezett haláláig (Ambrus, 2009, p. 7; Hornyik, 2018, p. 29).

SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS: HAMVAS ÉLETMŰVÉNEK HATÁSA, KULTUSZÁNAK KIALAKULÁSA

A hamvasi életmű és a körülötte kialakult kultusz – melyet Farkas és Mund (2001) „hamvasizmusként” azonosít – kezdetei az 1960-as évekbe nyúlnak vissza. Az önálló szellemi közösségek működésének tere alapvetően a privát életre korlátozódott, tekintettel a Kádár-rendszer „3T” formulával kifejezett kultúrpolitikai irányelveire (azon is belül a konszolidáció jegyében kedvezményezett, előtérbe kerülő népi írók körére), amelynek folyamányaként – a bizonyos műveiben a szocializmus eszméjét is nyíltan kritizáló – Hamvas munkái 1948 után közel negyven évig nem kaphattak publikációs fórumot (Horváth, 2013, p. 89; Romsics, 2017, pp. 453–454). Ebben az időszakban egy sikertelen kezdeményezése volt a képzőművészek alkotta *Zuglói Kör* alapítójának, Molnár Sándornak⁶ – aki egyébként barátságot ápolt Hamvassal – azon kísérlete, hogy Hamvas műveit népszerűsítse a Kör tagjai között, illetve egy alkalommal meghívta magát Hamvast is, hogy – életében utoljára – tartson előadást. A próbálkozás kudarca részint abból adódott, hogy Hamvas írásait a Kör tagjai eltérően értékelték, másrészt pedig, hogy működésük alapvetően képzőművészeti, és nem irodalmi kérdések megvitatását szolgálta (Andrási, 1991, pp. 50–51; Farkas & Mund, 2001, p. 54).

Az 1970-es évek két szempontból jelentősek a Hamvas-kultusz kialakulásának vizsgálatában. Egyrészt a kulturális élet egyes csoportjai „underground” időszakukat éltek ekkor: főképpen a tiltás kategóriájával sújtott értelmiség fordult el a direkt közéletiségtől és élte ki magát egyre inkább a nyugati típusú, önszerveződő ellenkultúra – saját maga formálta – szabadságában. A kereteket egyre kevésbé a nyilvánosság, mindinkább a periférián elhelyezkedő színterek (vidéki kultúr-

⁶ Molnár Sándor (1936–2022) Kossuth-díjas festőművész, szobrász, a Zuglói Kör alapítója.

házak, lakások, egyetemi kollégiumok, klubok és a szamizdat) jelentették, amelynek hozadéka volt sok esetben a zárkózottság, illetve a példaképekhez kötődő egyfajta „titkos tudás” (amelynek birtoklása egyfajta elithez tartozási érzettel társult, amelyet csak az avatott „belső kör” tagjai érhetnek el – lásd a Bevezetést) megszerzésének igénye (Farkas & Mund, p. 54; Romsics, 2017, p. 454). Mindez az évtized második felében lesz hangsúlyosabb, amikor kezdetét veszi – zömében értelmiségi körök részvételével – az ellenzéki csoportosulások és intézményeik szerveződése (Valuch, 2011, pp. 34–35).

Hamvas kultuszszemélylé válása az 1980-as években viszonylag hirtelen zajlott le. Ennek hátterében az a folyamat áll, amely során az államhatalom központi eszmerendszere fokozatosan kiüresedett (vö. Csizmadia, 1995), és amelynek eredményeképpen a tapasztalati valóság és az eszmék közötti ellentmondások bizonytalanságot eredményeztek (többek között) a marginális helyzetben lévő fiatal értelmiségiek körében, akiknek egy csoportja a vallás és a spiritualitás témaköreinek (a többször említett „rejtett tudás”) irányába orientálódott. Ebből a szempontból bizonyos hagyományok újraéledésének az időszaka is volt ez, mivel Hamvas esszéírási gyakorlatára a 19. századi Távol-Kelet kutatóinak munkássága is erősen hatott (Földiné Irtl & Komár, 2017, pp. 195–196), a pályája korábbi szakaszában példaként szolgáló George-kör gondolati világa szintén rokonszenvezett a távol-keleti eszmeáramlatokkal és vallásokkal (Németh & Skiera, 2018; Németh, 2020, 2023). E két tényező, vagyis a kulturális értékválság, illetve az egyén gyökértelenné válása egy-egy motivációs tényezője lehet a kultuszokra alapozódó új vallási mozgalmak kialakulásának (Andorka, 2003, pp. 549–555).

A Hamvas-kultusz felerősödésének időzítése több tényezőre vezethető vissza: az egyik legmeghatározóbb ezek közül a válság szimbóluma (Kovács, 2022, pp. 295–297) – Hamvas egyes munkáinak (így például az 1983-ban kiadott *„A világ-válság”* című kötetének⁷) központi fogalma –, amely illeszkedett a korszékhez. A „hamvasizmusban” mint ideológiában a követők egyik köre az okkultizmushoz és a keleti bölcsülethez (és az ez által elérhető életérzéshez) látott biztosítani hozzáférést, mások pedig a művelődéstörténeti és irodalmi műveltséget alapozó lexikalitás megszerzése miatt keresték a „titkos tudást” (Farkas & Mund, 2001, pp. 54–60).

Végző soron a követők egyre nagyobb tábora, az egyre szélesebb körű legitimáció, az intézményesülés és ennek révén a mind szabadabb hozzáférés vezetett el oda, hogy a rendszerváltást követő évtizedben aztán mérséklődött az érdeklődés Hamvas életműve (és ezzel a körülötte kialakult kultusz) iránt. Jól illusztrálja ezt Szathmári Botond (1997b) elbeszélése is: míg a *Hamvas Béla Kör* alakulása idején 50 és 130 fő

⁷ A kötet Szigethy Gábor szerkesztésével, a Magvető Könyvkiadó *„Gondolkodó magyarok”* című könyvsorozatának tagjaként jelent meg, az alábbi esszéket tartalmazza: *„Genezis”, „Modern apokalipszis”, „Krisis és katarzis”, „A világválság”*.

között mozgott az alkalmak látogatottsága, az 1990-es években, a „kezdeti szenzáció elültével” 25–40 főre apadt a létszám (Szathmári, 1997b, p. 77). Ennek oka a társadalmi igények hirtelen és jelentős változása volt: a gondolati és vallásszabadság bármilyenfajta hithez, világnézethez szabad utat engedett, amelynek révén már nem volt jelentősége a korábban nehezen megszerezhető és referenciaszemélyekhez kapcsolódó tudásnak. Az egykor fennálló intézmények jó része rövid időn belül megszűnt, míg mások a hamvasi gondolatoktól idegen tartalommal kezdtek foglalkozni (Farkas & Mund, 2001, p. 61). Ebből a szempontból ma egyedülként kivételt jelent a Hamvas Béla Kör, amely jelenleg is aktív – előadásait főképpen a budapesti Eötvös József Gimnáziumban tartja.

Hamvas Béla életútjának és szellemiségének megismerésével kapcsolatban – a rendszerváltást követő évek tendenciájával szemben – az elmúlt két évtizedben, de különösen az utóbbi néhány évben növekvő érdeklődés figyelhető meg. A Hamvas Béláról szóló szakirodalomban megjelenő legjellemzőbb témakörök feltárását nehezíti, hogy ez idáig nem jelent meg sem szisztematikus szakirodalmi áttekintés, sem teljes körű annotált bibliográfia. Elmondható, hogy a publikációs aktivitás általában az alábbi csomópontok köré szerveződik: a hamvasi filozófia összefüggésrendszere, életrajzi áttekintések (ideértve az egyes írások keletkezésének történetét is, lásd: Darabos, 2002), valamint az írásokban alkalmazott szóhasználat – egyfajta szótárjellegű – értelmezése (vö. Bódis, 1997; Czakó, 2001; Darabos, 2011). A fókuszpontok körvonalazása a filozófiatudományi és -történeti, illetve művészetfilozófiai kutatások terén is látható: az utóbbi években olyan tanulmányok születtek, amelyek Hamvas természet- és művészetfelfogásán (Thiel, 2018, 2022), egyes műfajokról alkotott nézetének rekonstrukciós kísérletén (Odorics, 2006), illetve válságértelmezési írásain keresztüli tükröződését (Szabó, 2022; Thiel, 2015) igyekeztek érzékeltetni. A *fin de siècle* életreform-mozgalom és Hamvas kapcsolatát Pálkuti (2023) kísérelte meg bemutatni, munkájában megállapítva annak – és általában az életmű elemzésének – egyértelmű nehézségeit.

Ugyanakkor Hamvas nemcsak a tudományos, de a kedvtelő olvasói közeg számára is hozzáférhető. Az 1950-ig született tanulmányok és esszék – amelyek a Hamvas-életmű gerincét képezik – 33 tagból álló kötet sorozatként már az 1990-es évek óta folyamatosan jelentek meg, 2020-tól pedig egyes esszék ismételt kiadására kerül sor „*Hamvas Béla Kiskönyvtár*” sorozatcím alatt.⁸ Több olyan kezdeményezés is indult, amelynek célja a „laikus közönség” közelítése Hamvas értelmezéséhez, műveinek értő olvasásához, egyfajta „beavatódáshoz” művei és az általa használt fogalomrendszer világába.⁹

⁸ Lásd a Medio Kiadó honlapját: <https://hamvasbela.hu/spl/493492/Hamvas-Bela-kiskonyvtar>

⁹ A Hamvas-életművet gondozó Medio Kiadó 2020-ban adta ki Katona Zsuzsa szerkesztésében az Önmagunk teljessége: Szemelvények Hamvas Béla műveiből című válogatáskötetét.

Ugyanakkor mind a Hamvas-életmű sorsa (ideértve az 1949 és 1989 közötti politikai berendezkedés tiltólistájára kerülését), mind pedig az a kérdésfeltevés, hogy a rendszerváltás utáni szabad hozzáférést követően miképpen szerveződtek és hogyan definiálták magukat azok a „mozgalmak” hazánkban, amelyek valamilyen formában Hamvas Béla kultuszát építették, sem szociológiai, sem antropológiai megközelítésből nem képezte eddig kutatás tárgyát (Farkas & Mund, 2001, p. 52).

A fentiek nyomán jelen tanulmány célja, hogy azonosítsa és számba vegye azokat a mérföldköveket, amelyek a közel 30 éve fennálló, kizárólag Hamvas Béla emlékének ápolásával foglalkozó intézmény, a Hamvas Béla Kör működésének történelmi folyamat meghatározza (Farkas & Mund, 2001, p. 62), illetve azonosítsa azokat a motívumokat, amelyek a hasonló néven szerveződő csoportok működésével összevethetők. A vizsgálat tárgya annál is inkább szükségessé teszi a későbbiekben mélyebbre ható történeti kutatások lefolytatását, mivel a Hamvas Béla Kör története fragmentált formában ismert, rövidebb terjedelmű összegzés tevékenységével kapcsolatban utoljára az ezredforduló előtti kiadással lelhető fel (Szathmári, 1997b). Munkánk ehhez kívánja a kezdő lépéseket megtenni, és mintegy előkészíteni a szisztematikus történeti feltáró munkát.

FORRÁSOK ÉS MÓDSZEREK

A dolgozat primer forrásait alapvetően azok a digitális sajtótartalmak jelentik, amelyek információt adnak egyes, dedikáltan Hamvas Béla életművének megismerése köré szerveződő csoportosulások (egyesületek, asztaltársaságok, ismeretterjesztő körök, intézményi keretben – például egyetemeken – létrejövő csoportok) kialakulásának és működésének történeti aspektusairól, valamint tevékenységük öndefiníciójáról. A sajtó mint forrás használata elméleti és technológiai szempontból is előnyös. Egyrészt a digitalizálás révén nagy mennyiségben hozzáférhető az online térben, másfelől a keresőszoftveres támogatás által egy-egy vizsgálni kívánt téma kulcskifejezéseinek alkalmazásával a forrásgyűjtés folyamata rövidül és egyszerűsödik (Fedeles-Czeferner, 2023, pp. 135–136). A napi- (és az ismeretterjesztő) sajtónak mint forrásnak ugyanakkor Alvári (1998) szerint megvan az a technikai előnye is, hogy sokféle eseményről és akár olyan körülményekről is beszámol, amelyeket a tudományos szakajtó nem tart számon.

A primer források körét azok az 1980 és 2023 között megjelenő sajtótermékek adták, amelyek az *Arcanum Digitális Tudománytár* (ADT), illetve a *Hungaricana* Közgyűjteményi Portál (HKP) teljes szövegű keresőjének használata révén elérhetőek (Schrek, 2023, pp. 237–240). A vizsgálat ebben az esetben előre meghatározott keresőkifejezések alkalmazásával, *jelhordozó deduktív tartalomelemzés* módszerével történt. E folyamat lényege, hogy a tartalmak kategorizálása a jelzé-

sek pszichofizikai sajátosságaira alapozva zajlik (Krippendorff, 1995, p. 34). Vizsgálatunk forrásainak azonosítását az egyes keresőkifejezések – a vizsgálandó időközön belül az első és utolsó (évszám szerinti) említése közötti – találatainak mennyisége adja. Tekintettel a kutatás középpontjába állított szervezet, a Hamvas Béla Kör történetére, az ennek működéséről szóló hírek feltárása jelentette az adatfeltárás fókuszát. Ugyanakkor (főképpen a későbbi tájékozódás elősegítése céljából) a források azonosítása során több keresőkifejezésre vonatkozó adat (így a találatok gyakorisága, a források keletkezésének legkorábbi és legkésőbbi évszáma) is összegezve lett, ezeket az ADT esetében az 1. táblázat, a HKP esetében a 2. táblázat foglalja össze:

Keresőkifejezés	Találatok száma ¹⁰	Első említés éve	Utolsó említés éve
„Hamvas Béla Kör”	87	1988	2021
„Hamvas Béla Baráti Kör”	5	1989 ¹¹	1997
„Hamvas Béla Társaság”	34	1989	2020
„Hamvas Béla Klub”	71	1992	2018
„Hamvas Béla Baráti Társaság”	133	1995	2005
„Hamvas Béla Könyvtár”	75	1999	2019
„Hamvas Béla Városi Könyvtár”	1992	1999	2022
„Hamvas Béla Asztaltársaság”	128	2000	2021
„Hamvas Béla Intézet”	44	2000	2018
„Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet”	221	2000	2023
„Hamvas Béla Emléknep”	12	2001	2019
„Hamvas Béla Borklub”	32	2008	2013
„Hamvas Béla Gimnázium”	158	2012	2021
„Hamvas Béla Alapítvány”	34	2016	2021
összesen:	2857		

1. táblázat: A primer források közé sorolható találatok számszerű megoszlása (2024. január 10-i állapot) az egyes keresőkifejezés-variánsok tekintetében az ADT adatbázisában (saját szerkesztés)

¹⁰ A keresőkifejezés révén kinyert találatok száma, az esetlegesen fals pozitív azonosításokkal együtt.

¹¹ A keresőszó említése a Hamvas Béla Kör kontextusára utal.

Keresőkifejezés	Találatok száma ¹²	Első említés éve	Utolsó említés éve
„Hamvas Béla Kör”	16	1991	2015
„Hamvas Béla Baráti Kör”	0	–	–
„Hamvas Béla Társaság”	0	–	–
„Hamvas Béla Klub”	41	1995	2011
„Hamvas Béla Baráti Társaság”	0	–	–
„Hamvas Béla Könyvtár”	2	2018	2018
„Hamvas Béla Városi Könyvtár”	11	2004	2015
„Hamvas Béla Asztaltársaság”	2	2014	2016
„Hamvas Béla Intézet”	2	2002	2006
„Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet”	36	2002	2015
„Hamvas Béla Emléknep”	0	–	–
„Hamvas Béla Borklub”	0	–	–
„Hamvas Béla Gimnázium”	1	2017	2017
„Hamvas Béla Alapítvány”	4	2015	2019
összesen:	115		

2. táblázat: A primer források közé sorolható találatok számszerű megoszlása (2024. január 10-i állapot) az egyes keresőkifejezés-variánsok tekintetében a HKP adatbázisában (saját szerkesztés)

Tekintettel az 1–2. táblázatokban ismertetett szervezetek diverz megjelenésére és a nagyarányú eltérésekre az egyes keresőkifejezések gyakorisága között a vizsgált időkorön belül, jelen dolgozat fókuszába a *Hamvas Béla Kör* (illetve az egyes esetekben ennek megfeleltethető *Hamvas Béla Baráti Kör*) tevékenységének és önazonosításának vizsgálata kerül.

A diakronikus megközelítésű neveléstörténeti vizsgálatok keretébe sorolható az intézménytörténetek beható tanulmányozása is, *történeti forráselemzés* révén. A kutatások heurisztikus szakaszában a primer és szekunder források azonosítása, hozzáférhetőségük megállapítása, feldolgozásuk során az adatok rögzítése zajlik (jellemzően a forrásokból – azok legfontosabb azonosító adatainak feltüntetésével – tartalmi kivonat készítésével, illetve szó szerinti idézetek feljegyzésével, amelyhez esetenként az időközben keletkező saját gondolatok is társulhatnak). Ezt követően a felvett adatok rendezése történik aszerint, hogy azok vizsgált perióduson belül témák szerinti alcsoportokat képezzenek (Kéri, 2001).

¹² A keresőkifejezés révén kinyert találatok száma, az esetlegesen fals pozitív azonosításokkal együtt.

EREDMÉNYEK

Szervezett körülmények között és nyílt formában a rendszerváltást megelőzően Hamvas életművéről az 1983/1984. tanévtől Szilágyi Imre¹³ egyetemi docens vezetett speciális kollégiumot „*Világválság és gondolkodói krízistudat*” címmel az Eötvös Loránd Tudományegyetem (a továbbiakban: ELTE) Bölcsészettudományi Karának Marxizmus-Leninizmus Tanszékcsoportján. A fokozódó érdeklődés abban is megmutatkozott, hogy a kurzusokra egyre többen jöttek más egyetemről, illetve az idősebb korosztály képviselői is megjelentek, amely okán napirendre került az érdeklődők táborának szervezetté formálása. A szerveződésben Szilágyihoz csatlakozott egyik filozófiaszakos hallgatója, Szathmári Botond,¹⁴ valamint Darabos Pál,¹⁵ Hamvas hagyatékának kezelője is, 1987 őszén a hallgatókkal közösen (Hamvas özvegyének, Kemény Katalinnak¹⁶ támogatásával) megalkult a *Hamvas Béla Kör*, amely az ELTE Pollack Mihály téri épületének tükörmémben 1988. február 9-én tartotta alakuló ülését, később pedig a Pesti Barnabás utcába költöztek. Alapító tagok voltak még: Kürthy Sándor festőművész,¹⁷ Lám Edit tanár és levéltáros, László Ruth pszichológus¹⁸ és Miklóssy Endre építészmérnök.¹⁹ 1991 őszén – részint a mérséklődő érdeklődés okozta nyomás hatására – létrejött egy aktív, 12 főből álló „belső kör”, amelyben az alapítókön túlmenően szerepet vállalt még Kemény Katalin (tiszteltbeli elnökként), Dúl

¹³ Szilágyi Imre (1933–1999) a filozófia tudományok kandidátusa, 1966-tól nyugdíjazásáig az Eötvös Loránd Tudományegyetem Filozófiai Tanszékének oktatója, valamint a Hamvas Béla Kör ügyvezető elnöke volt.

¹⁴ Szathmári Botond (1957–) agrármérnök, középiskolai filozófiatanár, kulturális antropológus, 1996 után a Tan Kapuja Buddhista Főiskola oktatója, a Hamvas Béla Kör szervezőtitkára (nyilvános életrajzát lásd: <https://www.tkbfb.hu/oktato/szathmari-botond/>).

¹⁵ Darabos Pál (1931–2012) könyvtáros, irodalomtörténész, a Magyar Írószövetség tagja. 1958-ban ismerkedett meg Hamvas Bélával a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. Az 1980-as években kezdett neki a Hamvas-monográfia elkészítésének, amely aztán kétkötetes formában a „*Hamvas Béla. Egy életmű fiziognómiája*” címmel jelent meg 1997-ben, majd a bővített, háromkötetes kiadást 2002-ben a Hamvas Intézet adta ki.

¹⁶ Kemény Katalin (1909–2004) író, művészettörténész, műfordító, 1937-től haláláig Hamvas Béla felesége.

¹⁷ Kürthy Sándor (1921–2005) festőművész, művészeti író, a Magyar Alkotóművészek Országos Egyesülete és a Magyar Képzőművészek és Iparművészek Szövetsége festőszakosztálya vezetőségének tagja, a Hamvas Béla Kör alelnöke (Kürthy, 1998).

¹⁸ László Ruth pszichológus, a Hamvas Béla Kör vezetőségi tagja.

¹⁹ Miklóssy Endre (1942–2018) Hild- és Pro Régió-díjas építészmérnök, író. Több évtizedig foglalkozott Hamvas Béla életrajzával és gondolkodásmódjával, több tanulmányt is szentelt a témának (Mezey, 2018, nyilvános életrajzát lásd: <https://urbanistak.hu/miklossy-endre/>).

Antal,²⁰ Farkas Lőrinc Imre,²¹ Liptay Márta, Ötvös Edit és Wiedemann László²² – később pedig csatlakozott még Vaday Sándor²³ is (Farkas & Mund, 2001, p. 61; Szathmári, 1997b).

Ezen a ponton meg kell jegyezni, hogy bár első ránézésre mellékes információnak tűnhet az alapítás helye, az évekkel később megjelenő, Hamvas életművével foglalkozó publicisztikákban rendre felmerül Hamvas politikai kisajátíthatóságának kérdése (lásd: Kemenes, 2021), ezzel összefüggésben pedig Hamvas (1948 és 1968 közötti) megpróbáltatásokkal teli életút-eseményinek célzott napirenden tartása. Ebből a szempontból Csontos és Lukovich (2008, p. 36) a Hamvas Béla Kör alapító közegét úgy értékeli, hogy az utókor számára „csúfondáros”, hogy az „ELTE bölcsészkarának marxizmus-leninizmus tanszéke” (valójában azonban a Tanszékcsoporton belül a Filozófiai Tanszék) szervezte meg – ezzel azt érzékeltetve, mintha a Hamvas-emlékezet baloldali kisajátítás „áldozata” lett volna.

Szilágyi elmondása szerint kezdetben folyamatosan növekedett az érdeklődés az ELTE-n belül (nemcsak a bölcsészhallgatók, de a jogászok, a Természettudományi Kar és a tanárképzésre járó hallgatók) és külsősök részéről egyaránt (Kovács, 1988, p. 4). A Kör tevékenysége saját bevallása szerint kettős célú volt: egyrészt megismertetni minden érdeklődőt Hamvassal mint „gondolkodóval”, illetve lehetőséget biztosítani a mélyebb elmerülésre azon „kultúrkörökben”, amelyek Hamvast is foglalkoztatták, másrészt pedig a „reális értékelése” a hozzávetőleg 15 ezer oldalnyi általa kiadott és kiadatlan munkának, és ennek fényében „megfelelő szellemi kultúrkörök” létesítése. Működésükben – önértékelésük szerint – jelentős szerepe volt a nemzetközi kapcsolatokat építésének: tagjaik között hazai és külföldi értelmiségiek (művészek, pedagógusok, írok, filozófusok, orvosok, pszichológusok, jogászok) egyaránt előfordultak. Politikai tevékenységet nem folytattak és pártfüggetlenek voltak; 1991-ben szervezetük összeolvadt a váci Madách Körrel²⁴ (bár ennek mibenlétéről nem ismertek források), valamint jó kapcsola-

²⁰ Dúl Antal (1945–2018) teológus, a Hamvas Béla Alapítvány és az 1998 óta működő Medio Kiadó alapítója.

²¹ Farkas Lőrinc Imre (1948–) filozófus, költő, könyvkiadó, a Tan Kapuja Buddhista Főiskola és a Körösi Csoma Sándor Magyar Egyetem alapítója és korábbi oktatója (nyilvános életrajzát lásd: <http://www.tibet.hu/epocha-cikk/farkas-lorinc-imrecv>).

²² Wiedemann László (1931–) Rátz Tanár Úr Életműdíjas matematika-fizika szakos középiskolai tanár, egyetemi oktató, a Fővárosi Pedagógiai Intézet vezető szakfelügyelője, egyes munkáiban a fizika és a filozófia kapcsolataival is foglalkozott (nyilvános életrajzát lásd: https://www.ratztanaruridj.hu/dijazott/o_18).

²³ Vaday Sándor (1936–2004) okleveles vegyészmérnök.

²⁴ A váci Madách Kör 1984 őszén alakult a helyi Madách Imre Művelődési Központ keretén belül. Működése során történelmi, hagyományőrző, képzőművészeti és irodalmi jellegű eseményeket, előadásokat szervezett (Hegedűs, 1985), és kapcsolatot ápolott a *Tiszatáj*

tokat ápoltak „A fordulópont” nevű Nemzetközi Holisztikus Egyesülettel. Távlati terveik között szerepelt alapítvány létesítése is (Hamvas Béla Kör, 1991, p. 13).

Fontos vállalkásuknak tekintették az életmű minél sokrétűbb gondozását: elkészítették Hamvas Béla bibliográfiáját, Kemény Katalinnal együttműködve keresték a lappangó kéziratokat és a korai megjelenésű írásait (vö. Várhegyi, 2021), illetve szorgalmazták a kötetek kiadását (Hamvas Béla Kör, 1991, p. 13; Kovács, 1988, p. 4), így például Dúl Antal szerkesztésében és az ELTE Bölcsészettudományi Kar kiadásában jelent meg 1987-ben egy válogatáskötet *„Hamvas Béla 33 esszéje”* címmel. Emlékkülést tartottak 1990. március 27-én Hamvas posztumusz Kossuth-díjának odaítélése kapcsán (Karizs, 1990, p. 13), illetve 1997. március 20-án, Hamvas születésének 100 évfordulója alkalmából is, amelynek a Magyar Írószövetség adott otthont. Ez utóbbi rendezvényen olyan írók is felszólaltak, mint a Kör tevékenységét alakulása óta figyelemmel követő Czákó Gábor,²⁵ illetve Jókai Anna²⁶ is.²⁷ Ekkor jelent meg a *„Gyémántnál keményebb”* című kötet, amellyel a Kör – ahogy a szerzők a kötet fülszövegében fogalmaztak – *„igyekszik maradandó emléket állítani a magyar és az egyetemes szellemi élet e kimagasló alakjának, remélve, hogy ezzel is tovább bővíthető a Hamvas Béla munkássága iránt érdeklődők tábora”* (Szathmári, 1997a). E munkában a Kör tagjai – összesen 15, részben az elhangzott előadások szöveges változatain alapuló tanulmány keretében – mutatják be Hamvas életének és műveinek különböző aspektusait, de szólnak a szervezet rövid történetéről is.

A szerveződésről az ELTE korabeli hallgatói orgánuma is beszámolt – interjút készített Szilágyival a Kör alapítása kapcsán, aki akkor így fogalmazott: *„Hamvas a lét egészében a Status absolutust, az egyetemes alapállást kutatta [...]”* (Kovács, 1988, p. 4). Hamvas jelentősége kapcsán előbb ezt mondta: *„fontosnak tartom azt a szabad szellemet is, aki nem alkotott filozófiai rendszert, aki meglátta, hogy ezek legalább egy helyen tarthatatlanok, és mint ilyenek, összeomlanak. Ebből következik, hogy saját dogmáitól is függetleníteni tudta magát”* (Kovács, 1988, p. 4). Később kiemelte, hogy Hamvas volt az, aki sokakkal, így *„Lukács György”²⁸ vulgármarxista nézeteivel*” (Kovács, 1988, p. 4) is szembeszállt.²⁹ A megyei és országos terjesztésű

folyóirattal is, amelynek okán működését felfüggesztették, majd 1988 szeptemberében kezdődött meg az újjáalakulása (Horváth M. & Pintér, 1996, pp. 830–831). Működéséről lásd: Horváth M. & Németh, 1994.

²⁵ Czákó Gábor (1942–) író, nyelvregész, képzőművész, a Magyar Művészeti Akadémia tagja.

²⁶ Jókai Anna (1932–2017) író és költő, a Digitális Irodalmi Akadémia alapító tagja, a Magyar Írószövetség korábbi elnöke.

²⁷ Új Magyarország [1997], 7(60), 9.

²⁸ Lukács György (1885–1971) filozófus, irodalmár, egyetemi tanár, kommunista politikus. 1945 után bírálatai révén hozzájárult Hamvas esszéírói munkássága kiteljesedésének megakadályozásához (Rónay, 1990, p. 1286).

²⁹ Ehhez kapcsolódóan lásd bővebben: Weiner Sennyey, 2017

sajtó hasábjain azonban csak a rendszerváltás után kezdenek megjelenni apróbb hirdetések a Kör által szervezett előadásokról és ülésekről.

A fővárosi szervezkedéseket csak 1990 után kezdték követni a vidéki körök alapításai: az idő előrehaladtával elkezdtek megjelenni sporadikus híradások ezek híreiről is, így például az egri Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola hallgatói a helyi Ifjúsági Házban,³⁰ vagy Komlón a helyi művelődési házban várták „az asztrológia és a névadó író munkássága iránt érdeklődőket.”³¹ 1998-ban a tatabányai Turul Népfőiskola vezetőjének, Fodor Györgyné Kőszikla Évának a kezdeményezésére jött létre helyben egy „Hamvas Béla Kör”. Hamvas politikai tematizálására már ekkor láthatók kezdeményezések: az Újvárosi Klubban szervezett beszélgetéseket azért érezték fontosnak, hogy „részt vevők ne tévedjenek a reklámok tévútjára, illetve, hogy kialakuljon avagy megerősödjön bennük a világ egységes szemlélete.”³² Ezekről az alkalmakról a *Turán* című lapban – hirdetés jelleggel – úgy szólnak, mint „A magyar nép szelleme: az egyén belső fejlődésének segítése a magyarság érdekében”.³³ Az ezredforduló után lecsengőnek tűnik a „klubszervezési kedv” – a sajtóforrások tükrében.

A lokális szerveződési igények a 2010-es években kezdenek ismét megmutatkozni – igaz, változó fennállási idővel és témával. Ennek illusztrálására a sajtóforrásokban a következőkben felsorolt hírekkel lehetett találkozni. A Nógrád Megyei Tudományos Ismeretterjesztő Egyesület 2013. szeptemberi ülésének felvetése támogatta a már alakulóban lévő törekvéseket: a salgótarjáni József Attila Művelődési és Konferencia Központban ekkor már zajlottak ugyanis a Hamvas-életmű „nyilvános tanulmányozását és feldolgozását” folytató, havonta esedékes programok („Új utakon a TIT”, 2013). Nagyorosziiban 7 fős tagsággal, Karaffa Gyula³⁴ helybéli költő vezetésével „társaskört” szerveztek, amely Hamvast „a közvélemény számára kevésbé ismert irodalmi személyiségként” azonosítja. Tevékenységük célját abban jelölték meg, hogy a gyűlések alkalmával Hamvas műveinek olyan értelmezését „alkossák meg”, amelyet a tagok hétköznapi életük során felhasználhatnak: akár a közügyek javítására, vagy a párbeszéd keresésére – mivel véleményük szerint ez utóbbiakra lenne a legnagyobb szüksége a település közösségének („Társaskör alakult”, 2015).

A sajtóban megjelenő legutóbbi hírek között a veszprémi Hamvas Béla Kör 2021. júliusi megalakulását lehet olvasni, amely a térség 2023. évi Európa Kulturális Fővá-

³⁰ *A Nap* [1994], 1(7), 3.

³¹ Új Dunántúli Napló [1996], 7(316), 9.

³² *Komárom-Esztergom megyei 24 óra* [1998], 9(171), 2.

³³ *Turán* [1999], 2(1), 93.

³⁴ Karaffa Gyula (1964–) író, költő, szerkesztő, nagyoroszi Nyitott Műhely Galéria vezetője, ahol a helyi Hamvas-kör is rendszeresen a gyűléseit tartja. (Nyilvános életrajzát lásd: <https://holdkatlan.hu/index.php/szerzok/477>).

rosa projektjének előmunkálataihoz kapcsolódik. A korábban bemutatott csoportokhoz képest a veszprémi Kör – önbevallásuk és terveik alapján – több szempontból is szervezettebbnek tekinthető: a helyi kulturális élet több színterén (jelesül az Utas és Holdvilág Antikváriumban és a Művészetek Házában) tervezik munkájukat folytatni (előadások, filmvetítések, kirándulások formájában), és kapcsolatot is kívánnak fenntartani más szervezetekkel, így a balatonfüredi Hamvas Béla Asztaltársasággal is. A szervezet vezetősége – hasonlóan a korábban is látott csoportokhoz – ez esetben is helyi értelmiségiekből és lokálpatriótákból alakult: Kilián László, a Művészetek Háza igazgatóhelyettese, Molnár Sándor, az Antikvárium tulajdonosa és Poller Imre, az Ittmost Egyesület elnöke (Horváth, 2021, p. 3).

ÖSSZEZÉS

Általánosságban elmondható, hogy a vizsgálat révén megragadott kép a Hamvas Béla Kör 1980-as évekbeli szerveződéséről „történeti mozaikdarabként” jól illeszkedik a tanulmány bevezető részében bemutatott társadalmi folyamatok megértésébe. Mindazonáltal a források limitációi miatt nem lehet a Kör működéséből a jelölt teljes időtávban képet kapni, kutatásunk ugyanakkor inkább előkészíthet egy nagyobb forrásbázison (mint például a Hamvas Béla hagyaték kezelésében érintett személyekkel esetlegesen korábban, vagy a jövőben készített interjúk, illetve a szervezet működésére vonatkozó dokumentumok) alapuló, tartalom- és forráselemzéssel vizsgálható, szélesebb társadalomtörténeti összefüggérendszer felrajzolására törekvő kutatást.

A fragmentumok szintjén, jellemzően a 2010-es években helyenként megalakuló, névben rokon vidéki szervezetek esetében nehéz átfogó képet alkotni a működésről – tekintettel arra, hogy ezek a csoportok kevés információt szolgáltatnak magukról, és – egyetértve Farkas és Mund (2001, p. 61) megállapításával – működésükben kevés, a Hamvas-életmű komolyabb tanulmányozására vonatkozó motívumot lehet felfedezni. Ezek a körök jellemzően hasonló tulajdonságokkal rendelkeznek: alapvetően kis létszámmal, valamely lokális kultúrintézményben (például művelődési ház) folytatnak „olvasóklub” jellegű tevékenységet – külön kiemelt referenciaszemély jelenléte nélkül.

A fentiek fényében tehát a tanulmány vállalt célkitűzéseinek igyekezett eleget tenni, ugyanakkor – ahogy megállapításaink is mutatják – a mélyebb összefüggések feltárását nem tudta (és nem is szándékozta) teljesíteni. Eredményeinkből ugyanakkor levonható az a következtetés, hogy az alkalmazott kutatási módszerek – limitációikat tekintve – alkalmasak voltak a kijelölt szövegtörzset vizsgálására. A jövőben esetlegesen újabb módszerek bevonásával a szélesebb forráskörök is vélelmezhetően nagyobb volumenű kutatási eredményekkel szolgálhatnak majd.

IRODALOM

Primer források:

- Csontos, J., & Lukovich, T. (2008). Szellem az árokparton. *Magyar Nemzet*, 71(305), 36.
- Hamvas Béla Kör. (1991). *Nyugati Magyarság*, 10(11), 13.
- Hegedűs, K. (1985). Madách-kör Vácott. *Népművelés*, 32(6), 43.
- Horváth, V. (2021). Gazdag kultúrprogram a Hamvas Béla Körtől. *Napló – Veszprém megye napilapja*, 77(164), 3.
- Karizs, T. (1990). Feltámadt egy filozófus. A belső száműzetéstől a Kossuth-díjig. *Mai Nap*, 2(69), 13.
- Kovács, N. (1988). Rendszeres romjain. *Egyetemi Lapok – Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Lapja*, 30(2), 4.
- Kürthy, S. (1998). *Kürthy Sándor*. Apolló Nyomda.
- Szathmári, B. (1997a) (Szerk.). Gyémántnál keményebb. 100 éve született Hamvas Béla. Mont Humán Menedzser Iroda Kft.
- Társaskör alakult. (2015). *Nógrád Megyei Hírlap*, 26(120), 2.
- Új utakon a TIT. (2013). *Nógrád Megyei Hírlap*, 24(226), 2.

Szekunder források:

- Alvári, Cs. (1997). A sajtó mint technikortörténeti forrás, különös tekintettel a telefon magyarországi történetének kezdeteire. In Vámos É., & Vámosné Vigyázó L. (Szerk.), *Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből* (pp. 121–123). Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége Tudomány- és Technikatörténeti Bizottsága. <https://doi.org/10.23716/TTO.05.1998.25>
- Ambrus, L. (2009). *Krtízis és karnevál. Hamvas Béla emlékezete*. Nap Kiadó.
- Andrási, G. (1991). A Zuglói Kör (1958–1968). Egy művészcsoport a hatvanas évekből. *Ars Hungarica*, 19(1), 47–64. https://epa.oszk.hu/01600/01615/00057/pdf/EPA01615_ars_hungarica_1991_01_047-064.pdf
- Andorka, R. (2003). *Bevezetés a szociológiába*. Osiris Kiadó.
- Bódis, Z. (1997). *Hamvas-írás. A hamvasi nyelvszemlélet megközelítése*. Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Czakó, G. (2001). *Hamvas Szótár*. Szerzői kiadás. <https://mek.oszk.hu/04000/04082/04082.pdf>
- Csizmadia, E. (1995). Hatalom, ellenzék, társadalom a Kádár-rendszerben. In Valuch T. (Szerk.), *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben* (pp. 331–337). Osiris Kiadó.
- Darabos, P. (2002). *Hamvas Béla. Egy életmű fiziognómiája* (Vol. 1–3). Hamvas Intézet.
- Darabos, P. (2011). Útikalauz Hamvas Béla világegyeteméhez. *Életünk*, 49(11–12), 88–106. https://library.hungaricana.hu/hu/view/Eletunk_2011

- Dúl, A. (é. n.). Bevezető. In Antal D. (Szerk.), *Az ősök nagy csarnoka*. (Vol. 1, pp. 5–6). Medio.
- Farkas, A. M. (2001). Ezoterikusok Haynau Baráti Köre. *Élet és Irodalom*, 45(30), 5–6.
- Farkas, A. M., & Mund, K. (2001). Rekviem egy elveszett mítoszért. A Hamvas-kultusz. *Valóság*, 44(8), 51–64.
- Fedeleš-Czeferner, D. (2023). Sajtóforrások. In Kerepeszki R., & K. Schrek (Szerk.), *Bevezetés a történettudományba és a történelemkutatás módszereibe* (pp. 135–142). Kronosz Kiadó.
- Fenyvesi, K. (2012). „A Dél betörése”. (Kerényi Károly és a Sziget topológiája) *Irodalom-történeti Közlemények*, 116(3), 243–280.
https://epa.oszk.hu/00000/00001/00489/pdf/EPA00001_ItK_2012_3_243-280.pdf
- Földiné Irtl, M., & Komár, L. (2017). Az indo-tibeti hatások és a két világháború közötti magyar életreform. In Németh A. & Vincze B. (Szerk.), *Továbbélő utópiák – magyar életreform-törekvések és nemzetközi recepciók hatásai* (pp. 190–214). Gondolat Kiadó.
- Hamvas, B. (é. n.). *Az ősök nagy csarnoka* (Vol. 1). Medio.
- Hamvas, B. (2017). *Álarc és koszorú*. Medio.
- Hornyik, S. (2018). Piaci viszonyok. A kulturális ellenállás narrativizálása és archiválása a magyarországi képzőművészetben 1949 után. In Apor P., Bódi L., Horváth S., Huhák H., & Scheibner T. (Szerk.), *Kulturális ellenállás a Kádár-korszakban. Gyűjtemények története* (pp. 21–40). MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.
- Horváth, A. (2013). A cenzúra működési mechanizmusa Magyarországon a szovjet típusú diktatúra időszakában. In Paál V. (Szerk.), *Magyar sajtószabadság és -szabályozás 1914–1989* (pp. 80–98). Médiatudományi Intézet. http://real.mtak.hu/34850/7/cenzura_mukodesi_mechanizmusa.pdf
- Horváth M., F., & Németh, P. M. (1994). A három váci Madách-kör története. In Zomborka M., & Mándli Gy. (Szerk.), *Pest Megyei Krónikás* (pp. 137–141). Pest Megyei Honismereti Egyesület.
- Horváth M., F., & Pintér, T. (1996). „Késő maradékainknak tétessen jegyzésben”. Írásos emlékek Vác város múltjából 1074–1990. Vác Város Önkormányzata. https://library.hungaricana.hu/hu/view/VACV_Vtt_01_Keso
- Kemenes, T. (2021). Hamvas Bélát se jobbról, se balról nem lehet kisajátítani. *Mandiner*. <https://mandiner.hu/hirek/2021/05/hamvas-palkovics>
- Kéri, K. (2001). *Bevezetés a neveléstörténeti kutatások módszertanába*. Műszaki Könyvkiadó.
- Komoróczy, G. (2018). Kerényi-kör, Stemma, Sziget, a társaság. In Komoróczy G. (Szerk.), *Örvények fölé épülő harmónia. Interjúk, dokumentumok, levelek* (Vol. 1., pp. 20–33). Gondolat Kiadó. <https://www.hebraisztika.hu/attachments/00000860.pdf>
- Kovács, G. (2017). Hamvas és a két világháború közötti tradicionalizmus. René Guénon és Julius Evola. *Liget*, 30(5). https://real.mtak.hu/65718/7/47_PDFsam_2017_05_LIGET_folyoirat_u.pdf

- Kovács, G. (2019). A „nagyon rossz valóság”, avagy a gondolat hatalma. *Liget*, 32(6), 63–106. <http://real.mtak.hu/id/eprint/97036>
- Kovács, G. (2022). A határátlépés bűvöletében. A kultúrkritikai értelmiség szerepmmodelljei a két világháború között. In Mester B. & Mészáros A. (Szerk.), *A magyar filozófia történetírása. Módszertan és kutatói gyakorlat* (pp. 293–306). Gondolat Kiadó.
- Krabbe, W. (2018). Az életreform mozgalom. In Németh A. & E. Skiera (Szerk.), *Rejtett történetek – az életreform mozgalmak és a művészetek* (pp. 87–97). Műcsarnok.
- Krabbe, W. (1998). Lebensreform/Selbstreform. In D. Kerbs & J. Reulecke (Hrsg.), *Handbuch der deutschen Reformbewegungen 1880–1933* (pp. 74–86). Peter Hammer Verlag.
- Krabbe, W. (1974). *Gesellschaftsreform durch Lebensreform. Strukturmerkmale einer sozialreformerischen Bewegung im Deutschland der Industrialisierungsperiode*. Vandenhoeck & Ruprecht.
- Krippendorff, K. (1995). *A tartalomelemzés módszertanának alapjai*. Balassi Kiadó.
- Mezey, K. (2018). Miklóssy Endre emlékezete. *Magyar Napló*, 30(3), 43–44. https://epa.oszk.hu/03500/03573/00142/pdf/EPA03573_mn_2018_03_43-44.pdf
- Németh, A. (2005). A századelő magyar életreform törekvései. *Iskolakultúra*, 15(2), 38–51. http://real.mtak.hu/36284/7/Nemeth_tan2005-2.pdf
- Németh, A., & Skiera, E. (2018). Az életreform múltja és jelene. In Németh A. & E. Skiera (Szerk.), *Rejtett történetek. Az életreform-mozgalmak és a művészetek* (pp. 19–69). Műcsarnok.
- Németh, A. (2020). A magyar életreform és a művészetek – nemzetközi recepció és nemzeti sajátosságok. In Kempf K., Vincze B. & Németh A. (Szerk.), *Az életreform és a művészetek* (pp. 37–70). Műcsarnok.
- Németh, A. (2023). Új Ember, Új Társadalom, Új Nevelés – a reformpedagógia és az újvalásos mozgalmak kapcsolata. In Pukánszky B. & Sárkány P. (Szerk.), *Pedagógia és kereszténység. Teológiai, neveléstörténeti és nevelésfilozófiai metszetek* (pp. 65–81). Szent István Társulat.
- Odorics, F. (2006). Hamvas Béla: posztmodern. *Korunk*, 17(7), 19–26.
- Pálkuti, A. (2023). A magyar irodalom magányos cédrusa, Hamvas Béla. In Kempf K., Polyák Zs., Vincze B., Pálkuti A. & Patonai G. (Szerk.), *A művészetpedagógia múltja és jelene – reformpedagógia, életreform, gyermekkultúra. 5. ELTE Művészetpedagógia Konferencia* (pp. 82–90). Magyarországi Reformpedagógiai Egyesület. http://mpk.elte.hu/download/mpk_2022_ranulmanykotet.pdf
- Palkovics, T. (2017). Utószó. In Dúl A. (Szerk.), *Álarc és koszorú* (pp. 401–408). Medio.
- Romsics, I. (2017). *Magyarország története*. Kossuth Kiadó.
- Rónay, L. (1990). Az esszéírás. In Béládi M., & Rónay L. (Szerk.), *A magyar irodalom története 1945–1975* (Vol. 3, pp. 1282–1312). Akadémiai Kiadó. <http://vmek.niif.hu/02200/02227/html/03/1110.html>
- Sarlóska, E. (1999). Eszembe jut – Hamvas Béla. In Darabos P. & Szathmári B. (Szerk.), *A nevezetes névtelen. 30 éve hunyt el Hamvas Béla* (pp. 252–257). Osiris Kiadó.

- Somogyvári L., Polyák Zs., & Németh A (2021). Új elméleti keretek a szocialista neveléstudomány vizsgálatára. A politikai vallás. *Magyar Pedagógia*, 121(1), 85–97. <https://doi.org/10.17670/MPed.2021.1.85>
- Schrek, K. (2023). Elektronikus adatbázisok. In Kerepeszki R. & Schrek K. (Szerk.), *Bevezetés a történettudományba és a történelemkutatás módszereibe* (pp. 237–245). Kronosz Kiadó.
- Sedgwick, M. J. (2004). *Against the Modern World: Traditionalism and the Secret Intellectual History of the Twentieth Century*. Oxford.
- Szabó, F. (2022). Az európai kultúra válsága. Hamvas Bélára emlékezve. *Aracs*, 22(2), 51–59. http://www.epa.uz.ua/03400/03482/00084/pdf/EPA03482_aracs_2022_2_051-059.pdf
- Szathmári, B. (1997b). A Hamvas Béla Kör rövid története. In Szathmári B. (Szerk.), *Gyémántnál keményebb. 100 éve született Hamvas Béla* (pp. 77–78). Mont Humán Menedzser Iroda Kft.
- Szántó, F. I. (2003). Hamvas Béla „görög tárgyú” írásai és a Sziget-mozgalom. *Kortárs*, 47(8), 81–95.
- Thiel, K. (2015). Krízis és katarzis – Hamvas Béla válságértelmezése In Kusper J. & Loboczky J. (Szerk.), *Trauma és válság a századfordulón. Irodalom, művészet, filozófia* (pp. 217–225). Eszterházy Károly Főiskola Líceum Kiadó. http://publikacio.uni-eszterhazy.hu/6356/1/217_225_Thiel.pdf
- Thiel, K. (2018). „Az ember isten kertjében él.” Hamvas Béla természetfelfogása. In Szilasi Á. H. (Szerk.), *Örökségünk védelme és jövője. Kertek. A Dobó István Vármúzeumban 2018. február 8-9-én megrendezett Tudományos Konferencia tanulmánykötete*. Dobó István Vármúzeum. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_HEVE_StudiaAgriensia_037
- Thiel, K. (2022). Hamvas Béla művészetfelfogása az igazságkeresés jegyében. In Loboczky J., Torma A. & Vermes K. (Szerk.), *Tudomány és megértés. Schwendtner Tibor 60. születésnapjára*. Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Líceum Kiadó. <http://doi.org/10.46403/Tudomanyesmegertes.2022.125>
- Valuch, T. (2011). Szigorúan ellenőrzött nyilvánosság. A sajtó és a (tömeg)kommunikáció működésének néhány sajátossága a szocialista korszakban. In Rainer M. J. (Szerk.), *A felügyelt (mozgás)tér. Tanulmányok a szovjet típusú rendszer hazai történetéből* (pp. 27–41). Akadémiai Kiadó.
- Várhegyi, M. (2021). Hamvas Béla ismeretlen írásai elé. *Új Forrás*, 53(4), 24–31. https://epa.oszk.hu/00000/00016/00261/pdf/EPA00016_uj_forras_2021_04_024-031.pdf
- Weiner Sennyei, T. (2017). Hamvas kontra Lukács, avagy mi a művészet? *DRÓT*. <https://adrot.hu/hamvas-kontra-lukacs-avagy-mi-muveszet/>

**PRESS PRESENTATION OF THE HAMVAS BÉLA CIRCLE
AROUND THE CHANGE OF REGIME AND AFTER 1990**

KEYWORD

life reform, Béla Havas, media representation, content analysis, historical source analysis

ABSTRACT

Our paper aims to examine the history and media representation of the Hamvas Béla Kör (Hamvas Béla Circle), with a particular focus on the late 1980s and the period following the political changeover. The introductory part of the work is an outline of Béla Hamvas's role in the Hungarian life reform movement. The subsequent research is related to the transformation of the Hamvas cult, which can be paralleled with broader historical processes. The primary sources of the research, specifically digital press materials from 1980 to 2023, are available in the Arcanum Newspapers database and the Hungaricana Cultural Heritage Portal. The sources were analysed using sign-vehicle analysis and historical source analysis. Our findings indicate that most of the press materials, which emphasize the importance of the Hamvas Béla Circle in intellectual life, were produced after the turn of the millennium.

ÉLETREFORM
– REFORMPEDAGÓGIA ÉS
MŰVÉSZETPEDAGÓGIA

POLYÁK ZSUZSANNA

JOHN CURWEN ÉS KODÁLY ZOLTÁN ZENEPEDAGÓGIAI MOZGALMAI

BEVEZETÉS

*„Ne legyünk szellemi gyarmata egy országnak sem,
de mindegyiktől tanuljuk el, ami javunkra szolgál.”*

(Kodály, 1937/2007a, p. 66)

Kodály és tanítványai a 20. század második évtizedétől kezdődően aktívan dolgoztak a magyar zenepedagógia, és annak nyomán a zenei kultúra megújításán. A legjobb gondolatok, módszerek összegyűjtésekor, kiválasztásakor és adaptálásakor számos forrást megismertek és felhasználtak. Kodály saját útjai és kutatásai mellett rendszeresen küldte külföldre tanítványait, hogy tanulmányozzák az adott ország zeneoktatási gyakorlatát. A kodályi elvekre épülő korai iskolai énekmódszertan könyvek közül Kerényi György és Rajeczky Benjamin *Éneklő iskolá-ja* (1940) Fritz Jödét, illetve John Curwent nevezi meg; Ádám Jenő a *Módszeres énektanítás*-ban (1944) Johann Webert, John Curwent, Émile Chevét, Agnes Hundoeggert és Fritz Jödét említi. A német nyelvterületről érkező hatásokkal többen foglalkoztak már (Pethő, 2011; Dalos, 2019; Halmos, 2020), az angol hatásokat azonban nem kutatta részletesen a magyar zenepedagógia-történetírás, noha mind Kodály, mind a nyomában haladók rendszeresen hivatkoztak rájuk akár párhuzamként (Kodály, 1965/2007b)¹, akár követendő példaként (Kodály, 1929/2007a; 1937/2007a, ld. még Ittész, 1999).

A dolgozatban John Curwent és Tonic Sol-fa mozgalmát mutatom be, amely egyszerre párhuzam és példa is volt a magyar zenepedagógiai reformmozgalom

¹ „A mi helyzetünkre leginkább az angliai emlékeztet. Erről persze sejtelmünk sem volt, hiszen mi a németektől azt tanultuk, hogy Anglia »das Land ohne Musik«. Jó későn fedeztük csak fel, hogy ez cseppet sem igaz, ellenkezőleg, hogy Angliában sokat muzsikálnak. Az persze igaz, hogy a XVI. század után mélypont következett, főként az olasz opera közel két évszázados uralma miatt. Így aztán csak kevéssel mielőttünk kezdődött Angliában egy, a miénkhez mindenben hasonló mozgalom, Gustav Holst és Vaughan Williams munkásságával. Utóbbi gyűjtött is, ő volt a Nemzetközi Népzenei Tanács (IFMC) elnöke” (Kodály, 1965/2007b, p. 567).

számára. Curwen tanítása nemcsak módszertani, hanem – főként Pestalozzi hatására – szemléletbeli változást is jelentett, amely sok rokonságot mutat a majdani reformpedagógiai elvekkel. A praktikus elemek mellett ez az aspektus szintén vonzóvá tehetette módszerét az életreform-mozgalmak által inspirált hazai szakemberek számára.

JOHN CURWEN

„A mozgó dó olyan titkos szer, amivel a gyerekek sokkal hamarabb megtanulnak kottából énekelni, mint minden más módszerrel. Hiába kísérleteznek mással, utol nem érik soha. Nem magyar találmány: több mint száz éve egy Curwen nevű angol kezdte; azóta hol használták, hol elhanyagolták. Mi most újra elővettük és nagyon hasznosnak bizonyult.” (Kodály, 1966/2007b, p. 187)

John Curwen (1816–1880) angol lelkész, pedagógus már főiskolai tanulmányai alatt foglalkozott olyan gyermekek vasárnapi oktatásával, akiknek hétköznapi dolgozniuk kellett. 1838-tól basingstoke-i, majd 1844-től plaistow-i parókiája mellett kialakított vasárnapi és nappali iskolájában tanította a környékbeli gyermekeket, olykor kétszázat egyszerre. Tehetséges, újító szellemű pedagógusként számos módszert kidolgozott olvasás, számolás tanítására, amelyeket Pestalozzi és Curwen korának reformgondolkodói ihlettek.

Tanítói munkája mellett 1842-től elindította *Independent Magazin* című folyóiratát, amelyben saját gondolatait és tapasztalatait, illetve az általa is felhasznált forrásokat ismertette meg az érdeklődőkkel. 1843-ban nagy sikerű gyermekkönyvet írt *The History of Nelly Vanner: Written Expressly for Children* címmel.² A könyv népszerűvé tette Curwen nevét pedagógusok körében, így rendszeresen hívták előadások tartására, konferenciákra. Kortársai visszaemlékezése alapján kiemelkedően intelligens, megnyerő modorú, barátságos, nagylelkű és gondoskodó természetű volt, aki különösen jó érzékkel bánt a gyermekekkel és inspirálóan hatott a felnőttekre is (Curwen, 1882).

² Nelly Verner Curwen – szintén fiatalon elhunyt – első menyasszonyának gyermekkorában meghalt húga volt.

A TONIC SOL-FA MÓDSZERTAN KIDOLGOZÁSA

Curwen az énekoktatást szintén a basingstoke-i vasárnapi iskolában kezdte az 1840-es évek elején. Korai motivációja az volt, hogy gyermekek az éneklés keltette örömmel és lelki gazdagodásnak köszönhetően megszeressék a vasárnapi iskolát (Curwen, 1882, pp. 38–39). A dallam ellenében ezért a dalszövegeket tekintette fontosnak:

„Ne feledjük, a zene felerősíti a szavak kifejezését, amelyekhez kapcsolódik. Ami a költészetben jó, azt a zene tízszeres erővel hozza ki, ami pedig rossz, abban a rosszat meg tízszeresíti. Ezért nincsenek elég erős szavak ahhoz, hogy elítéljük a zenész emberek elvtelen szokásait, hogy a szép zene kedvéért csúnya szavakat énekelnek. A legjobb angol dalaink és madrigáljaink nagyon nagy hányada eredetileg olyan szövegekre íródott, amelyek ahhoz az erkölcstelen korhoz valók, amelyben komponálták” (Curwen, 1882, p. 81).³

Saját kezdeti nehézségeinek tapasztalatából kiindulva olyan módszert akart alkotni, amelyet egyszerűsége, logikussága alkalmassá tesz a kevésbé tehetségesek zenei nevelésére. Visszaemlékezése alapján:

„Én magam mindvégig nem tudtam egy jól ismert dallamot sem tisztán elénekelni, és a hangjegyekből semmiképpen sem tudtam »kivenni« a legegyszerűbb zsoltárdallamot, amelyet korábban még nem hallottam. Zenei ambícióim csúcsát az jelentette, hogy ezt a mérsékelt képességet megszerezsem. [...] folyamatosan féltem ezektől a »félhangoktól«. Tudtam, hogy valahol ott vannak előttem a kottában, de nem láttam őket. Rejtve heverték, de veszélyes volt rájuk lépni, mint kígyóra a fűben” (Curwen, 1882, p. 40).

Zenei tehetségének hiányát előnynek tekintette, amely lehetővé tette számára, hogy átérezze a kezdők vagy átlagos képességűek nehézségeit. Saját sikerei később meggyőzték arról, hogy módszere segítségével bárki megtanítható énekelni.

Első módszertani könyve 1843-ban jelent meg *Singing for Schools and Congregations* címmel, amelyet 11 további nagyobb módszertani kiadvány és számos rövidebb írás, dal- és énekgyakorlat-gyűjtemény követett (Rainbow, 1980, p. 65), a legjelentősebb ezek közül az 1875-ös *Teacher's Manual* volt, amely a módszer elméleti és gyakorlati alapjainak, fejlődésének, forrásainak részletes leírása (Curwen, 1875/1986).

³ Az eredetileg angol nyelvű szövegek a szerző saját fordításában szerepelnek.

A TONIC SOL-FA SAJÁTOSSÁGAI

Pedagógiai alapelvek

Curwen ismerte és folyamatosan kutatta elődeinek és korának progresszív pedagógiai irányzatait, módszereit, hogy azokra építve folyamatosan bővítse pedagógiai eszköztárát. Írásaiban hosszan idézett Herbert Spencer, George Eliot és John Ruskin írásaiból, pedagógiai alapvetéseit főként Pestalozzi nyomán fogalmazta meg. Módszereinek alátámasztásához gyakran fordult korának zenepedagógusaihoz: Bernarr Rainbow a reprint kiadás bevezetőjében összesen 35 főt mutat be, akikre Curwen tudományos alapossggal hivatkozott a *Teacher's Manual*-ban. Pestalozzi elveit már azelőtt magáévá tette és alkalmazta számtan és olvasás tanításában, mielőtt érdeklődése a zeneoktatás felé fordult („Csak cselekvés útján jutunk tudáshoz!” – Curwen, 1875/1986, p. 3). A svájci pedagógus munkásságának zeneoktatásra adaptálásával Hans Georg Nägeli és Michael Traugott Pfeiffer *Gesangbildungslehre nach Pestalozzischen Grundsätzen* [Énekoktatás Pestalozzi elvei szerint] című módszertani útmutatója nyomán került kapcsolatba, valamint ismerte Lowell Mason amerikai adaptációját is (*Manual of the Boston Academy of Music: for Instruction in the Elements of Vocal Music, on the System of Pestalozzi*, 1834).

A *Singing for Schools and Congregations* és későbbi kiadványok még nem tartalmaztak direkt pedagógiai alapelveket, hanem elsősorban a tanítandó anyag elemeire és módszereire fókuszáltak, de látenssen sok, a *Teacher's Manual*-ban rendszerezett gondolat jelen volt bennük, többek között az új notáció használatának alátámasztása érdekében, például:

„a tanuló egyetlen lépést sem tehet a zene gyakorlásában anélkül, hogy ne merülne el a kereszték és bé-k, kulcsok és változó skálák felesleges dzsungelében. A megértés túlterhelt és zavaros. Ahelyett, hogy csak egy dolgot tanulna, a legelső kotta, amit használ, egyszerre sokmindent megkövetel tőle” (Curwen, 1852/1985, p. XIX).

A tanári kézikönyv első közel száz, apró betűkkel szedett oldalát viszont a „tanítás művészetének” leírása tölti ki.

Alapelvei *Teacher's Manual* (Curwen, 1875/1986, pp. 4–26) alapján:

1. az egyszerűbb előzze meg a nehezebbet;
2. a valós és konkrét bemutatása előzze meg az elvontat – és amint lehet, a megszerzett tudást gyakorlatban is alkalmazzák, örömet, sikerélményt okozva a tanulónak;
3. az egyszerű elemektől haladjunk az összetettek felé, és egyszerre csak egy dolgot tanítsunk;

4. a magyarázatul és gyakorlásnak az ismerttől (a mindennapitól) haladjunk az ismeretlen (nem hétköznapi) felé;
5. előbb magát az elemet/dolgot ismertessük és csak annak megértése után kapcsoljuk hozzá a jelét (vagy nevét);
6. minden lépés az előzőből eredjen és vezessen a következőhöz;
7. a Megértés segítse a Képességet mindenkor (az elmélet vezesse a gyakorlatot).

Az alapelvek részletes kifejtése után a *Teacher's Manual* a „tanítás művészetét” és az annak műveléséhez szükséges képességeket összegzi. Ezek megmutatkoznak a 1) tudásátadás módjában, 2) a gyakorlatok vezetésének módjában, valamint a 3) az adott körülményekhez való alkalmazkodás képességében (p. 28), amelyek segítségével „a tanár jól megválasztott úton vezeti a tudáshoz és a gyakorlati feladatok előadásához a diákot” (p. 27).

A gyakorlati feladatok magukban foglaltak kézjelekről vagy modulátorról vezetett éneklést, lapról olvasást, többszólamú éneklést, de Curwen szorgalmazta nemcsak a reprodukciót, hanem a tanulók zeneszerzését is, és fontosnak tartotta, hogy a tanár felkeltsse a diákok felelősségérzetét saját fejlődésük iránt. Felszólalt a pusztán elméleti tudásátadás ellen: „bármennyire érdekes is a zene elmélete, annak megtestesülése művészet, és csak körültekintően vezetett gyakorlás vezet a benne való jártassághoz”; vagy „az egyik legnagyobb veszély a tanításban a túl sok beszéd [...] A zene elemeit a minta utánzása nyomán, nem róluk szóló hosszas magyarázatok révén sajátítják el” (p. 44, kiemelés az eredetiben).

Curwen fontosnak tartotta, hogy a zenét tanító a gyermekek életkorának és érdeklődésének megfelelő dalanyagon keresztül folyamatosan fejlessze azok zenei ízlését:

„ha azt akarjuk, hogy a gyermekek jól énekeljenek, olyan szavakat kell adnunk nekik, amelyek megmozgatják a gyermeki szívet, és olyan zenét, amely illik a gyermeki hanghoz. Emlékeztessük zenész barátainkat arra is, hogy az ízlés fejlődik; képezni kell. Nem tudjuk egyszerre tökéletessé tenni. A gyermekversek csilingelése arra neveli a fiatal gondolatot, hogy egy idő után értékelni tudja Milton és Pope finomabb kadenciáit” (Curwen, 1882, p. 78).

A mozgalom növekedésével a Curwen felvette a kapcsolatot angol zeneszerzőkkel is, hogy írjanak műveket a tanulók és kórusok számára, valamint 1867-ben a mozgalmon belül is létrejött a „Tonic Sol-fa Composition Club”, amelynek tagjai adott szövegekre írtak dallamokat (Tutweiler, 1879).

Zenepedagógiai módszertani újítások

Curwen számára a legnagyobb módszertani inspirációt a norwichi Sarah Anna Glover (1786–1867) tanításának megismerése jelentette:

„Módszere, minden vitán felül, mélyebben alapult a tudomány elvein, mint bármelyik másik; és azáltal, hogy magamon és egy kisgyermeken, aki velem egy házban lakott, alaposan kipróbáltam, meggyőződtem arról, hogy ez a legegyszerűbb mind közül – a legkönnyebben tanítható és a legkönnyebben tanulható.

A tanításnak mindig azok a módszerei a legsikeresebbek, amelyek a tanított dolog természetéhez a leghűségesebbek, és a legkevésbé mesterkéltek. Két hét alatt, mirabile dictu! korábbi ambícióim csúcsán találtam magam, amikor képes voltam egy zsolnárt dallamát a hangjegyekből »kitalálni«, és magam megszólaltatni!” (Curwen, 1882, pp. 40–41).

Glover az ún. Norwich Sol-fa megalkotójaként a Tonic Sol-fa közvetlen ötletadója volt, Curwen számos technikát átvett tőle és saját tapasztalatai alapján fejlesztette tovább. A módszer „tonic” elnevezése a relatív szolmizációra utal, hogy elkülönítse rendszerét a francia Guillaume-Louis Wilhem (1781–1842) mintáját követő, John Pyke Hullah (1812–1884) által képviselt irányzattól, amely a szolmizációs nevet abszolút hangmagasságra használta, Curwen szerint „végzetes eretnekség” módjára (Curwen, 1875/1986, p. 88). Hullah évtizedeken át Curwen szakmai riválisa volt és 1872-től az angol zenetanárképzés szakfelügyelőjeként a Tonic Sol-fa mozgalom egyik fő ellenfele.

A Tonic Sol-fa legfeltűnőbb sajátossága a relatív hangmagasságot szolmizációs kezdőbetűvel, a ritmust pontokkal és vonalakkal jelölő betűkotta, amelyet Curwen Glover betűkottája alapján dolgozott ki. Glover a szolmizációs szótagokat csak nagy kezdőbetűvel jelölte (D, R, M...), ezért a korábbi Si-t, Ti-re nevezte át, hogy a So-tól (szó-tól) megkülönböztethető legyen. Curwen kisbetűs kottázásában az alaphangok mellé megalkotta a ma is használt módosított szolmizációs neveket: #: si, fi; b: ta, ma stb., illetve az oktáv váltás jelzéseit: d, – d' (alsó dó – felső dó).

A dolgozatban az „Érik a szőlő” kezdetű magyar népdalon mutatom be a különböző rendszereket.

„Érik a szőlő” hagyományos kottairással:

É - rik a sző - lö, haj - lik a vesz - sző, bo - dor a le - ve - le.

Két sze - gény le - gény szán - ta - ni men - ne, de nin - csen ke - nye - re.

„Érik a szőlő” Curwen betűkottájával:

| l : l.m | l : t | s : s.l | t : l | s.fe : m | m.l : m |
| r : r.l | r : m | d : d.r | m : r | d.t : l | l.r : l |

Bár Curwen ismerte Rousseau és Paris-Galin-Chevé számokkal jelölt relatív rendszerét, ez utóbbiaktól csak a ritmusneveket vette át, ahogyan azt később a magyarok is tették. A magyar átvétel azonban különbözik Curwenétól, illetve Aimé Paris és Émile Chevé eredeti rendszerétől, ahol az egyes ritmusszótagok lüktetést és hangsúlyozást fejeznek ki, nem abszolút értéket: nálunk a negyed mindig *tá*, a nyolcad mindig *ti* stb., míg a francia rendszer szerint – és Curwennél – a ritmusérték az ütemben elfoglalt helye szerint változó nevet kap. Curwen nem vette át a számok fölé húzott ritmusjelölő vonalakat sem, helyettük központosítást használt.

„Érik a szőlő” első sora a francia, számmal jelölt rendszerben
(1= dó, 2 = ré stb.):

2 2 6 | 2 3 | 1 1 2 | 3 2 | 1 7 6 | 6 3 6 |

„Érik a szőlő” első sora felül a magyar, alul a francia
és a Curwen által is használt ritmusnevekkel:

2 4		□				□				□		□	
tá	ti	ti	tá	tá	tá	ti	ti	tá	tá	ti	ti	tá	ti
ta	te	fe	ta	te	ta	te	fe	ta	te	ta	fa	te	ta

A Tonic Sol-fa kidolgozásának első két évtizedében Curwen a betűkottát nem az általa „régí notációnak” nevezett ötvonalas rendszer helyettesítőjének szánta, hanem a kottaolvasás hatékony előkészítésének. Módszertani könyveiben és tanárképzésein fontosnak tartotta, hogy a Tonic Sol-fát követők a hagyományos kottát is tudják olvasni, illetve írt módszertani összefoglalót zenei előképzettséggel rendelkezők számára, hogy ők hogyan hasznosíthatják a Tonic Sol-fát.

Az új típusú kottairás igazolását abban látta, hogy a kezdők és énekesek számára a bonyolult kottajelek előzetes tudás nélkül használhatatlanok és szükségtelenek:

„Igyekezünk megmenteni a zenét ennek a hanyagságnak a következményeitől, ahogyan Pestalozzi megmentette a számtant. Ehhez szem előtt kell tartanunk, hogy a zene természet és lényege az a kapcsolat, amely a dallam összes többi hangját a tonikához vagy a hangnem alaphangjához fűzi. Amíg ez a viszony változatlan, addig nem számít, hogy

a hangok önmagukban milyenek; a dallam változatlan" (Curwen, 1852/1985, p. XIX, idézi R. J. Bryce-t, kiemelés az eredetiben).

Glover szolmizációs modulátora a Tonic Sol-fa egyik fontosabb eszköze, amelyet Curwen az évtizedek folyamán összhangzattan tanítására is alkalmassá tett. A modulátor („sol-fa létra”) használatának számos előnyét látta: a skála hangjai közötti távolságokat vizuálisan érzékelteti, így könnyen szemléltethetők a hangközök és a félhanglépések sem „hevernek rejtve” rajta. A hangnevek pálcával mutatósával előéneklés nélkül megtaníthatók gyakorlatok és dalok, amely fejleszti a belső hallást.

Curwen-féle bővített Tonic Sol-fa Modulátor:

THE CARD MODULATOR.

D ^b	A ^b	E ^b	B ^b	F	C	G	D	A	E	B
m ¹	l	r ¹	s	d ¹	f ¹			se		ba
r ¹	s	d ¹	f	t	m ¹	l	r ¹	s	d ¹	f
d ¹	f	t	m	l	r ¹	se	d ¹	f	t	m
t	m	l	r	s	doh ¹	f	t	m	l	r
l	r	s	d	f	te	m	l	r	s	d
se	ba	t ₁	m	l	lah ¹	r	s	d	f	t ₁
ba	t ₁	m	l	r	soh	d	f	t ₁	m	l
f	t ₁	m	l	r	fah	t ₁	m	l	r	s
m	l	r	s	d	me	l	r	s	d	f
r	s	d	f	t	rah ¹	ray	s	d	f	t ₁
d	f	t	m	l	doh	f	t	m	l	r
t	m	l	r	s	t	m	l	r	s	d
l	r	s	d	f	ta ₁	l	r	s	d	f
se	ba	t ₂	m	l	l	r	s	d	f	t ₂
s	d	f	t	m	s	d	f	t	m	l
ba	t ₂	m	l	r	s	d	f	t	m	l

b^b f c g d a e b f[#] c[#] g[#]

NOTE.—The capital letters running across the top shew the pitch of Doh in each key,—the small letters at the bottom shew the pitch of Lah.

Curwen módszerének fő alapelve arra a felismerésre épült, hogy egy hang más-más érzetet kelt a skála alaphangjától való távolsága – tonális funkciója – alapján:

„A hangok legkönnyebben felismerhető tulajdonsága – az elmére gyakorolt hatás, amely által a legkönnyebben megkülönböztethetők egymástól – nem az abszolút hangmagasságukból ered, mert ugyanaz a hang, amikor az alaphang fölött az ötödik, egészen más érzést hagy az elmében, mint amit egy másik dallamban, ahol a negyedik volt, keltett” (Curwen, 1852/1985, p. XIX).

Azaz egy 442 Hz-es A hang más „színt” kap, attól függően, hogy a skálában milyen helyen van (A=dó, ré, mi stb.).

A jelenséget már Curwen előtt is leírták, többek között az Angliában tanító francia Édouard Jue de Berneval (1794–?), akinek *Music sans la maitre* (...) útmutatójának *Music Simplified* című angol fordítására Curwen rendszeresen hivatkozott.

Curwen ezt az érzetet „mentális hatás”-nak nevezte: dó = „szilárdság”; ré = „haladásra biztatás”; mi = „nyugalom”; fá = „csüggedés”; szó = „tisztaság, egészség”; lá = „szomorúság”, ti = „fény, élesség” (fordítás forrása: Ádám, 1944, p. 18).

A hangok adott hangsorban elfoglalt helyének, az alaphanghoz való viszonyának megéreztetését és tudatosítását a zeneoktatás első lépésének tekintette (Curwen, 1875/1986). A módszer énekes alapú és a belső hallás fejlesztését célozta, amely Curwennél a „mentális hatás” belsővé tételét jelentette:

„hogy a Fül parancsoljon a Hangnak [Voice], hogy az bármilyen [zenei] hangot [note] elő tudjon állítani, amilyet csak akar. Nyilvánvaló, hogy ezt úgy kell elérni, hogy először a Fülben meg kell teremteni az adott hang világos, egyedi érzetét, majd gyakorolni kell, amíg a Hang bármikor olyan [zenei] hangot nem tud produkálni, amely sajátos zenei karakterrel és így felismerhető mentális hatással rendelkezik” (Curwen, 1852/1985, p. XX).

Ennek megfelelően a dúr hármashangzat „szilárd, stabil, teljes” hangjaival kezdte a tanítást: dó-mi-szó, ezt követték a „felfelé húzó” ré és ti, majd a „lefelé hajló” fá és lá. Az 1875-ös *Teacher’s Manual* megtartotta ezt a felosztást, de kitért arra, hogy minél hamarabb el kell jutni a hétfokúságig, mert a teljes skála ismerete alapján lehet csak érzékelni a hangok „mentális hatását”.

A nemzetközi szakirodalomban a Kodály-pedagógiához kötött szolmizációs kézjelek Curwen saját találmányai voltak, 1870-ben jelentek meg először a *Tonic Sol-fa Reporter* folyóiratban (Curwen, 1870). Közvetlen előzményei Bosquillon Wilhem „zenei keze” – a kéz ujaival helyettesítve az ötvonalas kottaírást –, a 16. századi eredetű és Pierre Galin által is használt „hangjelölő tábla” – amely nálunk repülőkottaként ismert –, a Sol-fa modulátor, valamint az Édouard Jue de Berneval formákkal jelzett, és a „mentális hatásokat” kifejező kottaírása volt (pl. dó:

stabil négyzet, *mi*: kör; *szó*: csúcsára állított négyzet; *fá* és *ti*: lefele, ill. felfele mutató háromszög).⁴

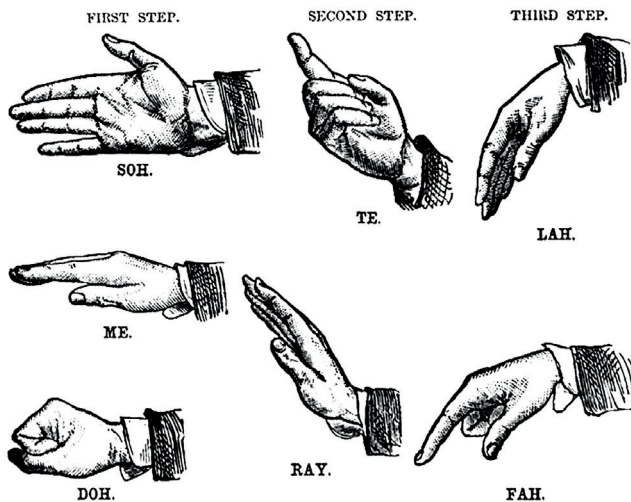
„Érik a szőlő” első sora Édouard Jue kottairásával:

Curwen ezeket szerette volna úgy ötvözni, hogy kézjelek önmagukban kifejezzék a „mentális hatásokat”, a hangok karakterét.

Curwen a kézjelek további előnyeinek tartotta, hogy segítségükkel a tanár a modulátor nélkül is mutathatta a dallamokat, így nem kellett hátat fordítania a diákoknak és láthatta reakciójukat, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a kézjel csupán kiegészíti, de nem helyettesíti a modulátort.

Kézjelek (Curwen, 1892, p. VIII. megjelent ábra szerkesztett változata):

Curwen munkatársa, Joseph Proudman a szolmizációs hangok mellé a ritmus-képletekhez is kitalált kézjeleket (Curwen, 1875/1986, p. 148), de ezeket széles

⁴ Az ún. „formakotta” [shape notes] számos változatát használták Curwen korában. A különböző alakzatokkal ábrázolt kottafejekkel az ötvonalas rendszerben jelölték a relatív skálafokozatot. Curwen korai köteteiben az ötvonalas kotta olvasásának tanításának kezdetén átvette Édouard Jue-től a négyzettel jelölt dó-t.

körben nem vették át módszerének későbbi adaptálói (pl. német Agnes Hundoeggernél még megjelentek, de a Hundoeggert követő és a magyarok számára közvetlen példát jelentő Fritz Jöde már nem használta őket).

Curwen további lényeges újítása, hogy ő alkalmazta először a relatív szolmizációt összhangzattani elemző eszközként a *How to Observe Harmony* [Hogyan figyeljük meg a harmóniát] könyvében (Chiel, 1999, pp. 54–90).

A MOZGALOM KEZDETEI, INTÉZMÉNYESÜLÉSE

Curwen könnyen elsajátítható módszerének és karizmatikus személyének köszönhetően rövid idő alatt sok követőt szerzett. Hívei nem hivatásos zenészek, hanem iskolai és vasárnapi iskolai tanárok, egyházi személyek, társadalmi reformerek, alkoholelleses/mértékletességi mozgalmak tagjai és misszionáriusok közül kerültek ki, akik a zenét és a zenélést eszköznek tekintették magasztos társadalmi és vallásos célok eléréséhez (Curwen, 1882, pp. 74–75).

A társadalmi reformcélok miatt a mozgalom morális tartalma és a „szolfázók” „mi-tudata” legalább annyira fontos volt, mint a tanítás gyakorlata. Curwen és társai gyakran felhívták a figyelmet az önzetlenség, jótekonyság fontosságára, olykor szembeállítva azt a hivatásos zenészekkel: „Egy egyszerű [zene]professzor természetesen azt szeretné, ha a tanárok kínálata alacsonyabb lenne a keresletnél, hogy ezzel saját értékét növelje, de a Tonic Sol-fa tanárok nagylelkűbb szellemre ösztönöznek. Ők a világot szeretnék dalra bírni” (Curwen, 1875/1986, p. 3).

A *Teacher's Manual* utolsó fejezetei szintén a filantrópia fontosságáról szólnak. A mozgalom vezetői írásaikban ösztönözték a Tonic Sol-fa tanárokat, hogy szegények iskolájába, árvaházakba és javítóintézetekbe is járjanak tanítani. Ezekről a „sikertörténetekről” rendszeresen beszámoltak a mozgalom a *Tonic Sol-fa Reporter* című hírlevelében.

Curwen 1850-ben tartotta első Tonic Sol-fa továbbképző konferenciáját. A *Tonic Sol-fa Association* [Tonic Sol-Fa Egyesület] 1853-ban alakult, mindössze 10 évvel Curwen első módszertani összefoglalójának megjelenése után. Az Association fő feladata a módszer propagálása volt, amelynek eredményeképpen 1853 és 1863 között közel százszorosára nőtt a Tonic Sol-fát tanulók száma: a becslt adatok alapján 2.000 főről 186.000 főre (Curwen, 1882, p. 153). A londoni székhelyű szervezetet később több másik követte világszerte, köztük Amerikában, Ausztráliában, de misszionáriusok révén a módszer eljutott Japánba, a Fülöp-szigetekre és afrikai országokba is.

A *Tonic Sol-fa Association* 1856-ban közel 3000 gyermek és mintegy 30.000 néző részvételével nyilvános koncertet rendezett London külvárosában, amelynek végén az kórusok együtt előadták Händel Messiás-át (Simon, 1973, p. 33). A Juve-

nile Choral Meeting [Ifjúsági Kórustalálkozó] nagy érdeklődést keltett a Tonic Sol-fa módszer iránt, de Curwen tapasztalata szerint a gyermekek többsége nem kottaolvasó volt, hanem hallás utáni ismétléssel tanulta meg a műveket, ezért a későbbiekben nem támogatta ilyen bemutatók szervezését. Két évvel később újabb nagyszabású koncert következett hasonló tapasztalatokkal, amely után Curwen lemondott a Tonic Sol-fa Association elnökségéről, de támogatta a módszer propagálása érdekében végzett tevékenységét.

A koncertek eredményeképpen Curwen felismerte, hogy a Tonic Sol-fát követő tanárokat alaposabban képeznie kell. A már 1852-től létező Tonic Sol-fa minősítő oklevelet adó vizsgát [Certificate of Proficiency], 1859-től alap-, közép- és felsőfokú szintekkel bővítette [Elementary, Intermediate, Advanced], majd 1864-ben létrehozta a *Tonic Sol-fa School*-t, amely a tanárok formális oktatását végezte, ráhagyva a népszerűsítő munkát a szervezetekre:

„Ha egy oktatási módszer jó és a tanárok hozzáértők, minden új tanuló propagandistává válik. A módszer terjesztése tehát magától is megoldódik; azaz nyugodtan rábízhatjuk a különböző Tonic Sol-fa Egyesületekre, a Tonic Sol-fa Reporter havi felhívásaira és az odaadó tanárok buzgalmára. Minden Mr. Curwentől jövő központi befolyásnak – véleménye szerint – inkább a fejlesztésre, mint a propagálásra kell irányulnia” (Curwen, 1875/1986, p. 154).

Nem mindenki osztotta azonban a lelkesedést a túlkapasoktól és alkalmankénti pellengérre állításoktól sem mentes propaganda iránt: *„Ezután a [kritizált] személy, iskola vagy körzet képviselője írt Hullah úrnak, és kérte, hogy álljon ki és harcoljon a tisztességes és őszinte tanításért a zeneművészet korábbi mesterei által elismert vonalas rendszerben és szimbolikával”* (Hullah, 1886, p. 149).

A Tonic Sol-fa School létrehozásakor Curwen lemondott az egyházi szolgálatról, hogy idejét teljesen a módszer fejlesztésére és tanítására fordítsa. A Tonic Sol-fa School az 1875-ben alapított *Tonic Sol-fa College* előzménye volt, amely többszöri át- és újjászervezés után, Curwen *College of Music* néven máig működik, de csak vizsgáztató helyként.⁵ Képzéseit kevéssel Curwen halála előtt, 1879-ben kezdte meg. A College nappali és levelező kurzusokat tartott, lebonyolította a különböző szintű képesítővizsgákat, valamint aktualizálta a módszertani útmutatókat. Curwen korai halála miatt a Tonic Sol-fa College már nem építhetett a vezető karizmájára és útmutatására. Ekkora azonban már a brit birodalom számos országában sok százezren használták a módszert.

⁵ Curwen College of Music. (é. n.). <https://curwencollegeofmusic.org>

KIADÓ ÉS FOLYÓIRATOK

A Tonic Sol-fa mozgalom saját folyóirattal is rendelkezett *Tonic Sol-fa Reporter* néven, amelyet Curwen 1851-ben indított és 1855-től havonta megjelent. A mozgalom gyors terjedését a példányszámok is mutatják: 1851-ben 700 példányt készítettek, tíz évvel később már 10.000-nél is többet adtak el belőle havonta. A népszerűségének köszönhetően fizetett hirdetések is helyet kaptak benne, és az így befolyt összeget újabb kiadványokra, illetve jótékonyági célokra fordították (Simon, 1973, p. 30–31). 1888-tól a folyóirat *The Musical Herald*, majd 1921 után *The Musical Herald and News* néven működött 1927-ig.

A folyóiratban Curwen közvetlenül szólt követőihez, megosztotta véleményét, javaslatait, emellett rendszeresen beszámolt a mozgalom eseményeiről, sikereiről, új kiadványokról, képzésekről.

1863-ban Curwen saját kiadvállalatot és nyomdát alakított, amely lehetővé tette írásai és a betűkottás zeneművek nagyszámú, olcsó előállítását. Egyszerű himnuszok és dallamok mellett a zeneirodalom kiemelkedő karműveit, oratóriumait is közreadta. A bő kottaanyag miatt 1863-tól már nem írta elő növendékei számára, hogy megtanuljanak az ötvonalas rendszerben kottát olvasni, amely korábban a közép- és felsőfokú képesítővizsgák kötelező eleme volt. A módszer elterjedésének és sikerének eredményeképpen 1869-től az angol tanárképzők a Sol-fa betűkottákat az ötvonalas rendszerrel egyenértékűnek ismerték el, szintén csökkentve az igényt a „régí notáció” iránt. Azonban az oktatási hivatallal, valamint a zeneművészeket és tanárokat képző intézményekkel a szolfázóknak időről időre küzdeniük kellett a módszer közoktatási legitimációjáért – Hullah és társai szemszögéből: „*kókler notáció használatáért az ország elemi iskoláiban*” (Hullah, 1886, p. 149).

A hangszeres zeneoktatásban az abszolút hangmagasság és az ötvonalas kottaolvasás nélkülözhetetlen, ezért az 1870-es években Curwen ösztönözte követőit hangszeres módszertanok írására és a tiszta intonációra képes billentyűs hangszerek feltalálására (szemben a zongora temperált intonációjával). Curwen menyé révén – bár éppen zongorára – születtek útmutatók, azonban nem váltak széleskörben használatosakká, ahogyan a Sol-fa betűkkel írt hangszeres gyűjtemények sem.

A hagyományos kottaírás ismeretének hiánya hosszú távon a módszer hanyatlását és perifériára szorulását eredményezte, bár a tendencia ellensúlyozására az 1890-es évektől Curwen fia, John Spencer Curwen (1847–1916) vezetésével Tonic Sol-fa követők egy része szorgalmazta a Tonic Sol-fa és az ötvonalas kottaírás és -olvasás együttes alkalmazását, és az ifjabb Curwen számos ilyen tankönyvet és módszertani útmutatót adott közre.

A CURWEN-MÓDSZER UTÓÉLETE

Curwen életében mozgalmának számos külföldi követője lett az 1850-es évek végétől. A Tonic Sol-fa elsősorban brit gyarmatokon, Indiában, Dél-Afrikában, Amerikában, Kanadában, Ausztráliában, Új-Zélandon, lett népszerű, de angol misszionáriusok, illetve Tonic Sol-fa intézmények külföldi tanulói révén sok országba eljutott.

Curwen halála után munkásságát idősebb fia, John Spencer folytatta, míg a nyomda és kiadó gyakorlati ügyvitelét az ifjabb Curwen fiú, Joseph Spadding intézte. John S. Curwen bevezette a kétféle kottairással való zeneműkiadás gyakorlatát: az ötvonalas rendszer fölött a Tonic Sol-fa betűjelek lehetővé tették, hogy mindkét rendszer hívei használják a kiadványokat. John S. Curwen emellett kórusversenyeket is kezdeményezett, mint a közönségnevelés és a tehetségek felfedezésének jó alkalmait. A kombinált kottairás és a versenyek népszerűsége új távlatokat nyitott a Tonic Sol-fán nevelődött énekeseknek, amely hozzájárult az angol kórusmozgalom és általa a kórusmű-szerzés fellendüléséhez (Simon, 1973, p. 69).

A mozgalom pozíciója a közoktatásban és tanárképzésben az iskolai zeneoktatásért felelős biztosok személye és elkötelezettsége függvényében változott. Teljes sikerét az évszázad utolsó két évtizedében érte el, amikor Hullah-t 1882-ben John Steiner (1840–1901) váltotta a „Királyság tanárképző főiskoláinak és általános iskoláinak zenei szakfelügyelője” pozícióban. Steiner William Gray McNaught-t (1849–1918), a Tonic Sol-fa elkötelezett hívét választotta munkatársául, aki tanítási útmutatóiban sikeresen ötvözte a Tonic Sol-fa és a hagyományos kottairás előnyeit, hangsúlyozva az előbbi elsőbbségét, mint olyan módszert, amely összekapcsolja az elmét, fület, szemet és hangot.

John Spencer Curwen utódai azonban nem tudták olyan hatékonyan fejleszteni és népszerűsíteni a Tonic Sol-fát, hogy az sikeres maradjon, és a kiadó tevékenységében is 1930-ra mindössze 24%-ra csökkent a zeneművek aránya (Simon, 1973, p. 225). A hivatásos zenészek lenézték és a sajátos, idejétmúlnak minősített betűkottával azonosították a Tonic Sol-fa módszert, nem ismervén fel annak zenei hallásfejlesztő és pedagógiai értékeit.

A századfordulón a mozgalom elhalásához hozzájárult továbbá az a zene-pedagógiai irányváltás, amely népzeneire és műzenére épített, az esztétikai érzék fejlesztése révén akart morális fejlődést elérni, és amelyet a kreativitás mint eszme és cél előtérbe kerülése jellemezett. A népzene központi szerepbe kerülése a hallás utáni tanulást mint tradicionális tudásátadást részesítette előnyben (amely a tanítási gyakorlatban korábban is domináns volt), miközben a formális képességeket a kreativitás gátlóinak tekintették. Ezek következtében *„folyamatos átmenetet követhetünk a tonic solfától az ötvonalas kottairásig, majd a formális képességek leértékelődéséig”* (Cox, 1993, p. 165).

A Curwen-módszer nyomai a szigetországban és az egykori angol gyarmatokon azonban fellelhetők voltak még az 1960-as, 1970-es években is. Amikor a Kodály-koncepció eljutott ezekbe az országokba, a curweni alap olykor megkönnyítette az adaptálást, olykor értelmezési zavart okozott a zenetanárok körében, hogy mi is a különbség a két „módszer” között.

Az 1970-es évek végén Curwen kései angol követői Bernarr Rainbow (1914–1998) és William H. Swinburne (1907–1994) vezetésével megpróbálták újra feléleszteni a módszert és a mozgalmat, többek között éppen a Kodály-koncepció nemzetközi népszerűségére hivatkozva, de ekkor már nem jártak tartós sikerrel (Rainbow, 1980).

CURWEN MÓDSZERÉNEK (KÖZVETETT) MAGYAR ADAPTÁLÁSA

Curwen módszerét Kodály életében többen ismertették magyarul (pl. Sztankó, 1909), mégis német közvetítéssel érkezett az országba. Az első jelentős német követő, Agnes Hundoegger (1858–1927) elvégezte a Tonic Sol-fa College rövid kurzusát, majd hazatérve *Tonika-Do* néven adaptálta Curwen módszerét: az alapvetéseket megtartotta, azonban a kottairásban ötvözte a Rousseau- és Aimé-Chevé-féle, vonallal jelölt ritmusértékeket Curwen szolmizációs betűjeleivel, valamint használta az ötvonalas rendszert is (Hundoegger, 1925).

„Érik a szőlő” első sora Hundoegger rendszerében:

| l | l m | l t | s s l | t l | s fi m | m l m |

Rainbow (1980, p. 55) szerint a Kodály-gyakorlatokban használt betű-ritmus kotta ennek a kezdeményezésnek logikai végpontja.

„Érik a szőlő” első sora a Kodály-gyakorlatokban használt rendszerben:

$\frac{2}{4}$ | $\square$ | | | | $\square$ | | | | $\square$ | | $\square$ | |
l l m l t s s l t l s fi m m l m

A magyar reformmozgalomra nagy hatást tevő Fritz Jöde (1887–1970) Hundoegger módszerének követője volt, aki megtartotta a kézjeleket és a relatív szolmizációt, de elhagyta a betűkottákat (Funkhauser, 2013). Kortársai visszaemlékezései alapján Jöde a kézjeleket egyszerű jelekről (amelyekről Curwen mihamarabb

szorgalmazta a modulátorra áttérést) a művészi kifejezés eszközévé emelte, amelylyel nagy tömegeket énekeltetett (Sambeth, 1957). Nála már központi szerepet töltöttek be a népdalok, amely szintén egyezett Kodály és követőinek pedagógiai törekvéseivel, megkönnyítve az átvételt.

HASONLÓSÁGOK, KÜLÖNBSÉGEK, TANULSÁGOK

A fenti rövid összefoglaló rávilágít arra, hogy Curwen pedagógiája sok olyan elvet, technikát alkalmazott, amely megelőlegezte a 20. század eleji reformpedagógiai újításokat és amely vonzóvá tette módszerét a kontinentális reformereknek, így Kodálynak és követőinek is. A módszertani technikák átvételén túl a mozgalmak közötti párhuzamok is látványosak: a karizmatikus vezető és a munkáját segítő-népszerűsítő tanítványok, a követők sokasága, a J. Curwen & Sons kiadóval párhuzamba állítható Magyar Kórus Kiadó, az énekes rendezvények, kórustalálkozók, de bizonyos mértékben a – magyar helyzetben inkább korai – szakmai ellenállás is közös jellemző.

Akárcsak Kodály és kortársai, Curwen is hitt a jól megválasztott zene nevelőerejében. Céljaik azonban eltértek, bár mindkét irányzat társadalmi megújulást kívánt elérni: Curwen lelkésszé vált elsősorban erkölcsi és vallási nevelés érdekében szorgalmazta a zeneoktatást, számára a nemzeti identitás és nemzeti zenei kultúra nem volt hangsúlyos és nála a dalszövegek morális tartalma elsőbbséget élvezett a mű zenei értékeivel szemben. Az angol népdalgyűjtő és az ún. *folk revival* mozgalom a 19. század második felében és a 20. század elején, a magyarral közel egy időben zajlott, és sok hasonlóságot mutatott az itthoni célokkal, gyakorlattal (ld. 1. lábjegyzet). Curwen munkásságának idején azonban még nem terjedt el sem a népzenei mozgalom, sem az azt szorgalmazó eszme, amely később hozzájárult a tonic sol-fa elhalásához. Az is árulkodó, hogy az angol népzene gyűjtés kiemelkedő alakja, Cecil J. Sharp (1859–1924) nem járult hozzá, hogy iskolák számára összeállított népdalgyűjteménye, az *English Folk-Songs for Schools* Tonic Sol-fa notációval is megjelenjen, bár azt a Curwen Kiadó adta ki (Knevet, 2018, p. 63).

Ahogy Curwen mozgalmát az 1850-es évek végétől, a Kodály-konceptió is nemzetközi ismertségre tett szert az 1960-as évek második felétől, és bár módszereit, eredményességét és az utóbbi évtizedekben eszmei alapjait is időről-időre megkérdőjelezik itthon és külföldön egyaránt, máig világszerte vannak követői.

Miért bizonyul (legalábbis egyelőre) maradandónak a Kodály-konceptió, szemben Curwen mozgalmával, olyannyira, hogy a Curwen-centenárium idején a módszert felélesztetni kívánók a Kodály-konceptió akkori népszerűségével próbálták legitimálni törekvésüket, mint azt Rainbow érvelése mutatja:

„Kodály Curwen elveit tette saját tanításának alapjaivá: a skála fokozatait jelölő kézjelek, a mozgó dó mozgó, a belső hallás fogalma, a kottaolvasás vokális és nem hangszeres megközelítése mind Curwen tanításából eredt. Ezek maradtak Kodály egész munkásságának alapjai” (Rainbow, 1979, p. 11)?

A mozgalmak hasonlósága ellenére néhány lényeges különbséget érdemes kiemelni: Kodály Zoltán elismert zeneszerző volt, mikor érdeklődése a zenepedagógia felé fordult, ahogyan a nevével fémjelzett magyar énekesmozgalom szervezői-vezetői is, így a zenész szakma többsége nem vonta kétségbe a mozgalom szakmai hitelét:

„A fő különbség azonban abban rejlik, hogy Kodály nemcsak bölcs pedagógus, hanem századunk jelentős zeneszerzője is volt, míg Curwen egyáltalán nem volt zeneszerző. Curwen hasznos javaslatokat tett és jó utakat mutatott a képzéshez, míg Kodály nagy művészi értékű kompozíciókat kínált” (Vajda, p. 1979).

A magyar reformmozgalom a követők sokasága mellett az 1940-es évektől politikai támogatást is élvezett: a Vallás- és Közoktatási Miniszter felkérésére Kodály és tanítványai az iskolák számára 1943–44-ben Iskolai énekgyűjteményt (Kodály és Kerényi György), módszertant (Ádám Jenő), majd az 1945 és 1948 között iskolák számára tankönyveket (Ádám és Kodály) is írtak. Bár az 1949 utáni kommunista rezsim igyekezett a saját érdekeit érvényesíteni, legalább névleg szüksége volt Kodályra a legitimációja alátámasztásához (vö. Péteri, 2007). A kötelező, központosított tantervek, egységes tankönyvek számos torzulással ugyan, de megőrizték a pedagógia módszertani és elvi alapjait (vö. Szabó, 1989). A 2012-es Nemzeti Alaptanterv rögzítette először, hogy *„Ének-zenei nevelésünk alapja a Kodály-koncepcióra épülő zenepedagógiai gyakorlat, azaz a teljes embert fejlesztő pedagógia, melynek középpontjában az európai műveltségű, a magyar nemzeti hagyományt őrző és interpretáló, nyitott, kreatív és közösségi ember nevelése áll”* (Magyarország Kormánya, 2012, p. 10784).

A nemzetközi Kodály-mozgalom révén a koncepció folyamatosan alakul és adaptálódik különböző kulturális és szemléletbeli változásokhoz, bár annak kevés hatása van a hazai gyakorlatra. Az elkötelezett Kodály-hívők körében a koncepcióhoz kapcsolódó éthoszhoz erősebbnek tűnik a ragaszkodás, mint a módszertani fogásokhoz (Polyák, 2023), így legtöbbször eszmei-ideológiai támadások érik a Kodály-pedagógiát, amelyeket – egyelőre – sikeresen kivéd: külföldön elsősorban a követők eszmei elkötelezettsége és módszertani rugalmassága miatt, Magyarországon pedig azért is, mert Kodály művészete és a zenepedagógiai gyakorlat „nemzeti kincs”.⁶

⁶ Kodály-módszer. (2017). *Hungarikumok Gyűjteménye – Magyar Értéktár*. <https://www.hungarikum.hu/hu/content/kod%C3%A1ly-m%C3%B3dszer>

Ez utóbbi megőrzésének fontossága a Curwen-mozgalom sikertörténetének és háttérbe szorulásának, majd az arra sokban építő Kodály-koncepció nemzetközi elterjedésének talán legfőbb tanulsága: „A Kodály kapcsán levonható következtetés pedig az, hogy Curwen munkásságában alábecsültük és elhanyagoltuk nemzeti zenei nevelési örökségünk egy fontos részét” (Rainbow, 1980, p. 59). A fél évszázados „elhanyagolás” pedig azt eredményezte, hogy az 1980-as években már nem sikerült feléleszteni, modernizálni és visszavinni a Curwen-módszert az iskolákba és a köz-tudatba.

IRODALOM

- Ádám, J. (1944). *Módszeres énektanítás*. Országos Közoktatási Tanács.
- Bernarr, R. (1980). *John Curwen: A Short Critical Biography*. Novello.
- Chiel, D. (1999). *Solfa: A Critique of Its History and Analytical Use* [PhD értekezés]. The University of Queensland, School of Music.
- Cox, G. (1993). *A History of Music Education in England, 1872–1928*. Scholar Press.
- Curwen, J. (1870). Manual signs. *The Tonic Sol-fa Reporter*, 488–489.
- Curwen, J. (1892). *The Standard Course of Lessons and Exercises in the Tonic Sol-fa Method* (10th ed.). J. Curwen & Sons.
- Curwen, J. (1985). *Singing for Schools and Congregations* (B. Rainbow, Ed.; 26. ed., repr.). Boethius Press.
- Curwen, J. (1986). *The Teacher's Manual of The Tonic Sol-Fa Method* (1875) (B. Rainbow, Ed.; 10. ed. repr.). Boethius Press.
- Curwen, J. S. (1882). *Memorials of John Curwen*. J. Curwen & Sons.
- Funkhauser, M. (2013). Fritz Jöde's Tonika-Do Seminar in Budapest in 1938: Historical Background, Thematic Content, Method, Impact. *Bulletin of the International Kodály Society*, 38(2), 9–17.
- Hein, M. A. (1992). *The Legacy of Zoltán Kodály: An Oral History Perspective*. International Kodály Society.
- Hullah, F. (1886). *Life of John Hullah*, LL.D. Longmans, Green and Co.
- Hundoeffer, A. (1925). *Leitfaden der Tonika-Do-Methode für den Schulgebrauch*. Verlag der Methodischen Schriften der Tonika-D-Lehre.
- Irtész, M. (1999). Az angliai példa. *Parlando*, 41(1–2), 5–8.
- Knevett, A. (2018). Folk Songs for Schools: Cecil Sharp, Patriotism, and „The National Song Book”. *Folk Music Journal*, 11(3), 47–71.
- Kodály, Z. (2007a). *Visszatekintés* (F. Bónis, Szerk.; 3. bőv., Köt. 1). Argumentum.
- Kodály, Z. (2007b). *Visszatekintés* (F. Bónis, Szerk.; 3. bőv., Köt. 3). Argumentum.
- Kodály, Z. & Kerényi, Gy. (1943). *Iskolai énekgyűjtemény*. Országos Közoktatási Tanács.

- Magyarország Kormánya. (2012). 110/2012. (VI. 4.) Korm. Rendelet a Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról. *Magyar Közlöny*, 2012(66), 10635–10847.
- Péteri, L. (2007). Kodály az államszocializmusban (1949–1967): Kultúrpolitika- és társadalomtörténeti tanulmány. In Berlász M. (Szerk.), *Kodály Zoltán és tanítványai: A hagyomány és a hagyományozódás vizsgálata két nemzedék életművében* (p. 97–174). Rózsavölgyi és Társa.
- Polyák, Zs. (2023). *A Nemzetközi Kodály Társaság története 1975-től napjainkig* [Doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem].
- Rainbow, B. (1979). Curwen, Kodály and the Future. *Music Teacher*, 58(12), 11–12.
- Rainbow, B. (1990). The Kodály Concept and Its Pedigree. *British Journal of Music Education*, 7(3), 197–203.
- Sambeth, H. M. (1957). Die singende Hand und die offene Singstunde. In R. Stampelberg (Szerk.), *Fritz Jöde: Leben und Werk: Eine Freudegabe: Zum 70. Geburtstag* (pp. 89–94). Hohner Verlag.
- Simon, H. (1973). *Song and Words: A History of the Curwen Press*. D. R. Godine.
- Szabó, H. (1989). *A magyar énektanítás kálváriája*. Szabó Helga.
- Sztankó, B. (1909). *Vezérkönyv a népiskolai énektanításhoz: A Tanítóképző Intézet énekiskola IV. része*. Franklin-Társulat.
- Tutweiler, J. S. (1879). The London Board Schools. *New England Journal of Education*, 9(22), 346–347.
- Vajda, C. (1979). *Back to Curwen or Forward with Kodály?: Comments on Mr Bernarr Rainbow's article: Curwen, Kodály and the future* [Kézirat]. (LFZE Kodály Intézete, Archívum, Vajda Cecília hagyatéka)

THE MUSIC EDUCATION MOVEMENTS OF JOHN CURWEN AND ZOLTÁN KODÁLY

KEYWORDS

John Curwen, Zoltán Kodály, music education, relative (tonic) solfa, England

ABSTRACT

The so-called Tonic Sol-fa system, developed by the English clergyman and educator John Curwen (1816–1880), is not only a foundational element of the methodology associated with Zoltán Kodály but also shows many similarities to the development of the Hungarian music education reform movement in the early 20th century. Curwen based his system on Sarah Anna Glover's (1786–1867) method of music teaching, which was built on relative solmization, and he began developing his own sight-singing and aural training method in the early 1840s,

summarizing it in the book “Singing for Schools and Congregations” published in 1843. His innovations included modified solmization tone-names, a new type of letter notation, and hand signs indicating solmization tones. Throughout his life, he sought to further develop the system using popular and modern music pedagogical, music theoretical, and pedagogical trends of his time. In addition to methodological techniques, his teaching—mainly influenced by Pestalozzi—also represented a change in perspective, which showed kinship with future reform pedagogical principles.

The method was adapted in other countries even during Curwen’s lifetime. It arrived in Hungary through German intermediaries, but it was already known by the end of the 1800s.

After Curwen’s death, the use of Tonic Sol-fa declined, and although there were late revival attempts in the 1970s and 1980s, they were not successful: Tonic Sol-fa continues to live on through the modifications made by Kodály and his colleagues.

PETHŐ VILLÓ

ORKESZTIKA ÉS MISZTÉRIUM

Test- és léleknevelés az Új Iskolában

DIENES VALÉRIA AZ ÚJ ISKOLÁBAN

„Az alapkülönbség abban áll, hogy a testnevelés diktál, a mozdulatkultúra pedig bánni tanít a mozdulattal és alkottat. Ez az alkottatás, az önálló tevékenység életrehívása az az újság, amit a mozdulatkultúra akar, a testnevelésben nem talál, s amit a mai modern pedagógiai törekvések az egész vonalon követelnek. A gyermeki érdeklődés felerkentése alapján induló teremtés gondolatát az általános pedagógiában a budapesti Új Iskola ma már a külföld előtt is diadalmasan képviseli.”
(Dienes, 2016, p. 327)

Dienes Valéria 1923-ban fogadta el Domokos Lászlóné meghívását az Új Iskolába, hogy a tornaórák keretében saját mozdulatművészeti rendszerét, az orkesztikát tanítsa. Dienes itt próbálhatta ki az iskolai tanítás keretei között az emberi (gyermeki) mozdulatot iskolázó pedagógiáját. Az idézett mondatok 1930-ban kerültek megfogalmazásra. Ekkor Dienes már saját Orkesztikai Iskolájában tanított, munkáját az Új Iskolához hasonló intézményekben egykori tanítványai vették át (Fenyves & Pethő, 2017).

A tanulmányban bemutatom az Új Iskola pedagógiai programjában leírt, a testi neveléshez kapcsolódó terveket, valamint a valóban megvalósított nevelési programot. Ismertetem azokat az eseményeket, melyek az 1920-as évekig alakították Dienes pedagógiáját, hatással voltak szakmai munkásságára. Ezek után felvázolom, miként kapcsolódhatott Dienes munkája a reformiskola szellemiségéhez. Az iskolában töltött első tanév végén került bemutatásra Dienes első misztériumjátéka, a *Hajnalvárás*, mely új fejezetet nyitott a színpadi műveiben. A tanulmány célja, hogy rámutasson, mivel gazdagította Dienes pedagógiája az Új Iskolában folyó nevelést, mennyiben nyitott új fejezetet az iskolában töltött rövid időszak Dienes pedagógiai munkásságában, és a *Hajnalvárás* misztériumjáték milyen szerepet játszott az Új Iskola működésében.

TESTI NEVELÉS AZ ÚJ ISKOLÁBAN 1914–1923 KÖZÖTT

Dolch Erzsébet 1938-ban *Az Új nevelés eszméi, elméleti és gyakorlati megvalósulásai* címmel megjelent munkájában a korszak részletesen elemzett „új iskoláiban” megvalósuló „új nevelés” három legfontosabb pillére között említi a testi nevelés – ezen belül az iskolák körül végzett munkatevékenységek, a szabad játék és a természetben tett kirándulások – fontosságát is (Dolch, 1938, pp. 44–46). Az iskolai testnevelésről egyébként még Dolch könyvének megjelenése előtt az 1868-as Eötvös-féle népiskolai törvény, majd később az 1921. évi LIII. törvénycikk is rendelkezett (Detre, 2013, 2022). Épp ezért is érdekes, hogy – amint Dolch is írja – egy, az „új nevelést” falai között megvalósító budai Új Iskolában a testi nevelést hogyan illesztik az pedagógiai programba, milyen módszerek, elképzelések érvényesülnek.

Az Új Iskola megalapításának évében, 1914-ben tartott első szülői értekezletén tartott beszédében Domokosné a testi nevelésről is szólt (Domokos, 2005, pp. 51–63). Meghatározónak tekinthető az iskola elhelyezkedése, az a háborítatlan, szinte mesebeli természeti környezet, amely egyszersmind fontos feltétele is a gyermekek egészséges fejlődésének:

*„Az iskola helye a város külső részén lesz, szabad mezők és napfényes hegyhátak nyugal-
mában, sok fényben és levegőben. A gyermek, mint biológiai lény, a természethez közelebb
áll, neki az életeleme, mely gazdagon fejleszti. [...] Ezért ki kell vinni a hegyek és nagy
vizek közelébe, állatok és növények bizalmas birodalmába”* (Domokos, 2005, p. 54).

A test nevelésének legfontosabb szempontjaiként a fejlettség, szépség és erő, egy „egészséges és tudatos testkultusz” kialakítása jelent meg. A tervezet említette a szabad levegőn végzett munkát – melybe az iskola kertjének művelése, állat- és növénygondozási feladatok tartoztak – valamint különböző játékok és sportok művelését. A testi nevelési program része volt még a tantervek által előírt svéd torna¹ és a Dalcroze-féle ritmikus gyakorlatok is. Ez utóbbira így utalt a szövegben Domokosné: *„Ritmikus táncokban a zöld fűvön és a napfényben éli ki majd a gyermeki test ősi életérzését, szabad és egyéni ritmusú mozgások szépségében”* (Domokos, 2005, p. 54). A gyermekek testi és lelki fejlődésének folyamatos követését havonta mérésekkel, és a lelki fejlődésről készített pszichográf segítségével tervezték (Domokos, 2005, p. 62).

Az iskola vezetése nyitott volt az új pedagógiai elképzelésekre, nem lehet véletlen, hogy a „ritmikus mozgás”, „ritmikus tánc”, „Dalcroze-féle ritmikus gyakorla-

¹ Az egészségügyi okok miatt alkalmazott svéd tornagyakorlatok a 19. században lettek egyre népszerűbbek a szakemberek körében, a 20. század elejétől vezették be a középiskolákban (vö. Szabó & Szikora, 2004, p. 104)

tok” a tervezet részeivé váltak. Áment Erzsébet szerint Domokosné 1911-ben vagy 1912-ben látogathatta meg Émile Jaques-Dalcroze a Drezda melletti Hellerauban működő iskoláját (Áment, 2005b, p. 10). Valószínűleg részt vehetett a pedagógus és növendékei 1912 októberében Budapesten tartott bemutatói egyikén is. Az első október 12-én tartották a Zeneakadémián a nagyközönség számára, a második október 14-én a régi országház nagytermébe szervezték szakmai közönség számára, a közönség soraiban énektanítók, zenetanárok, a közoktatás és a szociálpolitikai ügyosztály képviselői, igazgatók, szakfelügyelők, pszichológusok és művészek mellett Bárczy István polgármester is részt vett (Romhányi, 1912).

Domokosné a drezdai és budapesti tapasztalatairól egyértelműen pozitívan, elragadtatással számolt be *A Gyermekek* folyóiratban „*Jacques Dalcroze ritmus-iskolája*” címmel megjelent írásában. Leginkább a módszer iskolai nevelésben való felhasználási lehetőségei voltak rá hatással, a módszerben a gyermekek szabad és eredeti mozgáskészségének megőrzését és fejlesztését, a természetes, a természetesen szép test megteremtésének lehetőségét látta:

„Az ember úgy érzi: emberi erők és örömök forrása ez az új módszer. Inkább ősi javak visszaszerzése. Gyermekeink szabad és eredeti mozgásaiban, míg nevelés és iskola őket el nem nyomorítja, láthatni a szépség naív formáit. [...] Ez lesz a jövő nevelésének egyik legszebb feladata: megújult, szép emberiség teremtése” (Domokos, 1912, p. 474).

Az Új Iskolában folyó munkáról, az első, 1914-ben közzétett tervek megvalósulásáról Domokosné 1917-ben írt *A Gyermekek* című folyóiratban (Domokos, 1917). A beszámoló alapján a terveknek megfelelően a tanév elején és végén is rendszeresen végeztek méréseket: regisztrálták a diákok testsúlyát, testmagasságát, tüdőkapacitását és izomerejét is, az eredményeket pedig összevetették a tanulók korának megfelelő eredményekkel. A növendékek fejlődését támogató, a mindennapokba illesztett tornagyakorlatok és a tornaórák ősszel és tavasszal, sok esetben télen is a szabadban zajlottak. A testi nevelési program fontos részét képezte az iskola körül, illetve annak kertjében végzett rendszeres munka. Míg az 1914-ben közzétett tervezetben Domokosné a Dalcroze-gyakorlatokat is említette, ebben a beszámolóban ezekről nem esik szó, minden bizonnyal mégsem kerültek be a tornaórákba. A korábbi tervekhez képest más változtatásra is sor került: a svéd-torna mellett egy újabb típusú tornaórát is bevezettek. A változást azért látták szükségesnek, mert a svéd-torna nem vette figyelembe az egyéni igényeket, és az esztétikai nevelés szempontjából sem tartották megfelelőnek. Ezt a hiátust pótolta az újonnan bevezetett mozgásóra, melyet „klasszikus torna”-ként említettek, amelyben a „*testképzés művészi alapon, természetes és harmonikus mozdulatok, a görög ruha és szandálos mezítlábas állapot szabadságában*” valósulhatott meg (Domokos, 1917, p. 299).

Az iskola harmadik tanévéről szóló beszámolóban arról olvashatunk, hogy a heti 2 óra svéd-torna mellett szintén heti két órában volt klasszikus tornatanítás, mely az év nagy részében a szabadban zajlott („Harmadik esztendő az Új Iskola életéből”, 1918).

ÚJ ELKÉPZELÉSEK MEGJELENÉSE A TESTI NEVELÉS TERÉN 1923-TÓL

Az iskola munkájáról készült tervezetek és beszámolók egyaránt azt támasztják alá, hogy az Új Iskola tanmenetének megtervezésében az elméleti képzés és a testi nevelés terén is folyamatosan új módszerek, elképzelések jelentek meg. Erre példa a korábbiakban már említett klasszikus torna bevezetése, majd 1923-tól kezdődően egy új mozdulatművészeti ág, az orkesztika megjelenése is.

Az orkesztikát megalkotó Dienes Valéria az Új Iskola meghirdetésével nagyjából egy időben, 1914-ben indította első mozdulatművészeti tanfolyamát tanítványaival, majd 1917-ben az orkesztikai tananyag, a tehetséggondozás, a művész- és tanárképzés teljes rendszerének kidolgozása után megalakította saját Orkesztikai Iskoláját (Boreczky & Fenyves, 2017). Az Új Iskolát megalapító Domokos Lászlónéval Dienes lélektani kutatásai kapcsán ismerkedett meg. Tagja lett a Magyar Gyermektanulmányi Társaságnak is, 1917-től Dienes volt az igazgatója a Gyermektanulmányi Iskolának, melyet anyák és leányok részére szerveztek. Az iskola keretében előadásokat és szemináriumokat is tartott, a résztvevők pedig tanulmányi kirándulás keretében Orkesztikai Iskoláját is meglátogathatták.

1920-ban az orkesztika megalkotója családjával emigrálni kényszerült, iskoláját tanítványaira hagyva gyermekeivel először Bécsbe, majd onnan Raymond Duncan nizzai kolóniájába ment, Magyarországra 1922–23-ban tért vissza (Boreczky & Fenyves, 2017). 1923 nyarán ajánlotta fel Domokosné az Új Iskola tanári állását, amelyet Dienes elfogadott, és gyermekeivel beköltözött Domokosné szüleinek Villányi úti házában felajánlott „családi szobába”. Visszaemlékezésében így ír:

„Ismertem [Domokosné] pedagógiáját, becsültem őt, és ma is úgy érzem, hogy kultúránk egyik legmélyebben járó alkotója volt. Egészen a mélylélektanig megalapozott tanítási és nevelési szemlélete, mint nekem szánt munkaterület, vonzott és tudtam, hogy azokban az iskolai keretekben termékenyen dolgoztathatom majd mindazt, ami az orkesztika addigi megvalósulásaiból telik” (Dienes, 2005, p. 70).

1925-ben kiadott tájékoztatójában a testi neveléshez tartozó tevékenységek között említik a kertészkedést, a különböző sportokat és kirándulásokat, valamint a „ritmikus és szépérzék fejlesztését célzó orkesztikai gyakorlatok”-at (Domokosné, 2005, pp. 122–123).

DIENES PEDAGÓGIAI ELKÉPZELÉSEI

Dienes Valéria Orkesztikai Iskolájában az 1917–18-as tanévtől foglalkozott gyermekcsoportokkal is. Az iskola munkájáról készített beszámoló szerint főúri családok privát kurzusai között Széchenyi Gladys grófnő kérésére 3–5 éves és 6–10 éves korú gyermekek számára is indítottak foglalkozásokat (Dienes, 2005, p. 41). Arról nincs azonban információ, hogy ezekkel a csoportokkal Dienes vagy tanítványai dolgoztak-e.

Ezt követően az emigráció első, Bécsben töltött időszakában, amikor gyermekeivel a grinzinger Montessori gyermekotthonban éltek, Dienes valóban tanított 3–6 éves gyermekeket. Visszaemlékezéseiben leírja, hogy az otthon egyik terme kellően tágas volt a szabad mozgáshoz. A gyerekeket két csoportba – 3–4 évesek (die Kleinen) és 5–6 évesek (die Grossen) – osztva az orkesztika egyszerű mozdulatelemeivel játszottak. Nagyobbik fia, Gedeon, aki az orkesztikai mozdulatanyagát jól ismerte, szintén segítségére volt a foglalkozásokon. Az órákon osztrák és német gyermekdalokra mozogtak, egyszerű kis jeleneteket játszottak el szabad mozdulatokkal, a tanított mozdulatanyag Dienes „ortodox orkesztikájából került ki”. 1920 őszén kis gyermekünnepélyen ezekből a stúdiumokból összeáll improvizált jeleneteket és „gyermeki mozdulatjátékokat” adtak elő. Az orkesztika mozdulatanyaga és rendszere Dienes visszaemlékezése szerint ebben az időszakban nem fejlődött tovább, de a gyerekcsoportokkal szerzett tapasztalatait megosztotta a budapesti iskolát távollétében vezető tanítványokkal is (Dienes, 2005, pp. 54–56).

A gyerekcsoportokkal szerzett tapasztalatait később a „*Mozdulatkultúra 1930*” című írásában összegezte, ebben a gyermekekkel való foglalkozásokban különböző szinteket különített el, melyek valószínűleg az Új Iskolában is megjelenhettek pedagógiájában (Dienes, 2016). Ez alapján az első fokozat az amorf játék (formázatlan játék), melynek során a gyermekek meséket, különböző játéktémákat és azok szereplőit saját mozdulataikkal jelenítik meg. A csoportokban kibontakozó mozdulatimprovizációk során a gyermekek folyamatosan figyelik egymást és tanulnak egymástól. A mozdulatimprovizációkhoz egyszerű dallamok éneklését, versmondást, zongorán való improvizációt kapcsolnak. Mind a dallamok, mind a megjelenítendő témák a gyerekek érdeklődésének felkeltését és fenntartását szolgálják. A pedagógus feladata, hogy instrukcióival ne kész megoldásokat adjon, ne utánzásra neveljen, hanem folyamatosan motiválja a gyerekeket az újabb ötleteik megvalósítására, figyelje és fogadja el egyéni megoldásaikat, segítse azok tovább építését. Ezen a szinten megszülető mozgáskompozíciók sokkal inkább ösztönös rögtönzések, mint tudatosan megformált alkotások. A második szakaszban az amorf játékokban többször, visszatérően megjelenő mozdulatelemek kiemelése, tudatosítása zajlik. Ezek az elemek aztán az egyéni improvizációkban is megjelennek, ezen a szinten az öntudatlan rögtönzést az egyre tudatosabb formálás

váltja fel. A szabad mozgulatalkotásban, a megismert elemek tudatos összekapcsolásával már önállóan megformált művek, alkotások születnek.

1923 őszén az Új Iskola gyerekcsoportjaival megkezdett munkájában Dienes a grinzingi gyermekekkel kialakított gyakorlatból indult ki. A csoportok itt is gyerekdalokat énekeltek ehhez kapcsolódott a már meglévő mozgulatanyag. Dienes visszaemlékezése szerint azonban ezek az évek az orkesztika további fejlődéséhez is hozzájárultak. Alkalmazkodva az Új Iskola modern pedagógiai elképzeléseihez, több tantárgyhoz kapcsolódva a gyerekek saját egyéni ötletei alapján beszéd- és mozgulatkórusokat alakítottak:

„Az egyes tantárgyak az improvizált iskolai kórusokban érzékelhető anyagot kaptak. Mozdulatkórussá vált egy középkori céhülés, ahol döntenek a bemutatott mű értékéről, a bírák szokványkényszerei az egyéni ötlet és feltalálás ellen határoznak, s így illusztrálják a céhek gondolatbénító működését; vagy Bánk bán megéledő Tiborc jelenetében a jobbágyság szenvedésének tükrözését...” (Dienes, 2005, p. 71).

DIENES ELSŐ MISZTÉRIUMJÁTÉKA, A HAJNALVÁRÁS BEMUTATÓI

Az orkesztika órákon megelevenedő jelentekben a gyermekek szabadon improvizálhattak, szövegeket és mozgulatimprovizációkat alkothattak. Ilyen, szövegekre, illetve dallamokra készített egyéni improvizációkból állt össze az első vallásos színpadi mű, mely a *Hajnalvárás* címet kapta.

A mű címe és témája szimbolikus, a cselekmény nélküli Hajnalvárást Dienes „minden megoldás várásának közös szimbólumaként” értelmezte (Vitányi, 1975, p. 97). A darab négy tételből áll, melyek címe: 1. Könyörgés, 2. Remény, 3. Ígéret, 4. Teljesedés. A 12 táncosból álló mozgulatkórus eredeti görög dallamokra táncolt (ezeket Dienes Raymond Duncan nizzai kolóniájában tanulta és jegyezte le) az egyes tételekben, melyekhez magyar szöveget Dienes készített. A dallamokat az első előadásokon az iskola három növendéke énekelte.

Vitányi Iván Dienes Valériával készített interjújából kiderül, hogy Dienes rábízta a gyermekekre, milyen mozgulatokat választanak a szöveg megjelenítésére, és aztán ezeket az egyéni improvizálásokat fűzte össze (Vitányi, 1975). Több alkalommal a természetben is próbálták, előadták ezeket a jeleneteket. Dienes számára ezek az órákon, kifejezetten nem a közönségnek szánt alkotások értékesebbek is voltak, mint a későbbi előadások:

„Kis hajnalváró kórusommal volt eset, hogy saját magának inspirálására, erdő gyepén mozgottuk és énekeltek el ezeket az öskeleti dallamokat és talán soha semmiféle közönségnek

szánt előadásokon nem tudtunk annyit mondani vele, mint mikor senki se nézett. Alapjában felvázolt és mégis egyéni alkotások pszichomotorikus szintézise volt.”²

A Hajnalvárás először az Új Iskola 1924. májusi iskolai ünnepségén mutatták be (Boreczky, 2013, p. 72). A Hajnalvárás jelzi azt a változást is, ami Dienes személyes életében és szakmai munkájában 1923-as esztendőől kezdődően következett be. Megtérésének, valamint a magyar katolikus egyház tisztségviselőihez – Prohászka Ottokár püspökhöz vagy az Új Iskolában a hittant tanító Kriegs-Au Emil katolikus plébánoshoz – fűződő szoros kapcsolatainak is köszönhető később a vallásos témájú művek, misztériumjátékok megjelenése munkásságában, melynek első darabja a Hajnalvárás volt (Fenyves & Pethő, 2017). Az Új Iskola erkölcsi és etikai nevelési programjának fontos része volt a vallásos érzés elmélyítése. A hittant tanító plébános így írt az 1925-ben kiadott tájékoztatóban: *„Az Új Iskolának alapvető elve és törekvése, hogy a gyermeklelkében felépítse az öntudatos vallásos és erkölcsös embert, az „egész” embert, aki intellektuális műveltségét az alázatos és Istenfélő szív sugárzásába állítja”* (Domokos, 2005, p. 108). Az iskolában nemcsak a hittan tantárgy, hanem a vallásos tárgyú ünnepségek is ezt a célt szolgálták. Az iskolai ünnepségek műsorának összeállításába, a műsorszámok előkészítésébe és előadásába is bevonták az iskola diákjait: *„Ilyen módon elérjük azt, hogy minden gyermek egyformán átérzi az ünnep jelentőségét, egész lelkével foglalkozik vele, mert nem passzív szemlélője, hanem alkotója, rendezője, előadója”* – írta 1925-ben Domokosné (Domokos, 2005, p. 109).

Az Új Iskola 1924. évi karácsonyi ünnepe is jól példázza ezt a gyakorlatot. A Hajnalvárás második alkalommal ezen a Zeneakadémián szervezett iskolai ünnepségen került bemutatásra (*„Az 'Új Iskola' karácsonyi ünnepsége”, 1924*). A karácsonyi műsor első száma *A Könyörgés Magyarországra* címet viselő mozdulatköltemény volt, ezt a II., III. és IV. elemis diákok improvizációja követte *„Milyen éjszaka van”* címmel. A következő műsorszám a Hajnalvárás volt, melynek utolsó tétele előtt Prohászka Ottokár püspök mondott ünnepi beszédet. A szünetet követően második felében az Új iskola diákjai által írt és előadott művek kerültek bemutatásra. A műsort az orkesztikai csoport karácsonyi misztériuma *„És az ige testté lőn”* címmel zárta.³

„Mindig az volt a gondolatom, hogy olyat kellene az emberek elé vinni, amiből megérzik azt, hogy ez nem tapintható valóság, hanem szóltan mozdulatok és láthatatlan hangok összeházasodása.” (Dienes, 1983, p. 45) A misztériumjátékokban Dienes azonban – a középkori misztériumjátékokkal ellentétben – nem a történe-

² Dienes, V. A mozdulatkórus. MOHA Mozdulatművészetek Háza – magángyűjtemény dvh-list00053_7-01-02.

³ Az Új Iskola karácsonyi ünnepének műsorfüzete MOHA Mozdulatművészetek Háza – magángyűjtemény dvh-p-00163-1 – dvh-p-00163-4

tiség, történetek elbeszélése, a dráma megjelenítése vonzotta, hanem sokkal inkább valami embereken túli igazság érzékeltetése a mozdulaton és a zenén keresztül. Tanulmányozta a középkori misztériumjátékokat és hatását az emberekre és arra jutott, azok utánozása helyett a mondanivaló közvetítéséhez új eszközöket keres.⁴ A mondanivaló mintegy látomásként való közvetítésében⁵ a főszerepet az emberi gondolatokat érzékeltető természetes emberi mozdulat kapta. Emiatt az éneklő kórus a Hajnalvárás előadásaiiban is Dienes a színpad (függöny vagy díszlet) mögött kapott helyet. Ez a gyakorlat a későbbi misztériumjátékokban is megmaradt (Fenyves & Pethő, 2017). A gondolatokat megrajzoló mozdulatokat azonban nem az egyén, a szólista interpretálta, a közvetítést Dienes az előadók közösségére, a mozdulatkórusra bízta, így válhatott az szerinte valóban együttes élménnyé:

„az embercsoport, az eszméletközösség valami kollektív belső világ kifejeződésének igénye. A Hajnalvárás ennek első megszólalása volt, melyben a kórus egésze próbált mondani egy emberközi eszméleti állapotról, mely nem egyénbe zárul, mint a személyes kifejeződések, hanem valami emberen belül eredő és egyszersmind emberközi pszichikumot árul el és valami atmoszférára, mondhatnám »erőtérre« való eszmélést akar a közös birodalomba vinni úgy, hogy mindenki ráismerjen, aki csak annak részese. A Hajnalvárás pszichikai történet, az válik kórossá, ezt egyetlen személyes kifejezőerő nem tudná a közösségre árasztani, ehhez kell, hogy a színpadon sokan legyünk, de ne egyformán legyünk sokan. Ne másoljuk egymást, hanem a kórus minden eleme összeöntse a közös tartályba eszméleti színeit és annak eredőjeként, melyet összesített vonaljátékával akar szóhoz juttatni, adjon valami pszichikai emberi közösséget, mely látványban, hangban és értelemben ugyanabból az országból való.”⁶

További Hajnalvárás előadásokról is van tudomásunk, a művet az Orkesztika iskola később is a műsorán tartotta.⁷ A vallásos misztériumjátékok előadásai többségében Dienes Bárdos Lajossal dolgozott együtt. Ez az együttműködés a Hajnalvárás további bemutatóit is érintette, ugyanis a későbbiekben az eredeti görög dallamokat Bárdos Lajos zeneszerző és karnagy megharmonizálta és női kar adta elő orgonakísérettel (Sándorné Papp, 2011). 1928. június 24-én az iskola vizsga-

⁴ Dienes, V. A misztériumjátékok belső fejlődése MOHA Mozdulatművészetek Háza – magángyűjtemény dvh-list-00060_1_05

⁵ Dienes, V. A misztériumjátékok belső fejlődése MOHA Mozdulatművészetek Háza – magángyűjtemény dvh-list-00060_1_03

⁶ Dienes, V. A mozdulatkórus MOHA Mozdulatművészetek Háza – magángyűjtemény dvh-list00053_7-01

⁷ 1928. szeptemberében az iskolát így hirdetik: „Az iskola mozdulatkórusa már megkezdte munkáját a „Nyolc Boldogság” és „Hajnalvárás” misztériumok közeljövőben tartandó előadása céljából” („Dienes Valéria dr. Orkesztikai iskolája”, 1928).

előadásának keretében az Orion Színházban került színpadra („Növendék bemutató”, 1928; „Dienes Valéria orkesztikai iskolaelőadása”, 1928). 1928. október 8-án a Budai Vigadóban mutatták be, utóbbi előadás az 1928. október 4–9-ig tartó I. Nemzeti Eucharisztikus Kongresszus alkalmából került megrendezésre („Dienes Valéria mozdulatkórusának vizsgálóadása”, 1928). 1930. november 8-án ismét a Budai Vigadóban játszották, ekkor a Városmajori Egyházközség rendezvényén Szent Imre ünnepe alkalmából újjátották fel a művet („Szent Imre ünnepek”, 1930).

ORKESZTIKA AZ ÚJ ISKOLÁBAN AZ 1930-AS ÉVEKBEN

Az iskola tantárgyai között az orkesztika tantárgy még sokáig megtalálható, az évkönyvek szerint egészen a 2. világháborúig tanították (Áment, 2005a. p. 50). Dienes Valéria és az orkesztika mint mozdulatművészeti ág megjelenése az Új Iskolában, egy reformiskolában nem volt egyedülálló. Az 1920-as és 1930-as években több reformiskolában és katolikus leányiskolában is megjelentek a magyar mozdulatművészeti elképzelések (Detre, 2022). Dienes az Új Iskolában pár évig vezette az orkesztika órákat, később azonban növendékei vették át a tanítást. Az Új Iskolába járó növendékek az 1924-től újra szerveződő Orkesztikai Iskolába is jártak (Fenyves & Pethő, 2017).-

Az 1929–30-as tanévtől működő leánylíceum az Új Iskola polgári iskolai osztályainak folytatásaként került megalapításra, ezért a kutatás kérdése volt, hogy az orkesztika vajon megjelenik-e ebben az iskolatípusban is, és ha igen, milyen módon. Az 1929–30-as tanévről kiadott évkönyvben erre vonatkozó bejegyzést nem lehet olvasni. A testnevelés tárgyat heti rendszerességgel illesztették be a tanrendbe, az ifúsági sportkör játék, torna, turisztika és téli sport szakosztályokkal működött. A leánylíceumhoz kapcsolódó félinternátusban lakók az iskolakert „egészséges levegőjében tartózkodhattak”, „naponként sétáltak és tornáztak, megfelelő időben kertészkedtek, korcsolyázással, ródlizással szórakoztak” (Domokos & Arató, 1930, p. 15). Az 1930–31-es tanévről szóló értesítőben szóltak arról is, hogy az internátusban bentlakó növendékek az orkesztikában elért eredményeiket is bemutatták a szülők számára tartott bemutatókon (Domokos & Arató, 1931, p. 16). Az 1931–32. tanév értesítőjében az iskolai ünnepek között szerepelt 1931. november 7-én az „orkesztikai tanfolyam” bemutatója (Domokos & Dadayné Egán, 1932, p. 15). Az 1932–33. tanévről szóló értesítőben a sportkör szakosztályai (úszás, ping-pong, tenicoit) mellett megjelent az orkesztika is. Az összegzésben megjegyzik, hogy az ünnepélyeken előadott orkesztikai táncokat a sportkör vezetője, az idegen nyelvet is tanító Kremsier Irma tanította be (Domokos & Dadayné Egán, 1933, p. 36). A következő két tanévről (1933–34. tanév, 1934–35.

tanév) szóló értesítőkből változatlanul a sportkör szakosztályai között szerepel az orkesztika, megjegyzik, hogy a líceum I. és II. osztálya „nagy kedvvel űzte az orkesztika gyakorlását” (Domokos & Péch, 1934, p. 39).

Az 1935–36. tanévben az iskolai sportkör tagjai heti két órában tornával, atlétikával és játékkal, heti két órában orkesztikával foglalkoztak (Domokos & Halász, 1936, p. 60). A sportkör vezetője ekkor már Szöllőssyné Piufsich Lenke⁸ testnevelés és mozgásművészeti tanár volt. Mint egykori Dienes-tanítvány, ő segített az iskola katolikus diákjainak betanításában az 1935. szeptember 30-án a Dienes Valéria által rendezett *A gyermek útja* című misztériumának színpadra állításánál. A XXVI. Katolikus Nagygyűlésen bemutatott nagyszabású, csaknem 1000 gyerekszereplőt felvonultató bemutatóra több iskolából – így az Új Iskolából is – toboroztak résztvevőket. Ebben a tanévben egy másik Dienes művet, Dienes Liszt XIII. rapszódijára írt orchémáját mutatta be az iskola I–III. líceumi növendékekből álló 28 tagú mozdulatkórusa a Liszt-centenárium alkalmából (Domokos & Péch Halász, 1936, p. 60). Az ezt követő tan évekről beszámoló értesítőkből az orkesztikára vonatkozóan nem találtunk feljegyzéseket. Ebben az időszakban az Új Iskola növendékei közül sokan már a több éve működő, második időszakát élő Orkesztikai Iskola növendékei voltak.

IRODALOM

- Áment, E. (2005a). *A budai Új Iskola pedagógiája*. OPKM.
- Áment, E. (2005b). *Emmi néni iskolája*. OPKM.
- Boreczky, Á. (2013). Mozdulatművészet, életreform és az avantgarde. In Németh A. & Pirka V. (Szerk.). *Az életreform és reformpedagógia – recepciós és intézményesülési folyamatok a 20. század első felében* (pp. 68–84). Gondolat Kiadó.
- Az „Új Iskola” karácsonyi ünnepsége. (1924, december 20). *Az Újság*, 22(272), 6.
- Boreczky, Á. (2018). Az orkesztika tudományos rendszere és a pedagógia Dienes Valéria korai munkásságában. *Kellék*, (60). 167–178.
- Boreczky, Á. & Fenyves, M. (2017). Dienes Valéria bécsi évei és az Orkesztika Iskola. In Németh A. & Vincze B. (Szerk.) *Továbbélő utópiák – magyar életreform törekvések és nemzetközi recepciós hatások* (pp. 122–140). Gondolat Kiadó.
- Detre, K. (2013). Testkultúra, életreform, egészség, szépség, szabadidő. In Beke, L., Németh, A. & Vincze, G. (Szerk.). *Mozdulat* (pp. 84–96). Gondolat Kiadó.

⁸ Piufsich Lenke Orkesztikai Iskola egykori tanítványaként közreműködött a Dienes Valéria Rózsák szentje (Szent Erzsébet misztériuma) előadásában 1932. októberében Dienes Valéria: Rózsák szentje, In: Tóvay-Nagy, P. (szerk.). (2013). *Források a magyar színpadi táncművészet történetéhez I.*

- Detre, K. (2022). A piac szerepe a magyar és a német mozdulatművészet professzionalizációjában. In *Aetas*, 37(1), 74–92.
- Dienes, V. (é. n.). *A misztériumjátékok belső fejlődése*. MOHA Mozdulatművészetek Háza – magángyűjtemény dvh-list-00060_1_05
- Dienes, V. (é. n.). *A mozdulatkórus*. MOHA Mozdulatművészetek Háza – magángyűjtemény dvh-list00053_7-01
- Dienes, V. (1983). *Hajnalvárás*. Belon Gellért (Szerk.). Szent István Társulat
- Dienes, V. (2005). Az Orkesztikai Iskola 1917/18. tanévi értesítője. In Fenyves M. (Szerk.) *Az Orkesztika Iskola története képekben* (pp. 36–47). Orkesztika Alapítvány.
- Dienes, V. (2005). Emigráció és migráció (1920–1929). In Fenyves M. (Szerk.) *Az Orkesztika Iskola története képekben* (pp. 53–103). Orkesztika Alapítvány.
- Dienes, V. (2013). Rózsák szentje (1932). In Tóvay-Nagy P. (Szerk.): *Források a magyar színpadi táncművészet történetéhez I.* (pp. 144–156), Magyar Táncművészeti Főiskola.
- Dienes, V. (2016). „Mozdulatkultúra” (1930). In Fenyves M., Dienes V. & Dienes G. (Szerk.): *A Tánc reformja a mozdulatművészet vonzásában* (pp. 311–328). Orkesztika Alapítvány.
- Dienes Valéria orkesztikai iskolaelőadása. (1928, június 26). *Magyarság*, 20.
- Dienes Valéria dr. Orkesztikai iskolája. (1928, szeptember 27). *Nemzeti Újság*, 11.
- Dienes Valéria mozdulatkórusának vizsgaelőadása. (1928, október 4). *Nemzeti Újság*, 2.
- Dolch, E. (1938). *Az Új nevelés eszméi, elméleti és gyakorlati megvalósulásai*. Ablaka György Könyvnyomdája.
- Domokos, L. (1912, június 8). Jacques Dalcroze ritmus-iskolája. *A gyermek*, 474–476.
- Domokos, L. (1917, november 5–6). Az Új Iskola első két éve. *A gyermek*, 297–300.
- Domokos, L. (2005). *Az alkotótató tanítás*. OPKM.
- Domokos, L., & Arató, F. (1930). *Dr. Domokos Lászlóné nyilv. Jogú leánylíceumának értesítője az 1929–1930. Iskola tanévről*. Sárkány Nyomda Rt.
- Domokos, L., & Arató, F. (1931). *Dr. Domokos Lászlóné nyilv. Jogú leánylíceumának értesítője az 1930–1931. Iskola tanévről*. Sárkány Nyomda Rt.
- Domokos, L., & Dadayné Egán, I. (1932). *Dr. Domokos Lászlóné nyilv. Jogú leánylíceumának értesítője az 1931–1932. Iskola tanévről*. Sárkány Nyomda Rt.
- Domokos, L., & Dadayné Egán, I. (1933). *Dr. Domokos Lászlóné nyilv. Jogú leánylíceumának értesítője az 1932–1933. Iskola tanévről*. Sárkány Nyomda Rt.
- Domokos, L., & Halász, L. (1936). *Dr. Domokos Lászlóné nyilv. Jogú leánylíceumának értesítője az 1933–1934. Iskola tanévről*. Sárkány Nyomda Rt.
- Domokos, L., & Péch, A. (1934). *Dr. Domokos Lászlóné nyilv. Jogú leánylíceumának értesítője az 1933-1934. Iskola tanévről*. Sárkány Nyomda Rt.
- Fenyves, M. & Pethő, V. (2017). Dienes Valéria és Bárdos Lajos misztériumjátékai. orkesztika és kórusmozgalom, hatások, intézményesülési lehetőségek. In Németh A. & Vincze B. (Szerk.) *Továbbélő utópiák – magyar életreform törekvések és nemzetközi recepciók határol* (pp. 81–121). Gondolat Kiadó.
- Harmadik esztendő az Új Iskola életéből. (1918). *A gyermek*, 12(5–6), 280–284.

- Növendékbemutató. (1928, június 24). *Magyarság*, 11.
- Romhányi, S. (1912, október 24). Dr. E. Jaques-Dalcroze. *Néptanítók Lapja*, 6–7.
- Sándorné Papp, E. (2011). *Bárdos kísérezenei Dienes Valéria misztériumjátékaihoz és az Alexius szvit* [Doktori értekezés]. Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem.
- Szabó, L., & Szikora, K. (2004). *A magyar ifjúság testi nevelésének története*. TFSE Birkózó Szakosztálya és a Testnevelési és Sportmúzeum.
- Szent Imre ünnepségek. (1930, november 9). *Pesti Hírlap*, 10.
- Vitányi, I. (1975). Beszélgetés Dienes Valériával (tv interjú). *Valóság*, 18(8), 83–101.

ORCHESTICS AND MYSTERY PLAY. EDUCATION OF BODY AND SOUL IN THE “ÚJ ISKOLA”

KEYWORDS

art of movement, Valéria Dienes, orchestics, Új Iskola (New School), mystery play

ABSTRACT

At the center of the ideas of the 20th century life reform movement was the “new” man living a more natural, authentic life. The ideal of the desired new, reformed man included a well-groomed, healthy, and aesthetic body, shaped by natural methods. The reform schools of the first half of the 20th century proclaimed the need to “educate” the human body and mind simultaneously. These institutions pursued a “new” ideal of the child, linked to a ‘new’ ideal of man, and gave the arts and the ideas of art education an important role in the total renewal of the school world. The “Új Iskola” (New School), which was active between 1914 and 1949, not only followed but also developed the pedagogical reform ideas of its time. The pedagogical programme of the school also applied new methods of physical education.

From 1923, Valéria Dienes, the founder of a new art of movement, the founder of orchestics worked there. Dienes adapted the method she had previously taught in her own courses and at her private school between 1912 and 1919 to the groups of students at the Új Iskola. Her pedagogical methods were also shaped by her time at the Montessori Children’s Home in Grinzing, where she worked with children aged 3-6. Dienes’ earlier experiences and her time at the Új Iskola, as well as the educational programme and the methods used there, influenced her pedagogy, and enriched her art of movement. Dienes’ classes at the school—as her art of movement—focused on the harmonious development of body, mind, and spirit. Her pedagogical ideas were aligned with the program of the Új Iskola, which focused on the development of children’s curiosity and self-expression.

Dienes's first religious theatre work, the mystery play called "*The Dawn*" was performed at the Új Iskola's celebrations in 1924. This movement play was the first of a series of religious-themed works that would become a dominant feature of Dienes' art between 1924 and 1943. For several years, the work was included in the programme of Dienes' re-established School of Orchestics. For several years, the orchestics was part of the pedagogical programme of Új Iskola, it was later taught by Dienes' former students.

FÖLDESI RENÁTA – BALOGH BRIGITTA

RITMUS ÉS ÉLETREND A KONDUKTÍV PEDAGÓGIÁBAN

BEVEZETÉS

Megtalálni az utat egy olyan életmódhoz, amely (újra) összekapcsolja az embert önmagával, embertársaival és világával, amely magában foglalja a természetet, a társadalmi környezetet és a munkát is – ez részben vagy egészben minden 19. század végi és 20. század eleji életreform-mozgalom központi célja volt (Németh & Skiera, 1999; Németh, Mikonya & Skiera, 2005).

Valójában ennek a kapcsolódásnak a pontos jelentése különböző módon jelenik meg a mozgalom egyes ágaiban. Mit jelent kapcsolódni ezekhez a századokhoz? Szükség van-e valami új létrehozására, vagy a régi utakhoz kell visszatérnünk? Aranykor-mítoszokat vagy utópiákat érdemes-e előnyben részesítenünk? Ezek a lehetőségek az utóbbi években számos kutatás tárgyát képezték, ahol is a természethez és a természetességhez való visszatérés lehetséges harmadik útként és megoldásként jelent meg (Németh & Vincze, 2017; Vincze, Kempf & Németh, 2019).

Kutatásunk abba a hagyományba illeszkedik, amely a 20. század elejének pedagógiai kezdeményezéseit a kor sokrétű reformmozgalmaival összefüggésben értelmezi, egy adott pedagógiai rendszerhez kapcsolódó konkrét témára fókuszálva. A téma, nevezetesen a ritmus egzisztenciális és pedagógiai szerepe és jelentése sajátos megvilágításba helyezi azt a módot, ahogyan a reform – mint a természethez való visszakapcsolódás, részben – technikai, részben sokkal általánosabb szinten megvalósítható. A pedagógia pedig, amelynek összefüggésében a ritmus szerepét és jelentését vizsgáljuk, a Pető András által a 20. század első felében kidolgozott konduktív nevelési rendszer.

Célunk kettős: egyrészt általános áttekintést adni a ritmus megjelenéséről a konduktív nevelés elméletében és módszertanában, másrészt megvizsgálni, hogy Pető közelmúltban felfedezett filozófiai életműve módosíthatja-e, árnyalhatja-e a kapott képet. Írásunkban munkásságának és a konduktív nevelési rendszer alapjainak bevezető tárgyalása után elemezzük a ritmus fogalmának jelentését Pető filozófiájában, illetve rekonstruáljuk a ritmus helyét és szerepét a konduktív nevelési rendszer elméletében és módszertanában.

PETŐ ANDRÁS ÉLETMŰVE ÉS A KONDUKTÍV NEVELÉSI RENDSZER

Pető András (1893–1967) orvos, pedagógus és terapeuta, a nemzetközi hírű „*Pető Intézet*” alapítója, a központi idegrendszeri sérüléssel élő személyek (re)habilitációját szolgáló konduktív nevelési rendszer kidolgozója. Alaphivatása mellett újságíró, lapszerkesztő, író és költő is, sokoldalú kreatív személyiség, akinek intellektuális-szakmai szocializációja a 20. század eleji Bécs pezsgő kulturális miliójéhez köthető, és akinek terápiás eredményei részben látásmódjának sajátosságában gyökereznek.

Orvosi hitvallásának és praxisának egyik meghatározó eleme éppen kora mainstream orvostudományának kritikája volt, amely jól illeszkedett a 20. század elejének életreform-mozgalmaiba (Bärnklaus, é. n., 1965; Földesi, 2018, 2020). Pető korának redukcionista, túlmedikalizált emberképével szemben határozta meg saját, a páciens gyógyulásra vezető útját, amelyet a bécsi orvosiskola legjobb hagyományait követve és a hagyományos orvoslás eljárásaiból merítve alakított ki. A Bécsben, majd Ausztria különböző gyógyító intézményeiben töltött huszonhét év alatt (1921-től osztrák állampolgárként) orvosként tüdőgyógyászattal, fiziodietetikával és pszichiátriával foglalkozott kórházakban és szanatóriumokban, ahol folyamatosan a teljes ember felépülését és helyreállítását célzó összetett eljárásokon dolgozott (Földesi, 2019a). Ezek a kúrák különböző gyógymódok (fizioterápia, diéta, természetes kezelések, kreatív körök, sporttevékenységek) kombinációit, valamint „*közösségi gyógyítást*” tartalmaztak, magukba foglalva az egymásért való felelősséget¹ és a beteg saját magáért viselt felelősségét is, amely alapvetően a tevékenységalapú életmód kialakításáról és irányításáról szólt (Pető, 2021, p. 130).

Pető 1938-ban, az Anschluss után elmenekült Ausztriából, majd rövid párizsi tartózkodás után visszatért Budapestre, ahol a háború alatti bujkálás éveit követően folytatta gyógyító tevékenységét, és megkezdte a konduktív pedagógia módszertani és szervezeti alapjainak lefektetését. Ennek legelső intézményi kerete az úgynevezett „*Pestalozzi Ambulancia*”, a Gyógypedagógiai Főiskola Mozgásterápiai Tanszéke volt, ahol Pető 1947-48 fordulóján lehetőséget kapott arra, hogy 14 idegrendszeri-mozgásszervi problémával küzdő, képezhetetlennek tartott gyermek fejlesztését-gyógyítását próbálja meg. A kísérlet sikerén felbuzdulva 1950-ben megnyitották az Országos Mozgásterápiai Intézetet, 1963-ban pedig megalakult a Mozgássérültek Nevelőképző és Nevelőintézete.

¹ Ehhez fontos hozzájárulást jelent Pető munkakapcsolata és életre szóló barátsága Jakob Levy Morenóval, akivel Bécsben kidolgozták és elindították az úgynevezett „*spontaneitás-színházat*” (lásd pl. Földesi, 2019, p. 63).

A konduktív nevelés alapgondolata, hogy a központi idegrendszeri sérüléssel élő ember a strukturális károsodások ellenére is megtanulhat egy jobb, funkcionálisabb, élhetőbb létstratégiát, hogy a fogyatékoság nem statikus állapot, hanem az idegrendszer tanításával, az akarat mozgósításával, a tudatos önvezérlés elsajátításával és a tünet-specifikus ritmikus cselekvésminták gyakorlásával elérhető egy jobb létezőmód, egy jobb létjelleg; a változás és az átalakulás lehetősége.

A konduktív pedagógia célját általában az orthofunkció kialakításaként határozzák meg, ahol az orthofunkció azt jelenti, hogy az egyén képes az aktuális állapotával összhangban lévő, lehető legmagasabb szintű önállóságra, képességeinek megfelelő irányítására. Képes életkorának megfelelően megszervezni életét: megtanul helyzetet és helyet változtatni, megtanul önkiszolgáló tevékenységeket, társadalmi szokásokat és elvárásokat, valamint képes fejleszteni kognitív, kommunikációs és szociális készségeit (Hári & Ákos, 1971).

Ennek megfelelően a konduktív oktatás folyamatában mind az általános, mind a konkrét oktatási célok jelen vannak. Az általános célkitűzések az aktív magatartás elérése, az önmegvalósítás, a munkára nevelés, a közösségi nevelés, a célok kitűzésének megtanulása, az elérésükhöz szükséges módszerek megtalálásának képessége és a cselekvésre való készenlét. Ezekhez adódnak hozzá azok a konkrét célkitűzések, amelyek a diszfunkcionális helyzetből erednek, és amelyek pontosan az orthofunkciós szokások kialakulásához kapcsolódnak, mivel az utóbbiakon keresztül érhetők el az általános célok (Hári & Ákos, 1971; Kállay & Pásztorné Tass, 2023, pp. 61–83).

PETŐ FILOZÓFIÁJA

Noha Pető András sokoldalú személyiség volt, szerteágazó filozófiai műveltséggel, a 2010-es évek végéig egyáltalán nem lehattunk biztosak benne, hogy a filozófia területén is alkotott volna. Személyes leveleiből tudni lehetett, hogy tervezte egy filozófiai mű megírását, de annak valóságos elkészültére vonatkozóan nem álltak rendelkezésünkre adatok. A 2010-es évek végén azután gyökeresen megváltozott a helyzet, amikor a Semmelweis Egyetem Pető András Karán őrzött Pető-hagyatékból előkerült egy minden kétséget kizáróan Petőtől származó filozófiai munka gépirata.

A „*Philosophie*” címet viselő német nyelvű munka valószínűleg az 1950-es évek második felében keletkezett, és Pető külföldön, álnéven tervezte publikálni. Ez annál is inkább kézenfekvő elképzelés lehetett számára, mert az államszocializmus évtizedeiben sem gondolkodásmódja, sem a hagyományok, amelyekhez kötődött, sem pedig a tapasztalatok, amelyekre támaszkodott, nem számíthattak nemhogy elismerésre, de még toleranciára sem az állampárti ideológia

részeről. Ez pedig nemcsak személyesen Pető számára jelenthetett kockázatot, hanem az általa létrehozott, látszólag stabil, ugyanakkor erőteljes támadásoknak kitett pedagógiai rendszer és intézmény biztonságát és túlélését is veszélyeztethette volna (Földesi, 2019a; Földesi, 2019b). Így tehát az asztalfióknak alkotott, németül, feltehetőleg azzal a szándékkal, hogy a munkát, miután stilisztikailag is véglegesítette, Németországban fogja álnéven megjelentetni. Ez később megfelelő startégianak bizonyult a számára, hiszen míg kevés számú magyar publikációjában megkísérelte összeegyeztetni a konduktív nevelés elméletét a szocialista, illetve az éppen aktuális mindenkori szovjet tudományértelmezéssel (lásd ehhez Földesi, 2019a; 2019b), addig orvosi krédóját tartalmazó könyvét Németországban, németül, dr. med. Karl Otto Bärnklaus néven jelentette meg (Bärnklaus, 1965).

Pető munkájának filozófiai kontextualizálása azonban nemcsak amiatt nehéz, mert úgyszólván „titkos” filozófus, aki az asztalfiókjának ír. Az sem könnyíti meg a helyzetet, hogy szakmai kívülállóként, aki sosem részesült formális filozófiai képzésben, és filozófiai publikációt sem jelentetett meg soha, nem volt olyan külső körülmény, ami miatt filozófiai standardokhoz kellett volna igazodnia, legyenek azok akár ideológiai kényszerek, akár legitimációs elvárások, akár divatok. Pető maximálisan ki is használja ezt a – vélhetően kevésbé kívánt – szabadságot, amikor olyan megközelítéseket kombinál egymással, amelyek ötvözését a kor akadémiai közegeiben nehezen tudta volna elfogadtatni: műve metafizikai, antropológiai, egzisztenciális és misztikus motívumok és gondolkodásmódok kombinációja, hogy csak a legnyilvánvalóbb tartalmakat emeljük ki. Ennyiben művét kézenfekvő lenne műkedvelő eklekticizmusként vagy életreform-gyökerű szinkretizmusként azonosítani, ezekkel a lehetőségekkel azonban óvatosan kell bánnunk, két okból is. Az egyik az, hogy az elemeiben heterogén forrásokból származó gondolati univerzumot szerves egésszé, önmagában koherens, sajátos látásmóddá szervezi, a másik pedig az a módszertani és ismeretelméleti tudatosság, amely központi szerepet játszik a műben. Ez utóbbi arra utal, hogy a különböző hagyományok, perspektívák és gondolkodásmódok ötvözése mögött nem naiv eklekticizmus, nem is pusztán lelkes szinkretizmus áll, hanem tudatos, ismeretelméleti szempontból precízen előkészített döntés, amelyet Pető részben a kanti ismeretkritika, részben pedig a természettudományos pozitivizmus elveivel való ütköztetés által alapoz meg.

Egyfelől meg van győződve arról, hogy az emberi gondolkodást egy többé-kevésbé kantiánus módon értelmezett transzcendentalitás jellemzi, vagyis bizonyos mértékű univerzalizásra vagy legalábbis transzindividualitásra tart igényt, ami lehetővé teszi számunkra bizonyos gondolkodási struktúrák és világtérképezések belátását (Pető, 2021, p. 102), másfelől viszont Pető nagyon is tudatában van annak, hogy ez a transzcendentalitás kulturálisan közvetített, kulturális „szűrőnk” pedig nagyon is meghatározza, mit tudunk érvényesként elfogadni. Ugyanakkor

meggyőződése az is, hogy a vallási, egzisztenciális és filozófiai eszmék – általában minden, ami nem tudomány a szó legszűkebb értelmében – olyan tartományra vonatkoznak, ahol a tudományos megalapozhatatlanság és vele a kulturális kódokra való ráutaltság, illetve a hagyomány általi közvetítettség még nyilvánvalóbb (Pető, 2021, p. 15). A hagyomány ugyanakkor nem a közvetítés tartalma, hanem a formája; ezen a szinten az egyetlen autentikus tartalom a *megélt* tartalom. Pető – feltehetőleg bergsoni eredetű – különbségtevése a kifejezéstartalom és az igazságtartalom között ezt látszik alátámasztani: *„Az emberi kultúra minden megnyilvánulásánál különbséget kell tennünk a kifejezéstartalom és az igazságtartalom között. [...] Az igazság világának tartalmait bizonyítjuk, a kifejezés világának tartalmait megéljük”* (Pető, 2021, p. 23).

Ennek a megéltségből fakadó hitelességnek azonban sokféle viláértelmezés és percepció képezheti a hátterét, és épp ez a sokféleség, az emberi lény által tapasztalható és értelmezhető észlelési, tapasztalási és gondolkodási módok e szükségszerű sokfélesége az, amit Pető kiindulópontul választ filozófiai vizsgálódásaihoz. A tapasztalás és értelmezés módjait *„világok”*-nak nevezi, és úgy írja le őket, mint amelyek interszubjektív, szimbolikusan és kulturálisan közvetített közeget képeznek a bennük részt vevő individuumok számára (Pető, 2021, pp. 13–16).

További kulcsfogalmai továbbá a *„Lét”* és a *„létezés”*, valamit az a metaforakészlet, amely természetüket és kapcsolatukat hivatott megvilágítani. A *„Lét”* (*Sein*) fogalma a minden meghatározható, azonosítható és behatárolható entitás mögötti meghatározhatatlan alapot fejezi ki, amelynek természetét Pető gyakran az *„áramlás”* (*Strom*) és a *„folyam”* (*Fluss*) metaforáival írja körül. A *„létezés”* (*Dasein*) másfelől a meghatározott, konkrét, noha relatív és mulandó *„alakot-öltések”* (*Gestaltungen*) birodalmára vonatkozik, az általa leírt entitások pedig úgy viszonyulnak a Léthez, mint a víz fodrozódása vagy a hullámok egy folyam áramlásához. Az *„alakot öltött”* létezés lehetséges közegei végül a fentebbiekben említett *„világok”*, amelyek alapvető jellegzetességei Pető szerint a *„spontaneitás”,* a *„dualitás”* (azaz a *„világokat”* strukturáló lehetséges alapvető minőségek és cselekvési irányok kettőssége) és a szakadatlan változás. Ha tehát a létezés, a konkrét, meghatározható *„alakot-öltés”* nem más, mint a Lét áramlásának *„hulláma”* vagy *„fodrozódása”,* akkor bármely individuumnak a Lét áramlásáról való leválasztása, attól való elkülönítése csak relatív és látszólagos lehet a létezés egészének *„összekötöttségé”*-hez, a Lét áramlásában való eredendő összetartozásához viszonyítva.

Ez a két pólus – a relatív és időleges individualitások látszólagos elkülönülése és valóságos összekapcsoltsága – azután további jelentésréteggel egészül ki az emberi világokban, ahol többé már nem pusztán faktikus elválasztottságot és összekötöttséget jelentenek, hanem megtapasztalt minőségeket, egyszersmind emberi életlehetőségeket is: az elkülönültség tudatában való megmaradás melletti

döntést, amely az „*Én-struktúrák*”-ban testesül meg, vagy az összetartozás tudatát, amely a „*mi*”-tudatban és a szeretetben nyilvánul meg.

A két alapvető emberi életlehetőség irányai ugyanakkor egy elsődlegesebb szinten is megjelennek mint a biológiai meghatározottság és az azon való felülemelkedés lehetőségének kettőssége. Az emberi állapot dualitása ugyanis abban is megnyilvánul, hogy az ember mint élő lény – vagy egyáltalán: mint fizikai lény – a maga kvázi-individuális létezését csak más kvázi-individuális létezők kárára tudja fenntartani, másfelől viszont túl tud lépni saját elkülönültségén, és kapcsolódni tud más kvázi-individuális (nem csak emberi) létezőkhöz és a transzcendenshez. Pető terminusa erre az utóbbira az „*Anschluss*”, ami tartalmában nem azonos a minden létezőben benne rejlő összekapcsoltsággal, hanem felismert és egzisztenciálisan választott kapcsolódást jelöl.

Nem könnyű ugyanakkor megválaszolni a kérdést, hogy mindebből mi tekinthető valóban szabad emberi választásnak, és mi lehet a biológiai, társadalmi, kulturális, történeti és pszichológiai meghatározottság terhe. Ami azonban emberi szempontból nyilvánvaló, az az, hogy ezek a lehetőségek előttünk állnak, válaszra hívnak bennünket, a válaszadást pedig nem lehet kikerülni. Ezt közvetíti végül Pető másik kulcsmetaforája, a „*határozat*” (*Beschluß*), amely egyszerre fejezi ki a létezés rendjét, valamint a sors és a faktuális történések értelmességét. Akár törvényszerű, akár esetleges, akár egy felsőbb terv része, akár véletlenszerű körülmények következménye, sorsunk „*határozat*”-ként áll előttünk, amelyre igent mondhatunk, vagy amely alól megpróbálhatjuk kivonni magunkat – ebben az értelemben pedig a hozzá való viszonyunk, akár szabadok vagyunk metafizikai értelemben, akár nem, a végső emberi felelősség.

Pető filozófiájában ugyanakkor az elkülönülés és az összekapcsoltság közötti választás, vagy a „*határozat*” elfogadása vagy elutasítása közötti választás egzisztenciális szintje további, még fundamentálisabb antropológiai rétegeken nyugszik, amelyek közül a legalapvetőbben osztozunk az állatokkal, következményei azonban specifikusan emberiek. Ez a réteg a hatalom és a tehetetlenség alapvető tapasztalata, amelyet egy élő, eleven lény az akaratlagos mozgásai sikerességének vagy sikertelenségének megtapasztalásán keresztül él meg. A tehetetlenség eredendő tapasztalata, amelyet az ember csecsemőkorában szerez, olyan közös emberi tapasztalat, amelyre Pető szerint később, ha akaratlagos mozgásaink sikerességét tapasztaljuk, egy primer „*hatalomérzés*”, illetve „*én-érzés*” épülhet, ha viszont az akaratlagos mozgásaink nem bizonyulnak sikereseknek, akkor a tanult tehetetlenség esete áll elő. Ez az a pont, ahol feltehetjük a kérdést, találhatunk-e Pető filozófiájában bármilyen olyan fogódzót, amely elmélyítheti az emberi állapotra, a nevelés lehetőségeire, illetve a konduktív nevelés alapjaira vonatkozó pedagógiai megértésünket?

FILOZÓFIA ÉS PEDAGÓGIA KAPCSOLATA

A *Filozófia* szövegében egyetlen explicit hivatkozás történik a konduktív nevelésre (noha annak megnevezése nélkül), mégpedig egy olyan szöveghelyen, ahol Pető az úgynevezett „bizalomteli mi” kialakulásáról, az emberi összekapcsoltság átélésének tapasztalatáról beszél a mozgáskorlátozottságukat megelőző gyerekek nevelése kapcsán:

„Egy ilyen tehetetlen én átvezetése a bizalomteli mi-be, egy ilyen gyermek felnevelése az elfojtás és a félelem minden fázisán keresztül az akaratos önmozgásig és a mi-élményig a mozgásbeli önállóság teljes elérése által – ez a szociális fenomén iskolapéldája, és módszerintelligens figyelemre méltó jelenség az emberi nevelés- és tevékenységvilágokban” (Pető, 2021, p. 19).

Ugyanakkor megjelennek a műben egy antropológiai megalapozású nevelésfilozófia körvonalai, illetve olyan elvont fogalmak, mint „a Lét konduktív jellege” vagy „konduktív létezés”, ami legalábbis arra utal, hogy van valamiféle jól beazonosítható érintkezési felület Pető filozófiai és pedagógiai szemléletmódja között.

Ami egy lehetséges nevelésfilozófia alapvonalait illeti, annak kontextusát Pető hatalomelmélete képezi. Mint láttuk, a hatalom és a tehetetlenség Pető szerint olyan primer tapasztalatok, amelyekre a legtöbb (vagy talán az összes) emberi jelenség visszavezethető, a hatalom pedig a maga eredeti előfordulásában (azaz a saját testünk feletti hatalom megtapasztalásaként) etikai–morális szempontból semleges. Ugyanakkor, amint Pető elkezd kibontani a fogalom pszichológiai, interszubjektív, társadalmi és politikai rétegeit, hamarosan a hatalom olyan variációjáig jutunk, amely a másik ember tehetetlenné tételére irányul, a fizikai elpusztítástól a mozgásképtelenné tevésen át a manipulációig, amikor is az egyik ember úgy gyakorol hatalmat a másik fölött, mintha az pusztán tárgy, ellenőrizhető és irányítható technikai eszköz volna.

A neveléssel kapcsolatos következmények már ezen a szinten megjelennek, amennyiben Pető eleve a hatalomgyakorlás kontextusában tárgyalja a nevelést, és a nevelési folyamatok és helyzetek sajátosságaként tárgyalja azt, hogy a gyermek kiszolgáltatottsága a nevelési helyzetet a hatalomgyakorlás relatív kockázatmentes, kényelmes terepévé teszi a nevelők, illetve általában a felnőttek számára.

Többek között épp az efféle hatalomgyakorlás – de nem a nevelésbeli, hanem általában minden, más ember fölötti hatalomgyakorlás – alternatívájaként jelenik meg a „konduktív” és a „konduktív Lét-jelleg” mint olyan létmód, amely a létezés áramlásának káoszát célvezérelt módon képes értelmes egésszé szervezni. „[A] Lét konduktív jellege ténylegesen a létezés szervezhetőségében fejeződik ki”, írja Pető, a „kon-

duktor” pedig az, aki „megszervezi a létezést, a gondolkodást, a tudást és az utat” (Pető, 2021, p. 48).

Így tehát a „konduktor” a Filozófiában nem egy pedagógiai hivatást gyakorló személyként jelenik meg, hanem olyan személyként, aki magára vállal egy univerzálisan, minden ember számára elérhető létlehetőséget, és igent mond az önmagában kaotikus létezés célvezérelt, értelmes megszervezésére – elsősorban a maga életében, ugyanakkor a másokkal megosztott közös élet formálásához való hozzájárulást is felvállalva. „A kondukción múlik, hogyan bontakozik ki a Mi” (Pető, 2021, p. 57).

Összefoglalva, Pető részben az elszigetelődés és a kapcsolódás, részben a „határozat” elfogadása és elutasítása, részben pedig a pusztá hatalomgyakorlás és a kondukció közötti tengelyen térképezi fel az emberi létezés lehetőségeit, miközben a nevelés jelenségét általánosságban a tanulástól való emberi függőség és egyben a hatalomgyakorlás kontextusában tárgyalja. Láttuk, hogy a konduktív létmódot és a kondukciót mint általános egzisztenciális lehetőségeket kezeli, amelyeknek a nevelésben való alkalmazása csak egy egzisztenciális lehetőség a sok közül. Egy kérdés azonban még válaszra vár, éspedig az, hogy a pedagógiai jelentőség, amelyet a ritmusnak és a ritmikusságnak a konduktív nevelésben tulajdonítunk, épülhet-e a ritmusra és a ritmikusságra vonatkozó filozófiai belátásokra?

Noha a ritmus, illetve a ritmikusság nem központi témája Pető Filozófiájának, hangsúlyosan megjelennek a mű bizonyos olyan pontjain, ahol az emberi lény spirituális lehetőségei kerülnek fókuszba. Az egyik ilyen kulcsfontosságú szöveghely az, ahol Pető az úgynevezett „tudatállapot-váltásról” (*Besinnungswandel*) beszél, amelyet úgy ír le, mint olyan állapotot, amelyben az emberi individualitás és önközpontúság a kozmikus összekapcsoltságban való feloldódásnak adja át a helyét. Ezen a ponton Pető a „betűk és számok” jelentőségét hangsúlyozza az ego határain való túllépést célzó technikák történetében, és olyan emberi lényekről tesz említést, akik „egyik vagy másik felhívás hatására elhatározták magukat, hogy odahagyják a létezés szorítását a Lét múlthatatlanságáért” (Pető, 2021, p. 36). Ennek a tudatállapotnak a leírásában pedig a számok ritmikusságát a fizikai rezonanciával és bizonyos szinesztéziás tapasztalatokkal köti össze:

„Ha egyszer megtanultál számolni, ha a sötétség csöndjében éned lesüllyedt a számok ritmikusan hullámozó tengerébe, és ha a testedben, a tagjaidban egészen bizonyos helyeken egészen bizonyos betűk kezdtek felcsendülni, a sötétség pedig egészen bizonyos színekben kezdett fényleni, akkor általuk az értelmetlenség közepette ráléptél arra az útra, amely a tudatállapot-váltáshoz vezet” (Pető, 2021, p. 37).

Egy másik kulcsfontosságú szöveghely az, ahol megkísérli az olvasót bevonni egy olyan kísérletbe, amely leginkább bizonyosfajta vezetett meditációként írható le.

Ebben a kontextusban a ritmikus recitálás vagy a ritmikus számolás olyan technikaként jelenik meg, amely képes mintegy kiüresíteni a tudatos elmét annak érdekében, hogy egy mélyebb tudatállapotot érjen el, ahol az ember megingathatatlan nyugalmat, biztonságot, egészlegességet, értelmességet és szeretetet tapasztal meg, valamint azt az érzést, hogy a helyén van, és teljesíti a világban a kötelességét (Pető, 2021, p. 57).

A munka más pontjain Pető a „Lét” (*Sein*) és a „létezés” (*Dasein*) természetéről elmélkedik, és ezek különbségét, illetve kapcsolatát a rend és a káosz terminusaival értelmezi. E szöveghelyek szerint a létezés világában semmi sem állandó, minden folyamatos változásban van, és nincsenek szilárd pontok sem az emberi világban, sem pedig annak tágabb természeti környezetében (Pető, 2021, p. 115). A Lét birodalma ezzel szemben a rend világaként, jól rendezett kozmikus hierarchiaként jelenik meg (Pető, 2021, p. 128). A létezés ily módon a rendezetlenség tendenciáit látszik megvalósítani a Lét kozmikus rendjének kebelében, oly módon, hogy mind a káosz, mind pedig a rend jegyeit magán viseli (vö. Pető, 2021, p. 137).

A KONDUKTÍV NAPIREND RITMUSA

A konduktív nevelés folyamatát a célszerűen felépített, teljes csoportra megalkotott rend, a *konduktív napirend* strukturálja. A következőkben először a ritmus és ritmikuság szempontjából tárgyaljuk a konduktív napirendet, majd a konduktív feladatsort, végül a konduktív nevelés egyik legjellemzőbb facilitációs technikáját, az úgynevezett ritmikus intendálást.

Az új, jól szervezett életrend kialakítása a konduktív nevelés alapkövetelménye, abból a meggyőződésből fakadóan, hogy a belső és a külső rend mélyen összefügg: a körülöttünk lévő dolgok rendje, valamint a gondolatok tisztasága és rendje részben jelei, részben forrásai annak az egzisztenciális, neurológiai és fizikai rendnek, amely meghatározza az „orthofunkcionális” életmódot (Földesi, 2018).

Ezért van olyan nagy jelentősége Pető orvosi, pedagógiai elvei között a napi rutin kialakításának. Mind ausztriai korszakában, az 1920-as évek első harmadában általa vezetett fiziko-dietetikus osztályokon, mind az általa az 1940-es és 1950-es években Budapesten alapított és vezetett mozgásterápiai intézetben aligha lehet túlbecsülni a konduktív napirend szerepét. Legyen az a betegek napi rutinja orvosi környezetben vagy a neveltek/kliensek napi rutinja pedagógiai környezetben, az orvosi vagy pedagógiai elvek alapján kidolgozott rend szinte az egész napot lefedi, megtöltve azt önkiszolgáló tevékenységekkel, motoros és kognitív fejlesztési tevékenységekkel, pihenési intervallumokkal és mindenekelőtt csoportos foglalkozásokkal, amelyek lehetővé tették, hogy Pető csoportjai gyorsan közösségekké fejlődjenek, ahol az érzelmi kötelékek kulcsszerepet kapnak (Földesi, 2018).

Ebben a tekintetben a ritmus és a ritmikusság a komplex nevelési program strukturáló jellemzőiként jelennek meg. A konduktív nevelés integrált programja arra törekszik, hogy megtanítsa az „összekapcsolódást” és a „problémamegoldást” a mindennapi tevékenységek végzésében, mivel a diszfunkciókkal élő személy számára nehezített összekapcsolni az elszigetelten gyakorolt és a mindennapi életbe nem integrált részfunkciókat (Hári et al., 1991).

A napirend keretein belül tehát a konduktív nevelési program tartalmai nem egymástól elszigetelten szerveződnek, hanem ütemezve, algoritmizált módon és egymással egységet alkotva – ezért is mondhatjuk, hogy a napirend strukturáló elemei, mutatói nem a tevékenységek tartalma, hanem maga a ritmus. A napirend a nap természetes ritmusában szervezi az eseményeket: mindennek megvan a maga ideje, rendje, helye, aránya, a hosszú távú cél pedig magának az élet ritmusának az (újra)alkotása. Ugyanakkor azt is hangsúlyozzák, hogy a cerebrális parézissel élő személyek esetében az aktív életmód kialakítása különös figyelmet igényel. A napi tevékenységek esetleges folyamatos sikertelensége személyiségváltozáshoz vezethet: a fogyatékossgal élő személy depressziós vagy akár passzív is lehet, elhagyva az önfejlesztésre irányuló kísérleteket, ötleteket, megtagadva a helyzetek megoldását, konduktív terminológiával élve az orthofunkciós spontaneitást (Hári et al., 1991; Hári, 1991).

A jól strukturált, „értelmes” napirend azonban célt ad, így képes aktivitást indítani. Lehetőséget nyújt az élet optimális ritmusának kialakítására, valamint a „cselekvő” életmód konstruálására. Olyan szokásokat építhet be a viselkedésbe, amelyek a fogyatékossgal élő személy számára kevésbé teszik problematikusá a társadalomban való konnektív részvételt (Kállay & Pásztorné Tass, 2023).

Ami a napirend sajátos ritmusát illeti, azt mondhatjuk, hogy nagy mértékben variábilis. A konduktív nevelés – mint már mondtuk – csoportokban történik, amelyek egyrészt pedagógiai kritériumok, másrészt tünet-specifikus szempontok szerint szerveződnek. Az egyes csoportok napirendje az életkortól, a csoporttagok szükségleteitől és a diszfunkcióik jellegétől függően változhat. Az egyes csoportok napirendjének azonban lehetőséget kell biztosítania az önállósítási készségek elsajátítására, a különböző helyzetekben (fekvő, ülő, álló) elvégzendő, mozgáskoordinációt fejlesztő feladatsorokra, és az életkornak megfelelő játék- és tanulási tevékenységekre. Vannak olyan tevékenységek, amelyek naponta többször, illetve naponta, mások ciklikusan, heti 1-2 alkalommal ismétlődnek, lineáris tartalmi változásokkal és koncentrikus variációkkal a megvalósításban, így egyre összetettebb megoldásokat igényelnek (Kállay & Pásztorné Tass, 2023; Hári & Ákos, 1971; Hári, 1980; 1981; Hári et al., 1991).

A konduktív nevelési program és a napirend összeállításának általános kritériumai megegyeznek az általános pedagógia által ajánlottakkal, azonban kiegészítik más, a konduktív nevelési folyamatra jellemző kritériumok, jelentős idő-

egységeket szánva az új mozgás megtanulására, vagy olyan, az egyén rövid távú és hosszú távú céljaiból levezetett feladatok elvégzésére, amelyek tudatos cselekvéseket és funkciókat tanítanak, és amelyek eredményeit a sérüléssel élő személyek a mindennapi tevékenységeik során alkalmazzák. A konduktív napirend ritmusa tehát olyan explicit funkciókat hoz létre, amelyeket a nem konduktív nevelésben nem hangsúlyoznak, mert értelemszerűen automatikusan léteznek.

Ezt a sajátosságot tovább differenciálja a tünet-specifikus jellemzők beépítése a konduktív nevelési programba, illetve a heti/napi ütemtervbe. Minden csoportot sajátos optimális ritmus jellemez, amelyet a napirend minden részében érvényesíteni kell. Például egy spasztikus, görcsös karakterisztikával rendelkező csoportot lassú számolás, lassú mozgás, lassú tempójú életmód jellemez (Hári, 1981); a diszkinetikus jellemzőkkel rendelkező csoportok több légzési feladatot igényelnek; egyes csoportokban több pihenőidő szükséges; gerincvelősérülés esetén pedig több kondicionálást kell beépíteni a napirendbe. Emellett egyes csoportok (athetosis, spasztikus csoportok) számára több időt kell szánni az étkezésre, mivel az evés tanulási helyzetek sorozata is, hiszen vannak olyan gyermekek, felnőttek, akiknek a fogás, az elengedés vagy az ülés megtartása, a fej-törzs kontroll is megoldandó feladat.

Mint láttuk, a napirend összetett jellege megköveteli, hogy a résztvevők a cselekvés és a problémamegoldás minden formáját azonnal alkalmazzák és megismételjék a nap folyamán végzett konkrét tevékenységeikben. A napirend összeállításában azonban vannak olyan szekvenciák, amelyek kifejezetten azoknak a speciális feladatoknak vannak szentelve, amelyeket fentebb megkülönböztettünk a pedagógiai folyamat általános pedagógiai feladataitól. Ezek a szekvenciák az úgynevezett konduktív feladatsorok, amelyek sajátos szerepet és pozíciót rendelkeznek a ritmushoz és a ritmikusághoz.

RITMUS ÉS RITMIKUSSÁG A KONDUKTÍV FELADATSOROKBAN, A RITMIKUS INTENDÁLÁS JELENTŐSÉGE

Ahogy korábban láttuk, a jól strukturált napirend alapvető szerepet játszik a konduktív pedagógiában. Közelebbről, ennek a napirendnek az összetevői a tanulás fázisai és az alkalmazás fázisai, amelyek folyamatosan váltakoznak a nap folyamán. A tanulási fázisok fekvő, ülő, álló helyzetből kiinduló feladatsorokon keresztül valósulnak meg, míg az alkalmazási fázisok a napi tevékenységek gyakorlásává válnak. A feladatsorok így nem elszigetelt gyakorlatok, hanem a konduktív nevelésben részt vevő gyermekek és felnőtt kliensek mindennapi céljait szolgáló tevékenységek: az óvodáskorú gyermekek játszanak, az iskoláskorú gyermekek a tanulási folyamataikhoz kapcsolódó feladatokat végeznek,

a felnőttek a felnőtt élet tevékenységeivel vannak elfoglalva; a feladatok során azokat a cselekvéselemeket tanulják, amelyek a mindennapi életük tevékenységeinek elvégzéséhez szükségesek.

A konduktív nevelési program komplexitásának megvalósítása szempontjából a konduktív feladatsoroknak óriási a jelentőségük, hiszen a konduktív nevelés víziójában az önszabályozó tevékenység fejlesztése elsődleges, az orthofunkciót nem „ép mozgáselemek” halmazának tekintik, hanem a tevékenység körülményeihez és céljához, valamint az egyén képességeihez igazított cselekvésláncnak. Mivel a cselekvés különböző elemeit maga az idegrendszer választja ki, a speciális pedagógusok (konduktorok) feladata, hogy gondoskodjanak azokról a „feladathelyzetekekről”, amelyekben az idegrendszer összekapcsolhatja ezeket az elemeket (Hári, 1981, p. 92).

A konduktív pedagógia egyik legfontosabb feladata a célképzés tanítása, ugyanis hisz abban, hogy a tanuló akkor tud és akar tanulni, ha felismeri és megérti a tanulás célját és értelmét. Ugyanakkor a feladat a szóban forgó funkció legkisebb mozgási elemeire oszlik. Ha a gyermek vagy felnőtt nem képes megoldani egy feladatot (és így nem tudja elérni az általános célt), akkor a feladatot további részfeladatokra bontják, amíg a tanuló gyermek vagy felnőtt számára elérhetővé és megoldhatóvá nem válik. Míg a mindennapi tevékenységek többsége automatikusan elérhető egy átlagos mozgásfejlődésű személy számára (pl. ülés, állás vagy járás), addig a mozgássérüléssel élők esetében ezeket részegységekre kell bontani, egészen addig, amíg az alany képessé nem válik azok megoldására. Az így bevezetett részcel segít az általános cél elérését, a részcélok megoldása pedig felhasználható a következő, összetettebb tevékenység felépítésére (Túri, 2023).

Mint látható, a ritmikuság ebben az esetben nem ugyanazon cselekvés vagy tartalom megismétléséből áll, még csak nem is a célban szereplő cselekvés elemeinek ismétléséből, hanem az adott cselekvés ritmikus szekvenciákban történő progresszív felépítéséből, egyre gazdagodó kibontakoztatásából, amely ugyanakkor az idegrendszer számára saját ütemének és jellemzőinek megfelelő tanulást biztosít, így a tanuló a sikert a cselekvés gazdagodásával párhuzamosan tapasztalhatja meg. Másrészt a cselekvések és megoldások ritmikus irányításával a mindennapi tevékenységek is könnyebbé válnak, amennyiben a feladatütemezések lehetővé teszik a napi ütemterv biológiai és társadalmi követelményeinek napról napra történő könnyebb teljesítését. A feladatütemezések algoritmikusságuk révén olyan orthofunkciókat fejlesztenek ki, amelyek szokássá válva lehetővé teszik vagy megkönnyítik a napi feladatok eredményes elvégzését (Túri, 2023; Hári & Ákos, 1971).

A feladatok térben és időben szorosan kapcsolódnak egymáshoz; előkészítik a következőt, és építenek az előzőre. A feladatok sorrendje egyetlen egységnek tekinthető; az algoritmikus felépítés miatt az egyes feladatok nem emelhetők

ki vagy cserélhető fel, helyük és szerepük a (feladat)sorban rögzített. Ugyanakkor egy feladatsor mindig egy adott csoportnak és tagjainak készül, ezért nincs két egyforma feladatsor; mindig tartalmazza a célokat, a hozzájuk rendelt feladatokat és azok megoldásának módszereit, módozatait, amelyek éppen az adott csoportra érvényesek. Hasonlóképpen, a régi feladatsorok nem használhatók új csoporthoz, a nevelési szakasz elején tervezett feladatok sorát pedig a csoport kezdeti céljának elérésekor módosítani kell, hogy új célok és új követelményeknek megfelelő feladatok kerüljenek megfogalmazásra (Túri, 2023). Ily módon nemcsak az adott feladatsor tartalmának, hanem ritmusának is alkalmazkodnia kell az adott személy vagy csoport sajátos, változó igényeihez; a feladatsornak ez a döntő vonása pedig leglátványosabb formában a konduktív pedagógiai módszertan egy sajátos technikájában, az úgynevezett ritmikus intendálásban figyelhető meg.

A ritmikus intendálás a konduktív nevelésben a facilitáció (rávezető segítség) egyik formája, ahol facilitációnak minősül az oktatási folyamat minden olyan tényezője, amely elősegíti az orthomotorikus megoldások és az orthofunkcionális személyiség fejlődését (Hári, 1981). Több szerző szerint a konduktív pedagógia legfontosabb jellemzője, hogy szemléletformáló módon tanítja a facilitáció használatát (Hári & Ákos, 1971). Ugyanakkor fontos konduktív alapelv, hogy a tanuló önálló tevékenysége érdekében kerülni kell a túlzott segítségnyújtást, azaz a konduktor csak annyit segítsen, amennyi minimálisan szükséges vagy elegendő a tanuló saját aktivitásának, cselekvésének kiváltásához (Túri, 2023).

A facilitáció egyik jellegzetes formája a ritmikus intendálás, amely alapvetően a szándékolt cselekvés ritmikus formában történő verbalizálásából áll annak érdekében, hogy az idegrendszer szabályozza a helytelen mozgáskoordinációt. Ez összefügg az akaratlagosság kiemelkedő szerepével, mivel a ritmikus szándék akaratí, az általa közvetített cselekvés is tudatos, szándékolt, azaz nem automatikus válasz (Túri, 2023; Hári, 1981).

Ami a ritmikus intendálásnak a feladatsorokba történő integrálását illeti, amint láttuk, a különböző típusú diszfunkciók vagy tünetek esetében különböző típusú feladatsorok léteznek. Az egyes feladatsorok ritmusban és tempóban különböznek egymástól, ismételt, rendszeres elvégzésük különböző hatással van a különböző izomtónusokkal jellemzett tünetcsoportokra. A „*ritmikus intendálás*” ezeknek a különböző feladatsoroknak a kifejező megnyilvánulása: olyan rávezető eszköz, amely segíti a konduktív nevelésben részesülő személyeket abban, hogy cselekedeteiket a lehető legeredményesebben és legösszehangoltabban hajtsák végre.

A feladatsorok feladatai a ritmikus intendálás alkalmazásával minden esetben egyes szám első személyben hangzanak el a neveltek/kliensek részéről – például: „*jobb karomat felemelem*” vagy „*mindkét lábamat talpra húzom*” – az izomtónushoz

igazodó ritmusban. Az így kimondott mozgásirányítás sorvezetőként működik, amely összpontosítja a figyelmet a cselekvés szempontjából éppen akkor adekvát tényezőkre, és kizárja az összes többi; helyén tartja a fókuszot, és kiiktat mindent, ami nem releváns, beleértve ebbe a célszerűtlen, nem akaratlagos, vagy rossz ritmusban történő cselekvéseket, illetve az egyéb, megvalósítást zavaró külső tényezőket is. A jól megválasztott és alkalmazott ritmikus intendálás segít a diszfunkcióval élő személynek megtanulni és megtartani az orthomotorikus akciómintákat, azaz a jobban szervezett, célszerűbb, funkcionálisabb, helyesebb megoldásmódokat. Ha ez a jobb cselekvési mód bevésoedik, akkor megfelelőbb tartós cselekvési módokat szül, ha pedig ezek a módok összeadódnak, akkor új koordinációba szerveződnek. A ritmikus intendálás során a cerebrális parézissel élő személyek megtanulnak saját segítőikké válni, a hangosan kimondott szándék ritmikussága pedig hozzájárul a konduktív nevelés egy másik sajátosságához: a csoport valóságteremtő erejéhez. A közös ritmus és ráhangolódás révén a kimondott szándék a cselekvést egy másokkal megosztott térbe helyezi, egy olyan térbe, amely energetizáló és támogató környezetként kezd működni (Balogh, 2018).

Ezt a hatást Márai Sándor így írta le:

„Éppen a kezelés órájában érkezem. A nyomorékok csoportosan énekelnek és számolnak, s bizonyos ritmikus, a régi kultikus gyógy- és vallásgyakorlatok mozdulataival mozognak. P. tapasztalata szerint a csoport önbizalmat ad a nyomoréknak, nem fél mozogni. A görcs, úgy látszik, egyféle ellenállás, lelki és testi egyszerre. Aki tudja mozgatni a kezét, az tudja mozgatni a lábát is – mondja P. Három óra hosszat figyelem a kezelést. Egy pillanatra sem szűnik meg a nyomorékok foglalkoztatása. Ez az állandó zsongás, abajgás, ütemes davenolás, kétségtelenül magába zárja a gyermekeket és felold bennük valamit” (Márai, 1998, pp. 120–121).

Összefoglalva tehát, a konduktív pedagógia kontextusában a ritmus és a ritmikusság úgy jelenik meg, mint az illékony létezés behatárolt, részben elszigetelt, részben kaotikus, állandóan változó világa, és a határtalan, rendezett és diszkurzív módon megragadhatatlan Lét összekapcsolója és egyben kapcsolódási módja. A ritmus és a ritmikusság azonban mindezzel nem korlátozza funkcióját a két világ közötti átjárás lehetővé tételére, hanem egyúttal úgy is megjelenik, mint a határolt létezés részleges rendjének strukturáló elve, és mint olyan eszköz, amelynek segítségével az emberi lény a maga kozmikus gyökereihez való kapcsolódás által elérheti önnön legmagasabb lehetőségeit. Úgy tűnik, épp ezek a funkciók fogják meghatározni a ritmusnak és a ritmikusságnak a konduktív nevelés gyakorlatában betöltött szerepét is: a korlátok közé szorított, de mégis mindig cselekvési lehetőségeket tartogató létezés rendezése és strukturálása, illetve a mindenkor magasabb lehetőségeknek az épp rendelkezésre álló adottságokból való előhívása.

Mindezek alapján elmondható, hogy Pető gondolkodásában a ritmus összetett, többretegű jelentést hordoz különböző szinteken: a kozmosz ritmusa, maga az élet ritmusa jelenik meg a konduktív pedagógiában különböző formákban, mint a konduktív napirend, a diszfunkció biológiai „ritmustalanságának” új ritmussal való helyettesítése vagy az aktív életrend ritmusa, amely végső soron a konduktív létezés ritmusa.

IRODALOM

- Balogh, B. (2018). Egész-volt a tökéletlenségben. Az egészség nem-mechanikus felfogása, a szellem fogalma és a konduktív pedagógia. *Új Pedagógiai Szemle*, 2018(3–4), 32–46.
- Bärnklaus, K. O. [Pető, A.] (é. n.). *Gibt es unheilbare Krankheiten? Nein! Rudolphische Verlagsbuchhandlung*.
- Bärnklaus, K. O. [Pető, A.] (1965). *Unfug der Krankheit – Triumph der Heilkunst*. Verlag Karl Schustek.
- Földesi, R. (2018). Pető András és a Heilkunst. In Boreczky Á. & Vincze B. (Szerk.), *Reform-pedagógia és életreform – recepciós tendenciák, intézményesülési folyamatok* (pp. 81–109). Gondolat Kiadó.
- Földesi, R. (2019a). *Pető András életpályája: a konduktív pedagógiához vezető út (1911–1967)*. Doktori disszertáció. ELTE PPK, Neveléstudományi Doktori Iskola.
- Földesi, R. (2019b). A konduktív nevelés kialakítását befolyásoló ideológiai és szakmapolitikai tényezők Pető András életpályájának 1947–1967 közötti szakaszában. In Feketéné Szabó É., Zsebe A. & Kollega Tarsoly I. (Szerk.), *A konduktív pedagógia kézikönyve. Több mint gyakorlat* (pp. 41–78). Semmelweis Egyetem, Pető András Kar.
- Földesi, R. (2020). The occurrence of natural healing procedures in András Pető's work. In B. Vincze, K. Kempf & A. Németh (Eds.), *Hidden Stories – the Life Reform Movements and Art* (pp. 267–280). Peter Lang.
- Hári, M. (1980). „Mi szükséges a program felépítéséhez?” *Konduktív Pedagógia*, 2(2).
- Hári, M. (1981). *Az orthofunkció*. Mozgássérültek Pető András Nevelőképző és Nevelőintézete.
- Hári, M. (1991). *A konduktív pedagógiai rendszer*. Nemzetközi Pető Intézet.
- Hári, M. (1998/2008). *Összehasonlító konduktív pedagógia*. Budapest.
- Hári, M. & Ákos, K. (1971). *Konduktív pedagógia*. Tankönyvkiadó.
- Hári, M., Kozma, I., Horváth, J. & Kórkúti, M. (1991). *A konduktív pedagógiai rendszer hatékony működésének alapelvei és gyakorlata*. Budapest.
- Kállay, Zs. & Páztorné Tass, I. (2023). A konduktív nevelési program és a napirend kapcsolata, azaz a konduktív nevelési folyamat tartalma és időkerete. In Földesi R., Kollega Tarsoly I. & Túri I. (Szerk.), *A konduktív pedagógia alapelvei és módszertana* (pp. 61–83). Semmelweis Egyetem Pető András Kar.

- Márai, S. (1998). *Ami a naplóból kimaradt*. Vörösváry Kiadó.
- Németh, A., Mikonya, Gy. & Skiera, E. (Szerk.) (2005). *Életreform és reformpedagógia – a nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója*. Gondolat Kiadó.
- Németh, A. & Skiera, E. (1999): *Reformpedagógia és az iskola reformja*. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Németh, A. & Vincze, B. (Szerk.) (2017). *Továbbélő utópiák. Magyar életreform-törekvések és nemzetközi recepciók hatásai*. Gondolat.
- Pető, A. (2021). *Filozófia*. Semmelweis Kiadó.
- Vincze, B., Kempf, K. & Németh, A. (Eds.) (2019). *Hidden Stories – the Life Reform Movements and Art*. Peter Lang International Academic Publishers.
- Túri, I. (2023). A facilitáció. In Földesi R., Kollega Tarsoly I. & Túri I. (Szerk.), *A konduktív pedagógia alapelvei és módszertana* (pp. 171–189). Semmelweis Egyetem Pető András Kar.

RHYTHM OF LIFE AND RHYTHM OF LIFE ORDER IN CONDUCTIVE PEDAGOGY

KEYWORDS

conductive education, rhythm, conductive agenda, conductive existence

ABSTRACT

As heir of the life reform movements and reform pedagogical trends of the early 20th century, conductive education, aimed to the education of persons with movement impairments of central nervous system origin, is characterized by the fact that it does not define itself primarily as movement therapy or movement pedagogy, but as a complex personal development. In our paper, we examine the role and signification of rhythm in conductive pedagogy, primarily based on text analysis concerning pedagogical documents and Pető's philosophical writings. According to our analyses, the rhythm of the cosmos and the rhythm of life appear as translated into conductive pedagogy in various forms as the conductive agenda and the replacement of the biological "rhythmlessness" of dysfunction by a new rhythm.

CZABAJI HORVÁTH ATTILA

„A JÖVŐ UTJAIN” FOLYÓIRAT FREINET ISKOLÁJÁRÓL

BEVEZETÉS

A magyarországi nevelésügyi folyóiratok virágkorának tekinthető a két világháború által határolt időszak. Magas volt az új lapalapítások száma (bár közülük sok rövid életűnek bizonyult), félszázánál is több periodika jelent meg rendszeresen 1921 és 1935 között (Baranyai & Keleti, 1937; Géczi, 2007; Ackermanné, 2013). Ide tartozott a közel másfél évtizedig működő *A Jövő Utjain* című folyóirat is. Az 1926-tól negyedévenként megjelenő orgánusmot Baloghy Mária és Nemesné Müller Márta hívta életre és szerkesztette. Az előbbi a finanszírozásban vállalt jelentős szerepet, míg az utóbbi, aki széles körű külföldi kapcsolatrendszerrel rendelkezett, a folyóirat arculatát alakította. Neki köszönhető, hogy az Új Nevelés Ligája hivatalos lapjának ismerte el, mivel Nemesné Müller Mártát 1925-ben a Liga tanácsstagjává választották (Németh, 1993). A *Jövő Utjain* folyamatosan tudósított a szervezet

„nemzetközi konferenciáiról, közölte a legnagyobb érdeklődésre számot tartó előadásokat, tájékoztatót intézményi vagy személyi kérdésekről. Beleágyazódott az európai reformtörekvésekbe, s a hazai gyermektanulmányi mozgalom egyik műhelye lett. [...] A korai évfolyamokban megfogalmazódtak az új nevelés alapkérdései, kirajzolódott a folyóirat pedagógiai programja” (Ackermanné, 2013, p. 120).

Törekedett a külföldi és a hazai reformpedagógia és életreform-mozgalom mindegyikének bemutatására. Ez utóbbi „a *‘fin de siècle’* időszakában megjelenő modernizációkritikai reformtörekvések kiterjedt irányzatait foglalja egybe” (Németh & Skiera, 2018, p. 27), és csak ezzel együtt értelmezhető a reformpedagógia (Skiera, 2004). Az életreform hívei vonzódtak az egyszerű, a természetes életformához. A természet ősi gyógyító erőire támaszkodva keresték az elveszett harmóniát, az emberibb világot. Az új világrendet megalkotó ember eszményének megvalósítását a gyermekben és az ő nevelésében tételezték. Ám a nevelés mindenhatósága – Helvétius óta újra és újra felbukkanó – hitének keményen ellentmondott az 1929-ben kezdődő és hosszan elhúzódó világgazdasági válság. A nevelés területén folyó diskurzusokat is egyre inkább a gazdaság és a politika kérdései tematizálták.

A vizsgált periodika esetében is megállapítható, hogy 1935-től *„a kor gazdasági és politikai hatásainak engedve az ökológiai szemléletet az agrároktatás, s a »többtermeles« célja váltja fel, a személyiség sokirányú fejlesztésében meghatározó természetközeli oktatás fogalmát pedig kiszorítja a hazafias és nemzeti nevelés”* (Ackermanné, 2013, p. 131). Ezért is üde színfolt volt Freinet iskolájának a bemutatása, mert a tanulmányban újra hangsúlyossá vált a természetközeli oktatás és az életreform-mozgalom számos eleme.

A VENCE-I ISKOLA ALAPÍTÁSA

Freinet 1920-ban falusi népiskolában kezdte meg tanítói pályáját. Az új nevelés pedagógiai elképzeléseit, iskolakoncepcióit ebből a közegeből ítélte meg annak alapján, hogy mi az, ami ebben a szegényes környezetben valóra váltható és mi nem. Ő a tömegoktatásban kívánta az új gondolatokat, a reformpedagógia újításait megvalósítani (Németh, 2008). 1928-ban a kiindulópontot jelentő Bar-sur-Loupból feleségével Saint-Paul-de-Vence városába költözött, ahol tanítói kinevezést kapott. A helyi vezetés nem nézte jó szemmel Freinet munkásságát, és sokáig akadályozták, hogy felesége, Elise is álláshoz jusson a településen (Barré, 1990). Végül mindketten ugyanabban az iskolában taníthattak. A helybeliek azonban nem nyugodtak, kampányt szerveztek Freinet áthelyezéseért. Bár Freinet pedagógiai munkája és elindított mozgalma nemzetközi elismerésben részesült, olyannyira, hogy az Új Nevelés Ligája 1932. évi nizzai kongresszusának mintegy száz résztvevője meglátogatta osztályát (Czabaji Horváth, 2023), mégis 1933 nyarán távoznia kellett. A hátrányból előnyt formálva Freinet Vence-ban vett egy házat, hogy saját iskolát alapítson. Feleségével és leendő tanítványaival alakították ki úgy az épületet, hogy a bentlakásos iskola térbeosztása a Freinet-pedagógiához illeszkedjen. Az új intézmény 1935 őszén kezdte meg a működését. Növendékei között találunk a náci Németországból menekült két zsidó gyermeket, ahogy majd a spanyol polgárháború áldozatainak gyerekei közül is többen menedékre lelnek itt (Kissné, 2013). Freinet munkásságát a második világhégés megszakította, de a háború után folytatta megkezdett útját, és 1966-ban bekövetkezett haláláig a vence-i iskolában dolgozott.

A TANULMÁNY CÉLJA ÉS MÓDSZERE

A tanulmány célja annak a bemutatása, hogy az életreform-mozgalom gondolatai hogyan jelennek meg a vizsgált periodika Freinet iskolájáról szóló cikkében. Milyen, az életreform-mozgalomhoz kapcsolható elemeket lehet azonosítani? A lap főmunkatársa milyen értékeit látja a Freinet-pedagógiának? A vizsgálatot kvalitatív tar-

talomelemzéssel végeztük el, amelynek során többször átolvastuk a szöveget, és négy gondolati-tartalmi egységet különítettünk el. Ezek – követve a cikk logikáját és haladási sorrendjét – a következők: 1) a környezet és miliő bemutatása, 2) Thelema apátságának a megidézése, 3) a Freinet-technikák tárgyalása és 4) utalás a világ egészével való kapcsolatra. A jelzett egységek terjedelmüket tekintve eltérőek, de a szöveg azonos fontosságú alappilléreit adják.

FREINET ISKOLÁJÁRÓL A MAGYAR OLVASÓKNAK

A Jövő Utjain 1938. évi első számában tudósított a francia néptanító intézményéről. Az írás szerzője a lap főmunkatársa, Nánay Béla református lelkész-pedagógus, aki számára nem volt ismeretlen Franciaország, mivel 1925-ben a dijoni egyetemen is gazdagította a tudását (Czabaji Horváth, 2023). Nánay az új nevelés törekvéseinek jó ismerőjeként szakértő szemmel mérte fel és mutatta be Freinet iskoláját.

Környezet és miliő

Kiindulásképpen az intézmény környezetével és miliőjével foglalkozik, a reformpedagógia fontos szempontjaival, amelyek a 30-as években háttérbe szorultak a politika és a gazdaság problematikája mögött. A helyszínt ideálisnak látja, hiszen olyan klimatikus üdülőhelyről van szó, amely pár kilométerre helyezkedik el a Côte d'Azur fölött, kilátással a tengerre és a hegyekre. „*Napfény, levegő, tér, víz, csönd, nyugalom, természet [...] Megfelelőbb külső környezetet nem is találhatott volna*” – dicséri meg a választást Nánay (1938, p. 14). A leírásból érződik az életreform-mozgalomnak az az alapvetése, amely a természettel való kapcsolat elsődlegességét hirdeti.

Nánay az iskolává alakított házat úgy jellemzi, hogy a fehér emeletes épületet célirányosan alakították ki, és az egyszerűség és a tisztaság jellemzi. A széles folyosóról nyílnak a munkatermek, az ebédlő, külön a hálószobák. A konyha a szuterénban kapott helyet. A szerző nyomatékosítja, hogy: „*Maguk tervezték, a maguk kezével készítettek maguknak otthont. Maguk tartják rendben is, takarítanak, mosogatnak, mosnak, javítják a ruhaneműiket. Küzdő, dolgozó, produktív életre készülnek itt fel*” (Nánay, 1938, p. 14). A hely kiválasztása, a lakó- és munkakörülmények megteremtése, az ott folyó élet sok tekintetben hasonlatosságot mutat az életreform-mozgalom kommunáival, művésztellepeivel, amennyiben a munka, az alkotás és az élet egységet alkotott (Czabaji Horváth, 2021), de Nánay erre így nem tesz utalást. Az önmagukról való gondoskodást, az önellátást hangsúlyozza (ami a létesítmény fenntartását is könnyebbé tette), és külön kiemeli, hogy az

intézménybe szegény elhagyatott gyerekek kerülnek, és ezzel Freinet bebizonyítja, hogy az új nevelés nemcsak kiváltságosoknak juthat.

A tanulmány már a felütésével az egyik karakterisztikus jellemzőjét érinti az életreform-mozgalomnak a természettel kapcsolatos viszonyt. A korabeli kapitalizmus, modernizmus kritika egyik meghatározó eleme a menekülés a városból (Németh & Skiera, 2018), a „Vissza a természetbe!” gondolata. Freinet találkozott az életreform-mozgalom eszméivel, többek között az Új Nevelés Ligája kongresszusain, de nemcsak ezek hatottak a természethez fűződő viszonyára, hanem saját gyermek- és ifjúkori tapasztalatai, amelyek a természethez való kötődését megalapozták (Legrand, 1993; Barré, 2008). Nem véletlen, hogy tanítói munkáját is vidéken végezte. Ő valójában nem visszatért a természetbe, hanem otthon volt abban. A kedvező természeti környezetbe helyezett iskola ennek a két forrásból is táplálkozó szemléletnek az egyik megvalósulási módja.

Nánay a Freinet-pedagógia értékének tekinti, hogy nemcsak a külső környezettel, hanem a belsővel is foglalkozik: a fürdők és a méregtelenítés mellett kiemelt figyelmet fordít a táplálkozásra.

„Dogmás föltevés nélkül keresi a legjobb természetes táplálkozást: eddig a gyümölcsévést találta annak. [...] e táplálkozással három fő eredményt ér el: járványos, súlyos betegségek ismeretlenek nála; a gyermekek magatartása fegyelmezett, a vegetatív élet túlsúlyától és káraitól felszabadult erőt felsőbb szükségletek szolgálatába állítják.” (Nánay, 1938, p. 14)

A kitapasztalt táplálkozást *„kiegészíti az otthonos, szabad mozgás: jó időben fürdőtrikóban tanulnak, dolgoznak. Sokat vannak a szabadban, fürdenek, úsznak, munkálkodnak a kertben”* (Nánay, 1938, p. 14).

A belső környezet formálásához sorolja Nánay az iskolai élet megszervezését is, amit Freinet „detoxikál” azzal, hogy: *„Nemcsak kiművelni igyekszik az egyén összes energiáit, hanem felszabadítani is a teljes individuumot. Nem beavatja a gyermekeit a szociális szimbólumokba [...], hanem kifejleszti a gyermek spontán kifejező képességeit”* (Nánay, 1938, p. 15). A francia néptanító nézete szerint a kultúra elsajátításának a módja maga is a kultúra része. Ahhoz, hogy a gyerekek élettapasztalatai kulturális valósággá váljanak, rögzíteni kell azokat. Erre szolgál pedagógiájának az egyik kulcseleme, a szabad kifejezés, és ennek az egyik fizikai megvalósítója, az iskolai nyomda. Az olvasás és írás tanulásának ez a szabad alkotó formája mutatja, hogy Freinet *„nem szuggerálja be a kollektív meggyőződéseket”* (Nánay, 1938, p. 15).

A belső környezetre, a táplálkozásra, a testmozgásra, az öltözködésre való odafigyelés is az életreform-mozgalomnak az emberi jelenlét és tevékenység sokféleségét érintő gondolataival, törekvéseivel mutat kapcsolatot. A vegetarianizmus, a természetgyógyászat, a szabad testkultúra és öltözködés irányai, elképzelései

nem voltak teljesen idegenek Freinet számára, de kísérletező emberként folyamatosan kereste a legcélszerűbb megoldásokat anélkül, hogy valamelyik irányzat mellett elköteleződött volna. Azzal, hogy kialakította a szabad kifejezés technikáját nemcsak a szabad testkultúrát, hanem a szabad szellemi kultúrát is biztosította a gyerekek számára. A szabadság, ami az életreform-mozgalom egyik alapértéke, Freinetnél is központi helyen áll, így a szabadság jelenléte érezhető iskolájának minden részletében.

Mint Thelema apátsága

A szerző Montessori és Claparède megállapításaira utalva jelzi, hogy Freinet osztja a reformpedagógiának azt a gondolatát, hogy a gyermekség törvénye, hogy minél teljesebben kibontakozzon, hogy érvényesítse önmagát (ami nem a külső érvényesülést jelenti). Freinet szerint ezt a kibontakozást a munka támogatja a legjobban, ezért a gyerekek erőfeszítésére építve a játékot emeli munkává úgy, hogy a gyerekek maguk tűzik ki a célokat. A munka megválasztásának és a cél kitűzésének szabadságából adódik, hogy a gyermek *„mérlegeli is az erőit – ahogy azt kísérletek bizonyítják –, s a célt mindig teljesítő képessége legszélső határa szerint állapítja meg”* (Nánay, 1938, p. 15). Freinet szerint az emberi természet sajátja a munka, amely a létfenntartástól az alkotásig széles spektrumot foglal magába. A valódi munka az, amely belülről jön; aki végzi, az száz százalékosan részt vesz benne. Az igazi munka: alkotás, teremtés, létrehozás. Az ilyen munka, bár fáradságos és verejtékes, annyira foglalkoztatja az embert, hogy ezzel álmodik, és a gyerek is végső erőfeszítésig képes csinálni (Freinet, é. n.). Ezért a munka *„az iskola életének szervező alapelve [...] A munkáját mindenki maga választja meg”* (Nánay, 1938, p. 15–16).

A munka egyúttal szabályozó, fegyelmező erő is. A gyerekek egy hétre (a kisebbek egy napra) terveznek és eldönthetik, hogy egyénileg vagy együttműködve kívánnak haladni, de mindenképpen a saját ritmusuk szerint. Szombatonként számolnak be a végzett munkáról, és ha esetleg elmaradás van, nem jár érte feddés. Nánay kiemeli, hogy Freinet kísérletekkel támasztja alá, hogy a megszervezett élet által tanulunk. Freinet nemcsak kedvező környezetet teremt a diákjai számára, hanem az abban való működést is inspirálja a gyerekek szabadon választott feladataival, újabb és újabb kihívást adva az önmagukkal folytatott versenyhez.

Otthonos szabadságban mozognak a gyerekek, amihez hozzátartozik, hogy papának szólítják a tanítót, és mamának a feleségét. A nevelő környezetet a gyerekek kíváncsisága, munkaösztöne, fejlődés akarata adja, ami folyamatos tevékenységben jelenik meg. A tanító a csoport egy tagja, *„akinek legtöbb a kötelessége [...] Mint barát megy tanítványai közé, alkalmazkodik hozzájuk, figyelni munkájukat [...] dolgozik velük, mint munkatárs, vidáman, nevetve, tévedve, javulva”* (Nánay,

1938, p. 16). Nánay Freinet intézményét folyamatosan összehasonlítja a tradicionális iskolával és pedagógiával, amelyekről rendre kritikát fogalmaz meg. Úgy látja, hogy Freinet megvalósítója Rabelais elképzelésének, mert iskolája olyan, *„mintha a Thelema apátságban volnánk, ahol az életrend egyetlen irányító elve: Tégy, amit akarsz!, ahol a jól nevelt szabadembereknek a szabadság emberi méltóságot ad, s nemes versenyekre készíteti őket”* (Nánay, 1938, p. 16). Az élet természetes rendjéhez alkalmazkodó fejlődés és nevelés magától értetődően figyelembe veszi *„a tudattalan utakon szerzett ismeretet is”* (Nánay, 1938, p. 18), azaz számol az informális tanulás jelenlétével és támaszkodik arra (Horváth H.¹, 2011).

Freinet-technikák

Az életreform-mozgalomnak *„az ember és természet, ember és munka, ember és Isten kapcsolatának újjá-értelmezésére”* (Németh & Skiera, 2018, p. 27) törekvéséből Freinet-nél az első kettőt találjuk hangsúlyosnak. Nagy figyelmet fordított a természettel való harmonikus együttélésre az iskolájában, és *„a környezet megszervezése mellett másik nagy újítása [...] a technika iskolai alkalmazása”* (Nánay, 1938, p. 16). Freinet élesen kritizálta a kapitalista társadalmat, amelyben elveszik a munka mély értelme és rabszolgamunkává alacsonyodik (Freinet, é. n.). Ugyanakkor meg látta az értéket kora technikai vívmányaiban, amelyekhez a szabad kifejezés, a tanulás szempontjából közelített. Az írógéptől a gramofonig, a filmtől a rádióig minden modern eszközt igyekezett a pedagógiája segítőjévé tenni.

A legintenzívebben a nyomdát használta, amelyet 1924 októberében vezetett be a tanulás-tanítás folyamatába. A nyomda alkalmazásához Decrolynak, a belga pedagógusnak az érdeklődési központokról szóló tétele vezette. Freinet-nél ez mindig aktualitást kapott a reggeli beszélgetőkörnél, ahol a gyerekek valóban az ott és akkor őket foglalkoztató dolgokról beszéltek. Ezek a szövegek kerültek rögzítésre, először a táblán, majd nyomtatásban, amit a gyerekek maguk végeztek. *„Az iskolanyomda készletéből kikeresik a betűket, összerakják őket: ez a munka összehasonlítás, szavakra, hangokra bontás, összekapcsolás, megfigyelés, helyesírás, fegyelem, erőfeszítés, pontosság, sokszor segítség és mindig összeműködés”* (Nánay, 1938, p. 17). Freinet szerint az iskolai nyomdával sikerül *„megteremteni az írás és olvasás helyes környezetét. Világosan látja, hogy a gyerekeket nem egyszerre érinti meg, motiválja ez a környezet, ezért „tisztelőtben tartja a fejlődés egyéni menetét s a belső motivációkat”* (Nánay, 1938, p. 17).

Az iskolai nyomda lehetőséget kínál arra, hogy a gyerekeknek saját maguk által készített olvasókönyvük legyen. Az év elején a tanítótól kapott üres lapartóba

¹ Czabaji Horváth Artilla korábban Horváth H. Artilla néven publikált.

bekerülnek a közösen kiválasztott szövegek, a levelezőtársaktól kapott ívek, a linóleum és fametszetek, az írók, költők lapjai is. Az év végére megtelik a laptartó kézzel foghatóvá téve az elvégzett munkát, és ezzel

„kész az olvasókönyv, az Élet Könyve, amelyben egymásba folyik az iskolai és a külső élet, s a gyermekek gondolatai kiegészülnek a felnőttek alkotásaival. Nincs tehát lenyomva a gyermek eleitől fogva idegen gondolatok értett-értetlen befogadásával, hanem önmaga kifejezése által jut el a felnőttek világához, s jön rá a maga és mások összetartozására” (Nánay, 1938, p. 17).

„Az olvasókönyvön kívül a többi kézikönyvet is detronizálta Freinet.” (Nánay, 1938, p. 18) *„A tankönyvet ő használ[t]a a legszélesebb értelemben: minden olyan információhordozót, amely alkalmas lehet az ismeretszerzésre, tankönyvnek, tehát tanulásra alkalmas eszköznek”* tekintett (F. Dárdai, 1997, p. 46).

A francia tanító kialakított egy cédulearendszert, amely a gyors tájékozódást tette lehetővé. Ezeknek az információszerzést, a tanulást segítő céduláknak több típusát hozta létre: *„Az adat-cédula a felmerülő kérdésekre az érdeklődési központok szerint feldolgozott pontos feleleteket tartalmaz”* (Nánay, 1938, p. 18). Freinet nagyra értékelte Decroly munkásságát és az alapvető szükségletek, az érdeklődési központok gondolatát is tőle vette át. A rendszer további típusai (a gyakorlat-, alap-, kérdező- és felelőccédula ‘fiche autocorrective’) is mind segítik a gyerekek önálló munkáját. *„A cédula-gyűjtemény gazdag, mozgékony, bővíthető enciklopédia. [...] Ezek a cédulák biztosítják a fokozatosan haladó munkát.”* (Nánay, 1938, p. 19)

A kérdező- és felelőccéduákat a számtan és a nyelvtan témakörében is használták, és ezek mechanikus voltát azzal ellensúlyozta Freinet, hogy mindennapi problémák megoldásánál kellett alkalmazni az ismereteket. *„Egy-egy kérdésnél felvetődik az idő, távolság, mennyiség, érték megállapításának a szüksége. Kell a számításokat végezni: a számolás motiválva van.”* (Nánay, 1938, p. 19) A szükséges adatokat gyakran a levelező iskoláktól vagy a környékbeli iparosoktól, kereskedőktől gyűjtik be a gyerekek. A nyelvtan tárgya a gyerekek beszéde, az általuk létrehozott szövegek. *„A helyes stílus szempontjából megvizsgálják a szavakat, szerepüket a mondatban, árnyalataikat, nyelvtani változásukat, az ebből folyó helyesírási ténytet, a mondat felépítését, értékét. Ha szükséges, javítják a szöveget, de megokolva, a szerző beleegyezésével.”* (Nánay, 1938, p. 19) A tanulási folyamatban az életszerűség, a valós helyzetek, a mindennapokban adódó kisebb-nagyobb problémák megoldása kerül előtérbe. Freinet öntudattal állítja, hogy: *„Technikánkkal előre vittük a pedagógiai haladást, mint az összes kongresszusok és prédikációk”* (Freinet, idézi Nánay, 1938, p. 21).

A természettudományok területén különösen lehet építeni a gyerekek kíváncsiságára, magyarázatkeresésére, az önálló tanulására. A szerző kutatásokra,

kísérletekre hivatkozva állítja, hogy a megismerés középpontjában a természet áll a gyermeknél, és a jelenségek természetes magyarázatát keresi. Freinet iskolájában is egyénileg vagy együttműködve megfigyeléseket, kísérleteket végeznek, a tanítónak annyi a dolga – a megfelelő környezet megteremtésén túl –, hogy a megfigyeléseket pontosabbá tegye. Az iskola fekvése, a kerti munka, de a munkatermek is jó lehetőséget nyújtanak a természet tanulmányozásához. A gyerekeknek ebben a munkában is segítségükre vannak a cédulák, amelyekhez kiegészítésül a *Bibliothèque de Travail* köteteit is használhatják. Az esti konferenciákon számolnak be az eredményeikről.

Kapcsolat a világ egészével

A földrajz és a történelem tanulásában is alapvető eszköz a cédula, a film, a munkakönyvtár, de a földrajz kiemelt szociális nevelő szerepet is kap – hívja fel Nánay a figyelmet – a levelező partnereken és a látogatókon keresztül. Nánay jól látja az osztályok közötti levelezésnek a jelentőségét. Ez a Freinet-technika az iskolai nyomdához kapcsolódik. Freinet ahhoz keresett társakat, hogy a gyerekek a kinyomtatott szövegeiket, rajzaikat a családon kívül másokkal is megoszthassák, ami nemcsak az alkotási vágyukat motiválja, hanem kíváncsivá teszi őket mások életére, környezetére, kultúrájára. Az első levelezőpartner René Daniel volt, aki szintén beszerezett egy kézi nyomdát, és akivel 1924-ben elindították az osztályok közötti levelezést, amihez egyre többen csatlakoztak. Ehhez hozzájárult, hogy Freinet az Új Nevelés Ligája kongresszusán is beszámolt erről a technikáról, és több írásában is taglalta az iskolai nyomda pedagógiai lehetőségeit, előnyeit. Freinet szervezőkészsége érvényesült abban, hogy az őt követő pedagógusokkal létrehozta a *Világi Nevelés Szövetkezetét* (La Coopérative de l'Enseignement Laïc, CEL), amely iskolai nyomdákat készített. A szövetkezet a gyerekalkotásoknak is fórumot adott azzal, hogy 1927 áprilisában megjelentette a gyermekek fogalmazásait, rajzait, festményeit bemutató újságot *La Gerbe* címmel (Czabaji Horváth, 2023).

A levelek, amelyek időnként egész csomaggá terebélyesedtek, a gyerekalkotásokon túl a saját környezet növényeiből és terméseiből, illatából és ízeiből is tartalmaztak egy-egy válogatást, Franciaországon túli területekre is eljutottak (Galam-bos & Horváth H., 1987). A háttérben ezekre is gondolva írja a lap főmunkatársa, hogy: „A gyermek kilép egocentrikus érdekköréből: megtanulja a kölcsönösséget, az adni-kapni összefüggését, az illik-et; megszokja, hogy érdeklődik mások élete és sorsa iránt; meglát tág összefüggéseket; felszabadul kis közösségek öncélú utópiáitól” (Nánay, 1938, p. 20). A szerző még továbbmegy és az életreform alaptételeit hozza elő, amelyek szerint a modernizáció okozta, az I. világháborúhoz vezető válságra a válasz: az egyén önmagával való megbékélése, amely az alkotásban fejeződik ki;

az embertársaival való megbékélése, akikre testvérként tekint; és egy magasabb rendű egzisztenciális létezés, amely elutasítja a kizsákmányolást (Németh & Skiera, 2018). Nánay úgy látja, hogy Freinet iskolája és technikái megalapozzák, hogy minden diákja felismerje, hogy *„az egyetemes emberiség egy része, ennek élete, feladatai, jövője és békében fejlődése az ő sorsa, az ő kötelessége; megtudja, hogy minden ország ügye az emberiség belügye, s minden háború az emberiség polgárháborúja. A felelősség mindenért rajta is áll”* (Nánay, 1938, p. 20).

Nánay azt emeli ki, hogy Freinet célul *„az életető, alkotó emberi egyetemességet”* tekintette. *„Ennek nevel küzdő, építő embereket, akik egy hierarchikus társadalom helyett csavarmenetben fejlődő közösséget alkotnak, melyben a jobban nevelt generáció jobb szociális formát teremt, ez jobb nevelést biztosít, s ez ismét javult társadalmat”* (Nánay, 1938, pp. 20–21). Jól érzékelhető a cikk írójának kapitalizmus-kritikája, az első világháborúhoz vezető nemzetek közötti szembenállás helyett az emberi egyetemesség hangsúlyozása, az elkötelezettsége az életreform, a reformpedagógia mellett. A szerző akkor is kiemeli a nevelés társadalomjavító, fejlesztő szerepét, erejét, amikor a gazdasági és politikai fejlemények ezt nem igazolják vissza és a pedagógiai diskurzusban is kétségek fogalmazódnak meg (Ackermanné, 2013).

ÖSSZEFOGLALÁS

A *Jövő Utjain* gyorsan reagálva adott hírt Freinet iskolájáról. A megnyitástól eltelt valamivel több mint két év elegendő volt ahhoz, hogy már egy kialakult működést lehessen tanulmányozni. Mivel Freinet az ezt megelőző másfél évtizedes tanítói tevékenységében jó néhány technikát bevezetett, így a megoldások nagy részét az új intézményben csak alkalmazni kellett. Ez persze nem jelentette azt, hogy Freinet befejezettnek tekintette volna pedagógiáját, azt továbbra is fejlesztette. Sőt olyan nyitott rendszernek tekintette, amely adaptívan viszonyul a technikai és pedagógiai újításokhoz, és amelyhez a követői is hozzá tudnak tenni.

A lap főmunkatársa, Nánay Béla szakértő szemmel elemezte és mutatta be Freinet iskoláját. Az életreform értékeit követve hangsúlyozza a környezeti elhelyezkedés kiválóságát és az épület használati tereinek célirányosságát, az összhangot a természettel. Fontos értéknek tartja, hogy Freinet a belső környezetre is figyel, ami a táplálkozásban, az öltözködésben, a testkultúrában egyaránt meg nyilvánul, és amihez az alkotást inspiráló szabad kifejezés technikája szervesen illeszkedik. A szerző folyamatosan összeveti Freinet intézményét a hagyományos iskolával, és megállapítja, hogy a francia tanítónál megvalósul a szabadság, *„mintha a Thelema apátságban volnánk”* (Nánay, 1938, p. 16).

A tanulmány részletesen szól a Freinet-technikákról, érzékeltetve, hogy ezek miként szolgálják a tanulás természetes módszerét; miként válik a kultúra elsá-

játítása is kultúrateremtő folyamattá; miként lesznek a gyerekek alkotótársai a felnőtteknek, és hozzák létre a saját tankönyveiket. Nánay úgy összegezi Freinet törekvéseit, hogy „az éltető, alkotó emberi egyetemesség”-nek „nevel küzdő, építő embereket” (Nánay, 1938, pp. 20–21). Freinet valóban mindent megtett a kényszer- és félelemmentes iskoláért, a szabadság megvalósulásáért, miközben világosan megfogalmazta, hogy „Ne ringassuk magunkat illúziókba: [...] nem gondoljuk azt, hogy az iskola újjá alkothatná a világot, elhozhatná a békét és a népek egyesülését, valamint a munka győzelmét” (Freinet, 1927, p. 152) Meggyőződése volt, hogy az iskolai változások csak a társadalmi változásokkal együtt érhetnek célba.

IRODALOM

- Ackermanné Kelő K. (2013). A természetközeli oktatás megnyilvánulásai A Jövő Utjain című folyóiratban. In Németh A. & Pirka V. (Szerk.) *Az életreform és reformpedagógia – recepciós és intézményesülési folyamatok a 20. század első felében*. Gondolat Kiadó.
- Barré, M. (1990). *Célestin Freinet és a Modern Nevelés*. Magyar Eszperantó Szövetség.
- Barré, M. (2008). Célestin Freinet, un éducateur pour notre. <http://temoignage.barre.pages-perso-orange.fr/m3.html>
- Baranyai, M. & Keleti, A. (1937). A magyar nevelésügyi folyóiratok bibliográfiája 1841–1936. In Jáki L. (Szerk): *A magyar nevelésügyi folyóiratok bibliográfiája 1841–1958* (pp. 1–149). OPKM.
- Czabaji Horváth, A. (2021). A természetközeli pedagógia Freinet Máté mondásai című munkájában. *Magyar Pedagógia*, 121(4), 343–360.
- Czabaji Horváth, A. (2023). *Freinet-szótár*. Gondolat Kiadó.
- F. Dárdai Á. (1997). A tankönyv a reformpedagógiában. *Iskolakultúra*, 7(3), 41–47.
- Freinet, C. (1927). Notes de pédagogie nouvelle révolutionnaire, *L'École émancipée*, (10), 152.
- Freinet, C. (1982). *A Modern Iskola technikája*. Tankönyvkiadó.
- Freinet, C. (é. n.). *Máté mondásai*. Kemény Gábor Iskolaszövetség.
- Freinet, É. (1963). *L'enfant artiste*. Imprimerie Robaudy.
- Galambos, R. & Horváth H., A. (1987). A madarak nem járnak lépcsőn, avagy néhány gondolat a Freinet-módszerről. *Nevelélmélet és iskolakutatás*, 6(4), 33–54.
- Géczi, J. (2007). A magyar neveléstudományi sajtó a 19-20. század fordulóján. *Magyar Pedagógia*, 107(1) 57–66.
- Go, H. L. (2020). Célestin Freinet (1896–1966). Un pédagogue révolutionnaire en marge de l'Éducation nouvelle. In R. Hofstetter, J. Droux & M. Christian (Eds.). *Construire la paix par l'éducation: réseaux et mouvements internationaux au XXe siècle*. Genève au cœur d'une utopie (pp. 77–92). Alphil-Presses.
- Horváth H. Attila (2011). *Az informális tanulás*. Gondolat Kiadó.

- Kissné Zsámboki R. (2013). Célestin Freinet vence-i iskolamodellje régen és ma. In Németh A. & Pirka V. (Szerk.) *Az életreform és reformpedagógia – recepciós és intézményesülési folyamatok a 20. század első felében* (pp. 395–409). Gondolat Kiadó.
- Legrand, L. (1993). Célestin Freinet (1896–1966). *Prospects: the quarterly review of comparative education*. (UNESCO: International Bureau of Education), 23(1–2), 403–418. <https://www.performancemagazine.org/thinkers-on-education/freinet-celestin-1896-1966/>
- Nánay B. (1938). Freinet iskolája. *A Jövő Utjain*, 13(1), 14–21.
- Németh, A. (1993). *A reformpedagógia múltja és jelene (1889–1989)*. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Németh, A. (2008). A néptanítói tudás konstrukciója. Az elemi népoktatás enciklopédiájában (1911–1915). *Iskolakultúra*, 18(5–6), 86–103.
- Németh, A. & Skiera, E. (2018). Az életreform múltja és jelene. Elvagyódás az érzelmi ridegség elidegenedett világából – új irányok és helyszínek, világnézeti koncepciók, társadalmi hatások. In Németh A. & E. Skiera (Szerk.), *Rejtett történetek* (pp. 19–70). Múcsarnok Nonprofit Kft.
- Skiera, E. (2004). Az életreform-mozgalmak és a reformpedagógia kapcsolata. *Iskolakultúra*, 14(3), 32–44.
- Veress J. (1966). Célestin Freinet. *Magyar Pedagógia*, 66(3–4), 406–421.

“A JÖVŐ UTJAIN” MAGAZINE ABOUT FREINET’S SCHOOL

KEY WORDS

A Jövő Utjain [On the Roads of the Future], Freinet, life-reform, reform pedagogy

ABSTRACT

Between 1926 and 1939, the periodical *A Jövő Utjain* [On the Roads of the Future] reported on the efforts of the new education abroad and at home, including Freinet’s school in Vence. This paper examines how the ideas of the life reform movement are expressed in the article under discussion. What elements of the life reform movement are identified? What values are perceived in the Freinet pedagogy? Content analysis shows that the article’s author has presented the school with an expert’s eye, emphasising its integration into the natural environment, the role of lifestyle, the interconnection of the Freinet techniques and their importance beyond themselves. The analysis also shows the author’s bias towards reform pedagogy is evident in some of his sentences.

CZABAJI HORVÁTH ATTILA, NAGY BARBARA, SZABÓ GÁBOR,
DURAYNÉ FLISZÁR NÓRA, SZVITIL GABRIELLA

A PEDAGÓGIAI TÉR ÉRTELMEZÉSEI A JÖVŐ UTJAIN CÍMŰ FOLYÓIRAT NÉHÁNY ÉVFOLYAMÁBAN

BEVEZETÉS

A két világháború közötti kurrens folyóirat, *A Jövő Utjain* gazdag tárháza az életreform-mozgalmakkal is kapcsolatban álló reformpedagógiai gondolatoknak (Skiera, 2004; Ackermanné Kelő, 2013; Németh & Skiera, 2018). A periodika 1926 és 1939 között jelent meg Nemesné Müller Márta és Baloghy Mária szerkesztésében. Évente több lapszámban számolt be a kor szellemében megfogalmazott új pedagógiai elvekről és gyakorlatokról, nemzetközi kitekintést adva az akkoriban már szélesebb körben elterjedt, ma reformpedagógiának nevezett, „új nevelés” elméleti háttéréről és az annak szellemében a nevelési intézményekben, iskolákban folyó munkáról. Az Új Nevelés Ligája (The New Education Fellowship) által támogatott lapként rendszeresen hírt adott a szervezet működéséről, kongresszusairól, nemzetközi folyóiratairól. Nemesné Müller Márta széleskörű nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezett – az Új Nevelés Ligájában is vezető tisztséget viselt –, az új nevelési elképzelések mentén maga is alapított iskolát, mely nemzetközi szinten is ismert volt (Pukánszky & Németh, 1996).

A szakirodalomban a pedagógiai tér még nem egy kikristályosodott fogalom, szűkebb és tágabb értelmezésben egyaránt használatos. Megközelítésünk összekapcsolja a pedagógiai tér szűkebb és tágabb értelmezését, így egyszerre irányul a figyelmünk az iskolai és iskolán kívüli viszonylatokra, a fizikálisan megragadható környezeti, építészeti és tárgyi megjelenésekre és a gondolati-képzleti vonatkozásokra, a mindennapokban és a tudományban betöltött szerepekre. Az életreform mozgalmakhoz kapcsolódó folyóirat és az abban megjelenő pedagógiai tér összetettségét, ellentmondásokról sem mentes voltát mutatja az idegennyelv oktatásához fűződő számtalan hirdetés, amely formailag a piac világához kapcsolódik, de tartalmát illetően a holisztikus edukatori törekvésekhez sorolható. Tanulmányunk *A Jövő Utjain* című folyóirat 14 évfolyamában tallózva arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen értelmezésben szerepel a pedagógiai tér a periodika lapjain. Vizsgáljuk a kérdést iskolai közegben, iskolán kívüli építészeti megvalósulásokban, a tudományos mező viszonylatában és gazdasági környezetben egyaránt.

ELMÉLETI KERETEK

A tér a társadalom- és a kultúratudományok értelmezésében társadalmi konstrukció: „A tér mindenkor a hozzá társuló kulturális jelentések révén gondolható el” (Sanda, 2009, p. 13). A pedagógiai tér, ahogy a megnevezés is jelzi, olyan valóságos vagy elgondolt helyet jelöl, ahol jelen van a pedagógia, ahol pedagógiai hatás történik. A pedagógiai tér szűkebb értelmezésben az épített környezetet jelenti, azon belül azt a fizikai teret és a környezetét, ahol a tanulás-tanítás folyik, ahol pedagógiai hatás jön létre. Vagyis az iskola mint intézmény valóságos materiális megjelenési formájára vonatkozik. Tágabb megközelítésben, ahogy a pedagógia társtudományai értelmezik, a pedagógiai tér fogalmába a társadalmi és szocioökonómiai tényezők is beletartoznak.

Hercz és Sántha (2009) áttekintést adnak a pedagógiai tér fogalmáról és megállapítják, hogy sokféle értelmezésben használja a nemzetközi szakirodalom. A kezdeti kutatások az iskolára, még szorosabban a tanteremre irányultak. Kialakult egy másik irány is, amely a pedagógiai architektúra és az abban megvalósuló tartalom kapcsolatára fókuszált. A szerzők felvetik egy egészen széles értelmezés lehetőségét is: „Minden hely pedagógiai térré válhat, függetlenül attól, hogy átalakításon esett-e át, vagy sem” (Hercz & Sántha, 2009, p. 83). Ez a megállapítás is arra utal, hogy a pedagógiai tér kialakítása nem immanens építészeti kérdés, a pedagógiai hatás létrejötte nem kötődik egy konkrét építészeti környezethez, miközben az kifejezetten segítheti a pedagógia hatás keletkezését.

A pedagógiai tér értelmezéséhez támaszkodunk Bourdieu (2005) mezőelméletére is, amely szerint a társadalom minden szintjén – így a tudományban is – különböző irányú és erősségű viszonyrendszer szerinti hatalmi, hierarchikus rendeződés tárható fel. A mező belső működéséből fakadóan a különbözőképpen elfoglalt pozíciók különböző módokon harcba állnak a különböző kulturális javakért, s minden csoport saját legitimációjáért küzd, amelyek biztosítják számukra hatalmi pozícióikat a többiekkel szemben-mellett (Németh, 2013).

MÓDSZER

A „Reformpedagógia, életreform és az iskolai alternativitás elmélete és gyakorlata” című doktori kurzus keretében a 2022/2023. tanév tavaszi félévében foglalkoztunk A *Jövő Utjain* című folyóirattal. Vizsgálódásunk az életreformhoz kapcsolódó elemek keresésére irányult a cikkekben. Első lépésben egy tallózó tájékozódás történt, amelynek során a hallgatók úgy ismerkedtek a folyóirattal, hogy kiemelték néhány, általuk érdekesnek talált cikket az adott témában. A második lépésben már célzottan ki-ki a saját kutatási területéhez igazítva folytatta a vizs-

gálódást. A folyamatot nagymértékben segítette, hogy a periodika digitalizált formában is elérhető. Így a keresés továbbvitele négy csomópont köré szerveződött: 1) az új iskola, szélesebb értelemben az épített környezet kialakításának pedagógiai sajátosságai, 2) a szabadban történő nevelés, a természet szerepe a nevelésben a reformpedagógia és életreform vonatkozásában, 3) a gyógyító pedagógia szerepvállalása és 4) a gazdaság és a pedagógia kapcsolata. A harmadik lépésben a több szempontú megközelítést igyekeztünk összefogni, egy közös nevezőhöz rendelni. Ezt a közös pontot a pedagógiai tér fogalmában találtuk meg, amely alkalmasnak bizonyult arra, hogy egységbe fűzze a különböző irányokat. A tartalomelemzést már az összefogó fogalom, a pedagógiai tér viszonylatában végeztük el. Kulcsszavaink: I.) új iskola, pedagógia, (épített) környezet, iskolaépület, cselekvő tanuló, „nevelő otthon”; II.) természet, erdei iskola, (otthoni, egészséges) körülmények, kert, szabad levegő, játszóterem; III.) gyógypedagógiai, fogyatékos, orvos, konstitúció, gyógyító-nevelés; IV.) idegen nyelv, hirdetés, gazdaság, pedagógiai termék, pedagógiai szolgáltatás. A kulcsszavak kiválasztásánál induktív és deduktív eljárást egyaránt alkalmaztunk. Egy-egy csomópontnál 4–6 cikket választottunk ki, az így létrehozott szövegtörzset elemzését interpretatív módszerrel végeztük. Azt kerestük, hogy a pedagógiai tér – amely konstrukció *expressis verbis* nem jelenik meg a folyóirat hasábjain – milyen szövegrészekben azonosítható, milyen értelmezések kapcsolódnak hozzá. A hirdetések esetében a teljes mennyiség rendezése, csoportosítása után választottunk ki néhányat a jellemző vonások bemutatására. A folyóirat valamennyi számának elemzésére a jelenlegi keretek között nem volt lehetőségünk.

A PEDAGÓGIAI TÉR SZŰKEBB ÉRTELMEZÉSE

Elsőként a pedagógiai tér szűkebb értelmezése mentén az épített, a tárgyi környezet vonatkozásait vizsgáltuk. A nevelési környezet célszerű, esztétikus előkészítésének, kialakításának fontossága a reformpedagógiai nevelés számára központi jelentőségű, kapcsolatban áll a természetes környezet iránti igénnyel, és nem független az életreform-mozgalmak elvágyódás-motívumától sem (Németh, 1993, pp. 45–47; Németh & Skiera, 2018). Azt látjuk, hogy *A Jövő Utjain* első lapszámától helyet kaptak a folyóiratban a gyermek materiális környezetével kapcsolatos, az egészséget, a célszerűséget, valamint az esztétikát és a művészeti nevelés fontosságát hangsúlyozó – különböző tárgyú, a kertetől a kézimunkáig terjedő – írások. Ezek közül az 1926-ban megjelent első, valamint az 1930-ban kiadott 5. évfolyam számaira fókuszálunk. Az első évfolyam írásait annak programadó jellegű cikkei, az 5. évfolyam szokatlanul gazdagon illusztrált 4. számát pedig az

abban közt nagy mennyiségű, a tárgyi vagy az épített környezet sajátosságaival foglalkozó tanulmányai miatt választottuk.

A lap 1. számát, egyben az „új nevelés” szellemében indított periodikát Baloghy Mária írása vezeti be, amely a „rég” és az „új iskola” sajátosságait, a hatékony nevelés szolgálatába állított, a társadalmi változásokat és a gyermek fejlődését egyaránt szem előtt tartó új pedagógiai törekvések célját, szellemi előzményeit mutatja be. Az „új iskolával” szemben megfogalmazott elvárások között – Adolphe Ferrière-t követve – elsők között említi a természeti környezetbe helyezett iskolát, amely *„a mai elgépiesedett, nagyvárosi életből a természet nyújtotta természetes életfeltételek közé visszahelyezett, a családi élet érzelmi kereteit megőrző nevelő otthon”* (Baloghy, 1926, p. 3). Itt történhet a testileg és lelkileg egészséges, felszabadult, cselekvő, pályára termett, független, szociális és alkotó ember nevelése. A természetes környezetben működtetett új iskolákban meghatározó fontosságú – a pedagógiai tér fizikai vonatkozásai szempontjából is figyelemre méltó – elem a tapasztalatszerzés, amelynek kiemelt eszköze a kézzel végzett munka, helyszíne pedig a (tan)műhely. A pedagógiai munka középpontjában álló cselekvő tanulót, vagy a *„gyermek cselekvő munkáját, mint a tanítás számottevő tényezőjét”* a folyóirat további, az általános elveket megfogalmazó, összefoglaló jellegű cikkei több ízben is megjelenítik (Kéri, 1926, p. 6; Nemesné Müller, 1926; vö. Németh, 1993, pp. 96–97). Müller Márta Baloghy Mária az 1. számban megjelent bevezető cikkének két fontos gondolatához, a gyermek egyéniségének és fejlődésének megfelelő, valamint a társadalom elvárásaihoz igazodó nevelés elvéhez is kapcsolódva ismerteti a Családi Iskolájában alkalmazott, a gyermek alkotó tevékenységére építő gyakorlatokat (Nemesné Müller, 1926; vö. Németh, 1993, pp. 96–98). A IV. évfolyam központi feladata *„a nagy évvégi kiállítás rendezése, amelyet a IV. osztály munkaanyagából, konstrukcióiból, rajzaiból, füzetéből állít össze”* (Nemesné Müller, 1926, p. 12). A tematika a gyermek és család, a család és a település, a település és az ország viszonyát dolgozza fel. A témaválasztás, és különösen az év végi kiállítás megrendezése, mint központi módszer amellet, hogy a tanulót körülvevő szűkebb és tágabb fizikai környezet megismertetését célozza, egyúttal lehetővé teszi, hogy a gyermek tevékenyen alakítsa saját környezetét. A fent bemutatott konkrét példa mellett a tapasztalati tanulás, a cselekvő tanuló eszménye, a tanműhelyek és a műhelymunka fontossága, a kézművesség és a népművészet pedagógiai, valamint szociális vonatkozásai *A Jövő Utjain* számos további írásában is megragadhatók. Vizsgálati szempontunkból ezek az írások rámutatnak arra, hogy az új iskolában a tanuló nem pusztán passzív jelenlévő az őt körülvevő materiális környezetben, hanem annak formálójává is válik.

Az épített környezet, az architektúra és ezzel együtt a berendezési tárgyak a folyóirat első néhány számában az óvodákkal és a gyermek lakóhelyével kapcsolatban kerülnek elő, és elsődleges referenciaterületként Anglia és Bécs bukkan föl.

Máday István egy Bécsben, Roubiczek Lili tanárnő által alapított, és Schlesinger István építész által – a gyermekekhez igazodó módon – tervezett és berendezett intézményt mutat be, amelyet Maria Montessori is meglátogatott (Máday, 1926, p. 9). A szegény körülmények és rossz lakásviszonyok közül érkező 2,5–5 év közötti gyerekek a kerttel, előszobával, fürdőszobával, konyhával, világos nappalival, „*a tisztaság, csinosság és kényelem legmagasabb elérhető*” színvonalán kialakított épületben hosszú időt, általában napi 12 órát töltöttek el (Máday, 1926, p. 10). Összhangban a Montessori-elvekkel hangsúlyos a mindenben a gyermekhez igazodó, a nevelőmunkát támogató materiális környezet, valamint a berendezés ismertetése. A kertből nyíló előszobába két különböző méretű ajtó vezet, a gyerekek által könnyen elérhető csengővel, kilinccsel, a konyhában kicsiny méretű mosogató elhelyezéséről is gondoskodtak. A további bútorok, az asztalok, székek változatos, a különböző korú gyerekek számára egyaránt megfelelő méretűek, emellett könnyűek, így a gyerekek által is elmozdíthatók és kezelhetők. A berendezési tárgyakhoz hasonlóan a használati tárgyak és eszközök kialakítása szintén lehetővé teszi, hogy a gyerekek részt vegyenek a mindennapi feladatokban, környezetük tisztán és rendben tartásának munkájában. Végeznek kerti munkát, segítenek a konyhában és a takarításban. Különböző mértani idomok jelzik mindenki saját használati tárgyát. A praktikus, könnyen kezelhető és tisztán tartható berendezés minden apró részletre kiterjedő figyelemmel készült, pl. a balesetek elkerülése végett a nyitott szekrényajtók többszörösen visszahajthatók. Az egyszerű, de praktikus kialakítás mellett az esztétikai szempontokra is utal a szerző. A nappali falainak kifestésekor a „*napsütéses tájkép benyomásait iparkodtak utánózni, a mennyezet világoskék, a fal felső része fehér, alsó része világossárga*” (Máday, 1926. p. 9). Az esztétikai érzék alakításának ezzel együtt itt is fontos összetevője a gyermek saját, környezetét alakító aktív tevékenysége. Ennek megfelelően a falakon könnyen cserélhető képkereteket helyeztek el annak érdekében, hogy a takarítást végző gyerekek minden nap egy mappából más és más képet választva dekorálják környezetüket. A kevésbé módos családok számára épített bécsi óvodához hasonló intézménnyel ismerkedhettek meg az olvasók a MacMillan nővérek London külvárosában 1911-ben alapított „kerti-óvodája” bemutatásával (MacMillan, 1927).

Margaret MacMillan a gyermek fejlődésének, nevelésének kapcsán fontos tényezőként jelöli meg a környezetet, köztük az otthoni körülményeket, így a családok tömegeit érintő nem megfelelő lakhatási viszonyokat. A gyermek otthoni környezete iránt tanúsított érdeklődés összhangban áll a 19–20. század Európájában a városokban tapasztalható lakhatási problémákkal, amelyek – összefüggésben az ipari fejlődéssel és ebből következően a települések hagyományos struktúrájának átalakulásával – jelentős mértékben fokozódtak (Moraványszky, 1988, p. 23). A gyermek nevelése szempontjából, a városi környezet komoly kihívásokat támasztott.

„Nyüzsgő utcáinkban, zsufolt tereinken közel kétmillió kised él, akiknek nincs más gyermekszobájuk, mint az utca, nincs más játszóterük, mint egy sötét udvar vagy egy szűk és zsufolt szoba, amelyben egy egész család lakik kalitkába zárt madarakhoz hasonlóan.” (MacMillan, 1927, p. 14)

A MacMillan nővérek iskolája a fenti káros hatások ellensúlyozását vállalva sok gyermek befogadását és szabad környezetben, kertben történő elhelyezését tűzte ki célul. Ennek megfelelően az általuk alapított intézmény esetében a nagy számú gyermek felvétele, így a szükséges mellékhelyiségek, kiszolgáló épületek kialakításakor pedig azok kertben, egymástól megfelelő távolságban történő elhelyezése, valamint a nagy befogadóképesség, az egyszerűség és a praktikum elvárásai kerültek előtérbe (MacMillan, 1927, p. 14).

A nevelés és az eszközökben, tárgyakban, valamint az épített környezet vonatkozásában megragadható materiális környezet kapcsolata *A Jövő Utjain* 1930-ban kiadott 5. évfolyam 4., tematikus számában összetetten, különböző szempontok figyelembevételével jelenik meg. A nevelési környezet magában foglalja a fizikai teret és a környezetet, a gyermek lakóhelye melletti teret, a „nevelőotthonként” értelmezett iskolai környezetet. Irányt mutat a német vidéki nevelőotthon, az Odenwald-iskola materiális környezetének sajátosságait részletesen bemutató írás (Reinitz, 1930). Az Odenwald-iskola közel 200, 3–18 év közötti tanulója Oberhambach falucskában, egy erdős hegyoldalon, idilli természeti környezetben épített, terméskőből emelt modern épületekben helyezték el. Az Odenwald-iskolában a szabadban történő tanulás és testedzés, a hétvégi kirándulás hangsúlyos és mindennapi részét jelentette a pedagógiai tevékenységnek. Az ismertetőben emellett fontos szerepet kap az iskola által képviselt módszerekkel összhangban álló családi környezet és a koedukált, kényelmes iskolaépületek bemutatása. Az épületek architektúrájának és berendezésének kialakításában is tükröződik az iskola otthon jellege. Tetten érhető ez abban, hogy a kisebb tanulók legfeljebb hárman osztoztak egy szobán, míg a nagyobbakat egyesével vagy kettesével helyezték el. A 8–10 gyermek által alkotott szűkebb közösség, a „család” szobái egymáshoz és a „családfő” szobájához közel kerültek kialakításra, míg az ebédlőben ez a 8-10 fő, hasonlóképpen a családi étkezésekhez, rendszerint egy asztalt ült körül. Az iskola tanműhelyekkel, könyvtárakkal és zeneteremmel épült, hiányoznak azonban az osztálytermek. Ezek helyett a kiscsoportos oktatásnak jobban megfelelő dolgozószobákat alakítottak ki, amelyekhez szükség esetén speciális szertár vagy szakkönyvtár is kapcsolódott (Reinitz, 1930, p. 293).

A folyóiratban a fent kiragadott példák mellett találunk további cikkeket, amelyek egy-egy iskola bemutatását tűzik ki célul, ezek között hazai és külföldi tanintézet egyaránt szerepel. Az 1938. évi 1. szám közöl egy írást *Freinet iskolája*

címmel¹ a francia néptanító vállalkozásáról. Már a cikk első bekezdésében hangsúlyt kap a tér, amelyet környezetként értelmez, három érintkező, de egymástól jól elkülöníthető körön. Az első kör a külső környezet, amely a természetet jelenti: „Napfény, levegő, tér, víz, csend, nyugalom, természet” (Nánay, 1938, p. 14). A szerző megállapítja, hogy a „múlt iskolái, e komor kaszárnyák, a bérházak tömegébe fura-kodtak, az újak kimenekülnek a *plein air-be*” (Nánay, 1938, p. 14). Ez a természet-hez fűződő szoros kapcsolat az életreform-mozgalmakkal való szellemi közösségre utal, egyúttal arra a meggyőződésre is, hogy a természetközelség önmagában pozitív pedagógiai hatással jár. A második kör az alkalmazott környezet, amely alatt az írás az iskola épületét érti. Kiemeli, hogy Freinet és tanítványai „Maguk tervezték, maguk kezével készítették maguknak otthont” (Nánay, 1938, p. 14). Az emeletes fehér épületet az egyszerűség, a tisztaság és mindenekelőtt a célirányosság jellemzi, amire a „széles folyosó körül csoportosuló munkatermek” (Nánay, 1938, p. 14) is példák. A harmadik kör a belső környezet, amely kettős megközelítésben szerepel. Egyfelől az egyénre vonatkozik, akinél a belső környezet megalkotása kívánja „a test kondicionálását a helyes lelki működésre” (Nánay, 1938, p. 14), amihez a táplálkozás megválasztása kínál lehetőséget. Freinet által követett irány, a kiemelt gyümölcsfogyasztás visszaigazoltan segíti az energikus, koncentrált munkát. A belső környezet másfelől az iskola életének szervezésében mutatkozik meg. A szerző Freinet iskoláját pozitívnak látja/láttatja, amit a megerősítő állítások bizonyítanak.

„Megfelelőbb külső környezetet nem is találhatott volna. [...] Mindenütt célosság, egyszerűség, tisztaság. [...] a táplálkozás ép olyan, sőt fontosabb része a nevelésnek, mint másutt a tanterv, taneszköz vagy fegyelem.” (Nánay, 1938, p. 14)

Épp A *Jövő Utjain* megjelenése és első évfolyamainak kiadása idején zajlott Magyarországon az a nagyszabású, döntően 1925 és 1930 között megvalósított fővárosi építési program, amelynek célja az iskolaépületek hiányának mérséklése volt (Császár, 1995, p. 86). A tematikus számban a *Nemzetközi kongresszusok az új építésért magyar szekciójának beszámolója* a praktikus, modern, megfelelően tájolt, világos és letisztult építészet, azon belül pedig a korszerű iskolaépítészet kívánalmairól adott beszámolójával csatlakozik, hangsúlyozva a 20. század elején átalakuló életformát, az ember egyre nagyobb igényét a természet közelségére, kiemelve ezen elvek érvényesítésének szükségességét a gyermek életterének kialakításában („A korszerű építészet a gyermekért”, 1930b). A leírásban megfogalmazott elveknek és elvárásoknak megfelelő négyosztályos elemi iskola tervét – Révész Zoltán és Virágh Pál munkáját – illusztrációval és magyarázattal adják

¹ Freinet iskolája egy külön tanulmány tárgya.

közre a szerkesztők (Révész & Virágh, 1930). Az iskolaépület középpontjában az a „nagy terem” áll, amely az ünnepségek és más közösségi események helyszíne, amelyet zárt falak vesznek körül, és amely a tetőn keresztül kapja megvilágítását, így segítve elő a befelé figyelést, az elmélyülést. A központi teret fedett folyosók kötik össze a tornateremmel, amelynek „fala a tornaudvar felé teljesen felnyitható, előtte fedett terasz, a gyermek a természetben élheti ki mozgásszükségletét” (Révész & Virágh, 1930, o. n.). A gyerekek által használt tanulószobák egyik falát pedig teljes egészében üveg alkotja és összeköttetésben áll a tanulókerttel. Az átmenetet a teljesen nyitott kert és a tanulószoba között ebben az esetben is a fedett terasz biztosítja.

Ovide Decroly, brüsszeli orvos és pedagógus az általa 1907-ben alapított, Ermitage iskola egy napjáról olvasható leírás az 1930-as évfolyam 5. számában. A szerző beszámolójából kiderül, hogy az iskolában a gyerekek számos élőlényről gondoskodnak: az állatokat etetik, itatják és szükség esetén ki is takarítják az élőhelyüket. Kuttyák, macskák, galambok, tyúkok, nyulak és az akvárium lakói jelenítik meg az iskolában az állatvilágot. Az önmagukról való gondoskodást a tojásgyűjtéssel gyakorolják az iskola tanulói. A foglalkozásokon is megjelenik a természet: a tömegmérés gyakorlásakor a kismacska tömegét gesztenyeegységben mérik, az időmérés gyakorlása során megfigyelik, hogy mennyi ideig tud nyugton maradni a kismacska. Az iskolakertben nyugágyakon pihennek ebéd után és az általuk karbantartott kertből szedett mezei virágokkal díszítik tantermeiket (Hamaide, 1930).

ISKOLÁN KÍVÜLI PEDAGÓGIAI TÉR

A *Jövő Utjain* 5. évfolyamának 4., tematikus száma az előző fejezetben ismertetett iskolai, osztálytermi környezet mellett a tanítás-tanulás tereként más, az iskolán kívüli fizikai környezetet is figyelembe vesz. A szám a nemcsak a tanuló természetes fejlődését segítő iskolák kialakításáról, hanem az egészséges körülményeket biztosító lakásokról, a gyermek által használt és kíváncsi bútorzatról, vagyis a „gyermeki élet külső kereteiről” közöl írásokat („A gyermeki élet külső kereteiről”, 1930a, p. 285). R. Peisner Flóra például a gyermeknevelésre gyakorolt pozitív hatások szempontjából vizsgálja a bécsi bérházak, lakások kialakításában bekövetkezett kedvező változásokat (R. Peisner, 1930b). A szerző az új típusú bécsi lakások előnyös tulajdonságai között sorolja fel a közművesítést, a nagyméretű, utcára vagy tágas udvarra nyíló ablakok alkalmazását, a kisebb lakások esetében is általános erkély kialakítását, valamint a telkek beépítettségének csökkentését (R. Peisner, 1930b, pp. 286–287). Üdvözli, hogy a nagyobb házakban a kedvező lakáskörülmények mellett a Montessori-elveket követő berendezéssel kialakított

kisgyermek-otthon, gyermekkert vagy fedett játszóterem is a családok rendelkezésre áll (R. Peisner, 1930b, p. 287). A gyermekek nevelése szempontjából kedvező házak, lakások a gyermek számára tervezett bútorok használatával válik teljessé. A méretében a gyermekhez igazodó, a képeket is a gyermek szemmagasságában elhelyező, lehetőleg színes, változatos és mindenben az életkori sajátosságokhoz igazodó saját szoba, vagy sarok kialakításának igényéről ugyanebben a számban olvashatunk (Benedek, 1930, pp. 290–291).

Az erdei iskolák megjelenése szorosan köthető a városok intenzív iparosodása kapcsán kialakuló egészségtelen életkörülményekhez és a tuberkulózis tömeges elterjedéséhez. Az erdei iskolák jellemzően bentlakásos intézmények, vagy a város határában elhelyezkedő zöld területen működő iskolák voltak, ahová a tanulók naponta jártak be. Az erdei iskolákban a tanítás egy része mindenképpen a szabad levegőn folyt, a tevékenység elsősorban a gyógyulást, az egészség megőrzését, az egészséges életmód elsajátítását célozta meg.

Az első erdei iskola a németországi Charlottenburg Grünewald nevű városi erdejében létesült 1904-ben (Halászné Szakács, 2017). Magyarországon az első erdei iskola nem sokkal később, 1908-ban nyílt meg. Akkoriban az erdei iskolákat találóan szabadlevegős vagy szabadég-iskoláknak nevezték (Békefi, 2001). Manapság osztálykirándulások kedvelt célpontjai, ahol iskolaidőben, többnyire többnapos, természeti környezetben megvalósuló programokkal várják az iskolás csoportokat.

A *Jövő Utjain* 1930-as lapjai több alkalommal is említenek erdei iskolákat és azokhoz kötődő tevékenységeket. A Boise de la Batie-i erdei iskola Svájcban, Genf közelében helyezkedik el. A kellemes sétautak és tisztások tagolta területen néhány faépület található, ahol a gyerekek naponta mindössze három órát tanulnak, a késő délutánig fennmaradó időt pedig lehetőség szerint a szabadban töltik. Az iskola elsősorban megelőzési célokat szolgál: a fejlődésben visszamaradt, alultáplált gyermekek számára biztosít aktív, szabadlevegős tartózkodást. A szabad mozgás, a napfény, a jó levegő, a testápolás és a megfelelő étkezés az, amitől állapotuk javulását várják. Ennek érdekében naponta négyszer kapnak helyben elkészített, bőséges ennivalót, valamint ebéd után két óra hosszat pihennek a verandán. A program része a szabadban való zuhanyzás és az ellenőrzött fogápolás is. Az iskolába a leírás szerint naponta nagyjából ötven gyermek érkezik. Az iskola tavasz végétől nagyjából októberig üzemel (Tordai-Schilling, 1930, pp. 301–302).

Kritikai hangvételű Seres Ferenc cikkének bevezetője. Méltatja ugyan az erdei iskolák hasznosságát, de kritizálja, hogy azok nem érhetőek el egyformán mindenki számára. Szerinte a megoldás az erdei iskolák célrendszerének megtartása mellett minden iskolás gyermek számára biztosítani a szabadlevegős tanulás lehetőségét. Mindezt megfelelő technikai felszerelés, egyszerűen összecsatolható-kinyitható és hordozható padok, valamint föléjük kifeszíthető árnyékot vető és esőtől is védő,

összekapcsolható sátorlapok segítségével látja megvalósíthatónak. A tanítás helyszíne így egyaránt lehetne az iskolák udvara, játszótere, vagy az attól távolabb eső természeti környezet. Az összecsukszerű padok és könyvek együttes tömege elképzelése szerint 2 és 5 kg között lenne, így nem okozna gondot a gyermekek számára azok szállítása. További elképzelés szerint amennyiben ilyen padokat állítanának fel a tantermekben, azok könnyen tornateremmé alakíthatóak lennének és így rossz időben is biztosítható lenne a gyermekek számára a testnevelés. A cikk kitér arra, hogy a pad prototípusa elkészült, bemutatták a szakmai közönségnek és osztatlan sikert aratott (Seres, 1930, pp. 303–304).

A folyóirat 1930-ban megjelent írásai közül több is foglalkozik azokkal a neveléstudomány szempontjából fontos újításokkal, amelyek a lakhatási problémák orvoslására, az egészséges, a gyermeki fejlődést támogató környezet kialakítására irányultak. A 20. század első évtizedeire az iparosodás következtében a városi lakosság növekvő száma az Osztrák–Magyar Monarchia két nagyvárosában, Bécsben és Budapesten egyaránt gondot okozott. A tömegesen betelepülő, alacsony jövedelmű lakosság rossz életkörülmények között, zsúfoltságban, egészségtelen viszonyok között élt (Lovra, 2018; Moravánszky, 1988). A testi-lelki jólét biztosításához Bécs gyermekvédelmi intézmények létesítésével és intézkedések sorával igyekezett hozzájárulni. Gyermekek tömegei éltek ekkor szűk, sötét, levegőtlen lakásokban, játszótérük a veszélyes és poros utca volt. Bécs városa a 1919 és 1927 közötti időszakban nagyarányú városfejlesztésbe, lakásépítésbe fogott. Az új tervek már az egészségesebb életkörülmények megteremtését célozták meg. Így például a higiénés viszonyok javítására bevezették a folyóvizet és lakáson belülre került az illemhely. A gáz bevezetésével a lakások fűthetővé váltak, ennek kapcsán javult a levegő minősége. A sötétség és levegőtlenség megszüntetésére nagy ablakokat építettek be és minden lakás az utcára vagy a nagy, kertszerű udvarra nézett. A gyermekek mozgásigényének kielégítésére nagyszerű újítás volt a kiterjedt udvarok létesítése. Az udvar mérete a beépítettség mértékének csökkenésével nőtt. Ez a kertszerű udvar lett aztán a gyermekek paradicsoma. A nagy fák és kiterjedt füves terület mellett játszóhelyek és szabadon használható fürdőhelyek, pancsolók létesültek. Több háztömbhöz csatlakozott bölcsőde és óvoda épülete, korabeli megnevezéssel kisgyermek-otthon és gyermekkert is. A város közparkjainak száma ebben az időszakban jelentősen megemelkedett. Minden parkban létesítettek elkerített játszóhelyeket és pancsoló medencéket a kisebbek, nagy játszótereket és sportpályákat a nagyobbak számára. Az iskolás korosztály számára ezenfelül nagy iskolaudvarok és sporttelepek is épültek. Télen korcsolyapályák, fedett fürdők, nyáron a dunai strandok biztosítottak mozgáslehetőséget számukra. A szerző üdvözli ezeket az újdonságokat, és úgy véli, hogy mindezek eredménye *„egy lelki-leg egészségesebb, fokozott életkedvű, a szép és nemes iránt fogékonyabb, erkölcsileg tisztább új nemzedék”* (Peisner, 1930a, pp. 287–288).

A vizsgált írások alapján elmondható, hogy mind a magyarországi, mind pedig a külföldi gyakorlatban hangsúlyos szerepet kapott a gyermekeket körülvevő természeti környezet bevonása a pedagógiai gyakorlatba, pedagógiai térként való használata. Egyes iskolák önmagukban is igyekeztek természetközeliak lenni, de az erdei iskolák révén a városban nevelkedő gyermekek részére is elérhetővé vált a napfény, az egészséges, pormentes jó levegő és a saját tapasztalatokon, érzék-szerveiken keresztüli megélés lehetősége. A modern városépítészet mindemellett törekedett arra, hogy a gyermekek az iskolán kívül is egészséges módon, mozgásigényüknek és életkoruknak megfelelően kialakított parkokban, kertekben, játszótérekben tölthessék idejüket.

PEDAGÓGIA(I TÉR) A TUDOMÁNYOS MEZŐBEN

Azt is vizsgáltuk, hogy milyen, a tudományos mezőben zajló küzdelmek követhetők nyomon a lap hasábjain. Számunkra annak az érzékelése volt izgalmas, ahogy az orvostudományi (erő)tér utat engedett a különböző pedagógia megközelítéseknek, avagy megfordítva: ahogy a pedagógia létjogosultságot nyert saját eljárásainak, és kiterjesztette szakmaiságát a fogyatékossággal élő személyek tekintetében. Steiner megközelítésében a két tudományterület együttműködése szükséges, az átjárás biztosítása a kettő között.

„A pedagógiában nagyon fontos az ember megismerésének kiindulópontjáról beszélni. Mindenkinek szüksége lenne az ember megismerésére, aki pusztán napszámossal több akar lenni. Az orvosoknak az ember más módon megismerésére van szüksége, mint a pedagógusnak, de csak egy kicsit más módon. Szükséges lenne, hogy amennyire csak lehetséges, a pedagógiát átjárja az orvostudomány, az orvostudományt pedig a pedagógia járja át, amennyire csak lehetséges. Ki kellene alakítani ezeket a szálakat, az ember megismerésén alapuló tevékenységek közötti átjárást.” (Steiner, 1924, idézi Földesi, 2018, p. 105–106)

Steiner munkásságáról, pedagógiai megközelítéséről és elméletéről a folyóirat több ízben is beszámol (1927. évi 2. évfolyam, 1–4. szám; 1931. évi 6. évfolyam, 1–4. szám). Mindezzel rokon a konstitúciós terápia megközelítése, amely a századforduló orvosi gondolkodásmódját bírálva foglal állást a holisztikus megközelítés mellett, amely figyelembe veszi a tágabb (természet) és szűkebb környezeti (társadalmi) tényezőket is a megismerés folyamatában, a makro- és mikrokozmosz egységét helyezve előtérbe (vö. Forrai, 2023). A konstitúciós terápia nem mutat ugyan egységes képet, azonban alapelvei, szemléleti megközelítése felismerhető a korszak reformpedagógia törekvéseiben is, köztük az ebben az időben bontakozó gyógyító pedagógiákban, és bizonyos elemei az ún. gyógypedagógiai irányzatban is (vö. Tóth,

1933; Gordosné Szabó, 1993, 2000). A konstitúciós szemléletben az ősi gyógymódokhoz való visszatérés az ember öngyógyító erejének felébresztését szorgalmazza, módszereiben például a diéta, koplalás, testmozgás, gyógyvizes kúrák segítségével állítja vissza az ember homeosztázisát önmagára támaszkodva, amely felfogás az ókori görög diétetikával rokon (vö. Németh, Pukánszky & Pírka, 2014).

A konstitúciós megközelítéssel találkozhatunk Kemény Gábor recenziójában, amely Szondi Lipót *Konstitúció és szociális orvostudomány* c. tanulmányát mutatja be hangsúlyozva pedagógiai jelentőségét, és megiszívlelendőnek tartja a koncepciót a gyermek egészségességének figyelembevételére vonatkozóan (Kemény, 1935, pp. 142–143). Az orvostudományi és a neveléstudományi kapcsolódásokat kutatva kiemelendő a rovat címe is, amelyben a bíráló megjelent: *Az orvos mint gyógyító és nevelő*. Szondi álláspontja az orvostudomány kritikusnak ítélt állapotával kapcsolatban az, hogy az orvos a jelenlegi paradigmában nehézségekbe ütközik a sejtektől a szerveken át az emberig tartó megismerés útján, amennyiben nem veszi figyelembe az ember teljességét, s a megjelenő tüneteket elszigetelt, különálló problémaként kezeli. Véleménye szerint a konstitucionális emberszemlélet (amely eleme a steineri emberképnek is) a pedagógiai munkában is fontos és szükséges kiindulópont, amely természetesen figyelembe veszi a legújabb tudományos kutatások eredményét „*az élő élettel való szerves összefüggés*” (Kemény, 1935, p. 143) rendszerében. A pedagógiai megismerésnek el kell jutnia az általános jellemzők és szaktárgyi tudás mellett az „*élő*”, egyedi gyermek ismeretéig, elérni az „*egésznek-látásig*” és az „*egészen-elbírálás*” tudományáig (Kemény, 1935, p. 143).

Egy 1926-ban megjelent cikk a gyógypedagógia hazai fejlődését ismerteti, kiemeli a Ranschburg Pál által vezetett Magyar Királyi Gyógypedagógiai Laboratórium munkásságát. Érinti a normálistól kisebb mértékben eltérő gyermekek nevelhetőségének kérdéseit, s ennek kapcsán a speciális, gyógyító pedagógiai eljárások differenciáltabb alkalmazásának lehetőségeit a „*befolyásolás irányába*”. Említi a siketnémaoktatásán túl a „*beszédhibások*”, „*nagyothallók*”, az „*elmefogyatékosok*”, „*ideges gyerekek*” és a „*nehezen nevelhető*” gyerekek nevelhetőségének és pedagógiai alakíthatóságának lehetőségeit is – általában intézményhez kötöten, de gyakorlati tevékenységeibe (hol kisebb, hol nagyobb hangsúllyal) beépítve az „*új nevelés*”-hez is kapcsolódó elméleti eredményeket (Hrabovszkyné Révész, 1926, p. 43). Ugyanez a szerző tíz esztendővel később számba veszi a gyógypedagógia területén történt változásokat és eredményeket (Hrabovszkyné Révész, 1935). Úgy látja, hogy a terület középpontjában a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola és annak tevékenysége áll, amely Tóth Zoltán igazgatása alatt nyerte el kiteljesedett formáját.

A korábbi, kétéves (vak, siket-néma és értelmi fogyatékosok) különálló tanfolyamaiból fejlődött az akkor már négyévfolyamos, főiskolai jellegű, „*egységes ember szemlélettel bíró*” képzőhellyé, amely természettudományos alapokon nyugszik,

s figyelembe veszi a társadalmi kérdéseket is. E kiemelt pontok összefüggést mutatnak a konstitucionális gyógypedagógia téziseivel, amelyben a gyógypedagógiai tárgya nem a képesség, hanem az egyén; a vizsgálatát tehát az „összegyéniség konstitúciója” adja (Tóth, 1933, p. 59). A szerző kiemeli, hogy a terület nevelés- és oktatástanának sajátja és jellegzetessége a folyamatosan kísérletező „új-pedagógia” megközelítése, amellyel kapcsolatban említi a „Decroly-féle globális módszer” (Hrabovszkyné Révész, 1935, p. 161) alkalmazását – Magyarországon kisegítő iskolában elsőként – az Éltes Mátyás vezette állami kisegítő iskolában. A cikkből kiderül, hogy a „járóbeteg-rendelések és nevelési tanácsadók” (Hrabovszkyné Révész, 1935, p. 161) nagy számban állnak rendelkezésre (már 1928-tól), amely az orvostudományi és pedagógiai erőter egymásmellettségét mutatja, és példája annak is, miként nyílik lehetőség és tér a gyógyító-nevelésnek.

A tanulmány összegzősképpen hangsúlyozza, hogy az utóbbi időszakban a normálistól kisebb mértékben eltérő gyerekcsoportok felé irányuló figyelem megnövekedett, aláhúzza a társadalmi jelenlét fontosságát, amely a Tóth Zoltán-féle egységes gyógypedagógiai irányzat, és így a konstitúciós megközelítés térnyerését is jelenti, tágabb, társadalmi rendszerbe helyezve a fogyatékoság alakuló koncepcióját (vö. Tóth, 1933; Zászkaliczky, 2015).

A cikkekből kitűnnek a korszak egyre részletesebb diagnosztikai megoldásokat kutató és alkalmazó tudományos eredményei, amelyek ebben a felfogásban a minél személyre szabottabb pedagógiai eljárások felé irányulnak, és az orvostudományi megközelítések felől a pedagógia, s így a nevelhetőség és alakíthatóság felé hatnak olyan gyermekcsoportok tekintetében is, amelyek esetében korábban nem, vagy nem ily’ részletességgel gondolkodott a „gyógyító-nevelés” és a „normálpedagógia”.

PEDAGÓGIA ÉS GAZDASÁG A HIRDETÉSEK TÜKRÉBEN

A *Jövő Utjain* című folyóirat 14 évfolyamán keresztül változó arányban találunk az idegen nyelv tanításának-tanulásának a témáját közvetlen vagy közvetett módon tárgyaló cikkeket, híreket. Egy 1932-ben keletkezett írás megállapítja, hogy:

„Az idegen nyelvek tanulása kultúréletünknek olyan követelménye, mely még a mai súlyos gazdasági viszonyok között is – részben talán ebből kifolyólag – mindinkább szükségességét jelent és mégis válságban van” (Tauszky, 1932, 65).

A válság oka nem az idegen nyelvet tanulók száma miatt van, mert az folyamatosan nő, hanem abban látja a szerző egyfelől, hogy nincs szabályozva, hogy ki taníthat idegen nyelvet. Másfelől még nagyobb problémát érzékel abban, hogy nincs

olyan vizsgálóbizottság, amely hiteles minősítést adna a nyelvtudás szintjéről. A folyóirat arról tanúskodik, hogy az idegen nyelvhez köthető hirdetések száma jelentős. A 14 évfolyam kb. 2700 oldalának min. 287 oldalán található hirdetések, tehát több, mint 10%-t teszik ki a lapnak.

1. táblázat: A hirdetések eloszlása A *Jövő Utjain* évfolyamaiban (Készítette: Szvitil G.)

Évfolyam	I.	II.	III.	IV	V.	VI	VII	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	XIII.	XIV.
Oldalak száma (287)	11	22	46	35	30	22	12	8	23	16	18	20	14	10
Hirdetések száma (504)	26	46	80	56	45	35	26	13	50	37	22	32	25	11

Az 504 db hirdetésnek kb. 70%-a pedagógiai jellegű, amelyeknek a felét az élő idegennyelvi vonatkozásúak alkotják. Ez arra utal, hogy van kereslet az idegennyelv-tanulásra, míg a másik oldalon jövedelmező vállalkozás lehet. E téren a kereslet és a kínálat erősíti egymást, a pedagógia helyet talál magának a gazdaságban, a gazdaság impulzust ad a pedagógiának. Az idézett cikk ugyanakkor arra is utal, hogy ebben a dinamikus fejlődésben akadnak anomáliák is. Amennyiben az árakat vizsgáljuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy a pedagógiai tevékenységnek, esetünkben az élő idegen nyelv oktatásának, megvan a piaci értéke. A nyelvtanítást biztosító iskolának havi 20 pengő a tandíja, egy 1400 oldalas szótárért 90 pengőt kérnek szemben egy 450 oldalas nevelői kiadvánnyal, amelynek az ára 8 pengő. A pedagógia piaci értékét érzékeljük a gyermeknyaraltatási kondíciókban is.

A hirdetéseknek van egy bevételre irányuló funkciója, amely az előfizetések mellett nemcsak a lap fenntartását biztosította, hanem nívós vállalkozások elindítását is, mint például a főszerkesztők nevelési tanácsadója. Egyúttal módot adott arra is, hogy jelképes összegű vagy ingyenes kiállításokat és előadásokat is szervezzenek. Ugyanakkor a tapasztalatok beszámolóit már nemcsak ingyen terjesztik, hanem pénzért. Egy ilyen jövedelem szintén mutathatja a pedagógia szerepének növekedését a gazdasági szegmensben, hisz csak az árusítható, amire kereslet van.

2. táblázat: A pedagógiához kapcsolódó hirdetések megoszlása (Készítette: Szvitil G.)

	Pedagógiai szolgáltatás (145)	Pedagógiai termék (212)
Élő idegen nyelvi	110	56
Nem élő idegen nyelvi	35	156

A pedagógiához kapcsolódó népszerűsítő anyagoknak közel a felét (46,5%-át) teszik ki az élő idegen nyelvvél kapcsolatos hirdetések. Angol, francia, magyar, olasz nyelvek fordulnak elő a németen kívül rendszeresen.

A két főszerkesztő is aktív hirdető volt. A saját pedagógiai szolgáltatásukat és/vagy pedagógiai termékeiket kellő részletességgel, kiemelve népszerűsítették, egy évfolyamon belül többször is. Hirdetéseikben három típust különíthetünk el: 1) a kiadó érdekeit demonstráló adminisztratív (előjegyzések, előrendelések, fizetési felszólítások: „*Kérjük a hátralékos előfizetési díjak mielőbbi beküldését.*” (1933, p. 138); 2) informatív (bemutatók, kiállítások, csoportutazások: „*A Helsingör-i tartózkodás egyben változatos kirándulásokkal kapcsolt tengerparti nyaralás, melyhez szép háttérrel ad Hamlet királyfi ősi kastélya, ahol majd a kongresszusi előadások, megbeszélések és kiállítások lefolynak.*” (Az Új Nevelés Ligájának V. Világkongresszusa, 1929, p. 29), fogadóóra részletei, kérések, köszönetnyilvánítások, szemináriumok, tanfolyamok, vita alkalmak); vagy 3) közvetítői (külső forrásból származó, olykor átvett hirdetések:

„A szerkesztőség melegen ajánlja a következő belföldi hirdetéseket: visegrádi gyermeknyaraltatás, Kissvábhegyi angol-német Internátus, Csobánkai gyermeknyaraltatás, Szarvaskői nyaraltatás” (N. n., 1934, p. 99).

A hirdetésekben is kirajzolódik az a pedagógiai tér, amit a periodika cikkeiben azonosítottunk. Az új nevelés gondolatának, eredményeinek megvalósítását reklámozza az Új Iskola. Külön kiemeli, hogy tudományos alapokra helyezve folyik a munka, amihez elengedhetetlen a külső környezet, a természet, amelyet a kerti oktatással illesztenek be a tanulás-tanítás folyamatába. Tehát az iskolai teret tudatosan kapcsolják össze a természettel, ahogy Decroly vagy Freinet iskolájának bemutatásánál is láttuk. Megtaláljuk a „gyógyító nevelés” holisztikus megközelítésének gyakorlati megvalósítása népszerűsítését is.

A pedagógiai szolgáltatások (terek) sajátos formája, a tanácsadás is helyett kapott az újságban. Egy egész oldalas hirdetés hívja fel a figyelmet a Nemesné Müller Márta nevével fémjelzett tanácsadóra, amelyben szerkesztőtársa, Balogh Mária is közreműködött. (1. kép)

NEMESNÉ M. MÁRTA

nevelési tanácsadója

A tanulási és nevelési nehézségek oly tünetei a gyermeki léleknek, amelyeket elhanyagolni nem szabad. Ezekben a kérdésekben tanácsot és segítség esetén speciális nevelési módszerre való irányítást nyújtunk. Megfelelő orvosi vizsgálat után útmutatással szolgál tanácsadóink arra is, hogy adott esetben milyen pszichológiai kezelési módszer felel meg legjobban a gyermek lényének és problémájának. Individualpszichológiai tanácsadóinkat HIRSCH MARGIT vezeti.

NEVELÉSI TANÁCSADÓNK

Mit olvasson a gyermek? Mivel foglalkozzék? (Magánórák, nyelv-, zene-, játék-, sport stb.) Milyen legyen a napi munkabeosztása? Ezekben a mindennapi kérdésekben is segítséget nyújtunk a szülőknek és pedagógusoknak.

A magánoktatás kérdése különösen azokat a szülőket érinti, akik iskolától távol, vidéken laknak. Ily irányú több éves gyakorlatunk alapján a házi tanítás haladó módszerre vezetjük rá a szülőket, vagy a házi tanítót. Rendszerünk angol minta szerint működik. A gyakorlaton elsajátíthatnak lakó angolok épüregy részének gyermekei önálló vezetésre és oktatására, mint a vidéken élő szülők minálunk.

Milyen belföldi vagy külföldi nevelőintézetbe adjam gyermekemet?

Tanácsadóink állandó kapcsolatban áll a külföld legkiválóbb pedagógusaival, úgyhogy a szülők és a megfelelő intézet között az összeköttetést anyagilag is a legkedvezőbb formában teremtheti meg.

A szülők segítségére vagyunk nyitni tanfolyamok, speciális kikapcsoló kurzusok kérdésében is.

A pályaválasztás ma oly nehéz kérdésében is segítséget nyújthatunk: a gyermek képességei megfelelnek-e a kijelölt pálya követelményeinek és a társadalmi lehetőségeknek? Tanácsadóink arra is vállalják, hogy a kiképzést szolgáló tanintézetek között melyek a legmegfelelőbbek és melyek a kiképzés feltételei.

NEMESNÉ M. MÁRTA

pedagógiai szaktanácsadója

a belföldi és külföldi pedagógiai intézményekre, mozgalmakra és kutatásokra, kongresszusokra és tanfolyamokra nézve ad felvilágosítást.

Megfelelő szakirodalom (könyvek, folyóiratok) összeállításában bibliografusunk: BALOGHY MÁRTA nyújt segítséget.

Külföldi tanulmányutak összeállítását különösen kedvező körülmények között intézzük, mert minden kultúrközpontban személyes összeköttetéseink vannak. Indokolt esetben ajánlólevelekkel szolgálunk.

Gyermekegyszerítések (német játékosok, napközi otthonok) és más csoportfoglalkozások megszervezésében is segítséget nyújthatunk.

Levéli tanácsadás esetén teljesen kimerítő leírást kérünk.

A Tanácsadó minden kedden d. u. 4-7-ig áll az érdeklődők rendelkezésére. Előzetes telefonbejelentés naponta d. e. 9-10 óra között.

A tanácsadás díjazása:

Előző megbeszélés nevelési és tanítási nehézségeknél — — — —	P 10.—
Kezelés esetén megállapodás szerint.	
Informatív jellegű tanácsadásnál — — — — —	P 5.—
Ha ez speciális utánjárást kíván — — — — —	P 10.—
Állandó tanácsadás (magántanítás irányítása, intézmény szervezése) a tanév teljes tartására, havi — — — —	P 10.—

BUDAPEST IV. VÖRÖSMARTY-TÉR 2. IV. 32
TELEFON: 83-046

1. kép: Nemesné Müller Márta nevelési tanácsadójának hirdetése,
A Jövő Utjain, (1932). 7(1), 40.

ÖSSZEFOGLALÁS

Egy olyan fogalmat vizsgáltunk, amely megnevezésre sem kerül a folyóirat létezésének közel másfél évtizede alatt. A fentiekben igyekeztük bebizonyítani, hogy a pedagógiai tér többféle megközelítésben is azonosítható a periodika lapjain. A szűkebb értelemben az iskolát értjük alatta, amely a gyermek életkorának, igényeinek megfelelő berendezési tárgyakkal felszerelt, és amely iskolai térben a hangsúly a cselekvő, tevékeny, a környezetét alakító tanulóra kerül. Az iskola épületére vonatkoztatva a lap szerzői azt hangsúlyozzák, hogy az új iskola szemlélete szerint az intézménynek szoros kapcsolatban kell állnia a természettel. Az egészséges környezet biztosításának legegyszerűbb és leghatékonyabb módja, ha az épületet a természetben helyezik el, vagy amennyiben ez nem lehetséges, legalább egy napi szinten használatban álló udvarral vagy kerttel kapcsolják össze azt. Az 5. évfolyam tematikus számában bemutatott iskolaépület tervezői ennek megfelelően külön figyelmet fordítottak az épület változatos és több szintű – üvegfelülettel, fedett terasszal, mobil fallal történő – megnyitásának és a „tanulókerttel” történő összekapcsolásának építészeti feladatára. A lap fontosnak tartja annak a pedagógiai gondolatnak a kiemelését, a pedagógia tér tágabb értelmezését, hogy a gyermeki fejlődést támogató környezet kialakítására irányuljanak a lakóövezetek, az iskolán kívüli helyek is. A zsúfoltságot, a szűk, sötét, levegőtlen lakásokat váltsák fel élhetőbb terek. Legyenek játszóterek, parkok, zöld felületek, ahol a szülők biztonságban tudhatják gyermekeiket. A lakáson belül pedig, hasonlóan az óvoda vagy az iskola belső tereihez, a gyermek számára, az ő igényeit szem előtt tartó gyerekszoba, vagy sarok kialakításának igénye kerül előtérbe. A tudományos mezőben a pedagógia elfogadását, megerősödését mutatja, hogy olyan nagy hagyományú diszciplína, mint az orvostudomány együttműködésre lép vele, sőt a fogyatékkal élő személyek vonatkozásában át is enged a saját tudományos területéből a gyógyító pedagógia számára. Az érzékszervi fogyatékkal élő személyek nevelhetőségének kérdéseiben újjá-tásként azonosítható a természettudományos kutatások eredményeire építő pedagógiai vizsgálatok megvalósítása és gyakorlati eljárások alkalmazása – példaként említhető a Bárczi-féle hallva-tanítás módszere (Hrabovszkyné Révész, 1935, p. 161). Továbbá figyelemre méltó az értelmi fogyatékkal élő személyek tekintetében a differenciáltabb csoportalkotás lehetősége, amely kategóriarendszerének alakulásában a gyógypedagógia is jelentős szerepet kap. A hirdetések vizsgálata az élő idegen nyelvek vonatkozásában azt mutatja, hogy szerepet kap a pedagógia a gazdaságban és jól érzékelhető a piaci értéke. Komoly kereslet mutatkozik az idegennyelv-tanulás iránt és ehhez növekszik a kínálat is. Megállapíthatjuk, hogy tallózásunk során mind a négy vizsgálati irányból olyan tartalmi elemeket találtunk a folyóiratban, ami azt bizonyítja, hogy *A Jövő Utjain* számos olyan cikket közöl, amelyek a pedagógiai tér konstrukciójához köthetők.

IRODALOM

- Ackermanné Kelő, K. (2013). A természetközeli oktatás megnyilvánulásai *A Jövő Útjain* című folyóiratban. In Németh A. & Pirka V. (Szerk.), *Az életreform és reformpedagógia – recepciós és intézményesülési folyamatok a 20. század első felében* (pp. 117–133). Gondolat Kiadó.
- Békefi, I. (2001). Az erdei iskola szerepe a hazai oktató-nevelőmunkában. *Acta Paedagogica*, 1(2), 2–6.
- Bourdieu, P. (2005). *A tudomány tudománya és a reflexivitás – A Collège de France 2000–2001. évi előadás-sorozata*. Gondolat Kiadó.
- Császár, L. (1995). *Épülettípusok a kiegyezés utáni Magyarországon*. Építésügyi Tájékoztatói Központ.
- Forrai, J. (2023). A konstitúciós terápia szerepet játszott-e mint paradigmaváltás a gyógyításban és a rehabilitációban Bernard Aschner és Pető András munkásságában? *Tudomány és Hivatás*, 1, 42–55.
- Földesi, R. (2018). Pető András és a Heilkunst. In Boreczky Á. & Vincze B. (Szerk.), *Reformpedagógia és életreform – recepciós tendenciák, intézményesülési folyamatok* (pp. 81–109). Gondolat Kiadó.
- Gordosné Szabó, A. (1993). Szondi és a korabeli magyar gyógypedagógiai. *Gyógypedagógiai Szemle*, 21(3), 164–169.
- Gordosné Szabó, A. (2000). *A magyar gyógypedagógus-képzés története*. ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskolai Kar.
- Halászné Szakács, É. (2017). Az iskolán kívüli oktatás és nevelés szinterei és módszerei Múzeum-, zoo-, botanikus kerti és erdőpedagógia. In Lett B., Stark M., Schiberna E., Gál J. & Horváth S. (Szerk.), *Tanulmánykötet Mészáros Károly tiszteletére* (pp. 95–119). Soproni Egyetem Kiadó.
- Hercz, M. & Sántha, K. (2009). Pedagógiai terek iskolai implementációja: architektúra és funkcionális terek a mindennapok pedagógiai világában. *Iskolakultúra*, 19(9), 78–94.
- Kézi, E. (2004). A nyelvoktatás politikai összefüggései a két világháború között Közép-Európában. *Új Pedagógiai Szemle*, 54(4–5), 166–171.
- Lovra, É. (2018). Kitekintés: építészeti és városépítési kölcsönhatások az Osztrák–Magyar Monarchia területén. *Híd*, 8, 69–95.
- Moravánszky, Á. (1988). *Építészet az Osztrák–Magyar Monarchiában. 1867–1918*. Corvina.
- Németh, A. (1993). *A reformpedagógia múltja és jelene*. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Németh, A. (2013). A neveléstudomány főbb fejlődésmoდეlljei és tudományos irányzatai. *Neveléstudomány*, 1(1), 18–63.
- Németh, A., Pukánszky, B. & Pirka, V. (Szerk.) (2014). *Továbbélő utópiák – a reformpedagógia és életreform a 20. század első felében*. Gondolat Kiadó.
- Németh, A. & Skiera, E. (2018). Az életreform múltja és jelene. Elvágódás az érzelmi ridegség elidegenedett világából – új irányok és helyszínek, világnézeti koncepciók, tár-

- sadalmi hatások. In Németh A. & E. Skiera (Szerk.), *Rejtett történetek az életreform-mozgalmak és a művészetek* (pp. 18–69). Múcsarnok.
- Pelles, T. (2000). A pannonhalmi olasz gimnázium. *Iskolakultúra*, 10(11), 63–70.
- Pukánszky, B. & Németh, A. (1996). *Neveléstörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Sanda, I. D. (2012). A pedagógiai tér minőségi dimenziói. *Értelmezési lehetőségek – elmélet és gyakorlat. Képzés és Gyakorlat*, 10(1–2), 144–158.
- Skiera, E. (2004). Az életreform-mozgalmak és a reformpedagógia. *Iskolakultúra*, 14 (3), 32–44.
- Tóth, Z. (1933). *Általános Gyógypedagógia*. Magyar Gyógypedagógiai Társaság.
- Zászkaliczky, P. (2015). Tóth Zoltán szerepéről az európai gyógypedagógiai hagyományban. In: Baska G. & Hegedűs J. (Szerk.), *Égi iskolák, földi műhelyek. Tanulmányok a 65 éves Németh András tiszteletére* (pp. 72–80). ELTE PPK. DOI: 10.184599/nasz.20159.1

A Jövő Utjain cikkei

- A gyermeki élet külső kereteiről. (1930a). *A Jövő Utjain*, 5(4), 285.
- A korszerű építészet a gyermekért. (1930b). *A Jövő Utjain*, 5(4), 298–301.
- Az Új Nevelés Ligájának V. Világkongresszusa. (1929). *A Jövő Utjain*, 4(1), 29.
- Baloghy, M. (1926). Az Új Nevelés. *A Jövő Utjain*, 1(1), 2–3.
- Baloghy, M. (1926). A Magyar Gyermektanulmányi és Gyakorlati Lélektani Társaság. *A Jövő Utjain*, 1(1), 24–26.
- Benedek, K. (1930). A gyermek tárgyi környezete. *A Jövő Utjain*, 5(4), 288–292.
- Hamaide, A. (1930). Hogyan telik egy nap az École d'Ermitage-ban? *A Jövő Utjain*, 5(1), 174–175.
- Hrabovszkyné Révész, M. (1926). A gyógypedagógia fejlődése hazánkban. *A Jövő Utjain*, 1(1), 43.
- Hrabovszkyné Révész, M. (1935). A magyar gyógypedagógia tíz éve. *A Jövő Utjain*, 10(6), 159–163.
- Kemény, G. (1935). Az orvos a családban. Dr. Szondi Lipót: Konstitúció és szociális orvostudomány. (Recenzió). *A Jövő Utjain*, 10(5), 142–143.
- MacMillan, M. (1927). A kerti óvoda gyakorlati szempontjai. *A Jövő Utjain*, 2(1), 14–16.
- Máday, I. (1926). A Montessori-féle ovoda Wienben. *A Jövő Utjain*, 1(2), 8–10.
- Nánay, B. (1938). Freinet iskolája. *A Jövő Utjain*, 13(1), 14–21.
- Nemesné Müller, M. (1926). Munkacélok szerepe a Családi Iskolában. *A Jövő Utjain* 1(2), 11–13.
- Nemesné Müller, M. (1930). Feldíszítjuk iskolatermeinket. *A Jövő Utjain*, 5(4), 296–298.
- R. Peisner, F. (1930a). Az új bécsi lakáskultúra és a gyermek. *A Jövő Utjain*, 5(1), 190–191.
- R. Peisner, F. (1930b). Az új bécsi lakáskultúra és a gyermek. *A Jövő Utjain*, 5(4), 286–288.
- Reinitz, L. (1930). Az Odenwald-iskola élete. *A Jövő Utjain*, 5(4), 292–295.

- Révész, Z. & Virágh, P. (1930). Négy osztályos elemi iskola terve. *A Jövő Utjain*, 5(4),
 Seres F. (1930). Szükséges-e az erdei iskola? Az új magyar találmány. *A Jövő Utjain*, 5(4),
 303–304.
 Tordai-Schilling O. (1930). A Boise de la Batie-i erdei iskola. *A Jövő Utjain*, 5(4), 301–302.

**AN ANALYTIC OVERVIEW ON ‘PEDAGOGIC SPACE’
 BASED ON SOME VOLUMES OF THE HUNGARIAN JOURNAL
 CALLED ‘A JÖVŐ UTJAIN’ [THE WAYS OF THE FUTURE]**

KEYWORDS

pedagogic space, new school, school garden, the disabled, foreign language

ABSTRACT

Having adopted an interpretative, hermeneutic approach, the particularities of pedagogic space in conjunction with its quality have been observed within social and mental dimensions. Assorted aspects that were addressed 1) how the practical preparatory or shaping requisition is presented in artificial or natural environs in case of new school (for instance: the school garden) as well as of extracurricular territories (such as the playground); 2) how pedagogy could attain particular scientific position of the disabled amongst others at the cost of disparate disciplines (as a medical illustration); 3) what the relation to economically plus socially interwoven factors is through foreign languages.

VINCZE BEATRIX

A HAZAI FÜRDŐ- ÉS TESTKULTÚRA FEJLŐDÉSE AZ ÉLETREFORM- MOZGALMAK TÜKRÉBEN A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

„Nincs a kerek földnek még egy olyan országa, melynek buja termékenysége, természeti kincsekben való gazdagsága vetekedhetnék Magyarországéval.” (Erdős József: Magyar Fürdő-Kalauz, 1911)

A TESTKULTÚRA (FÜRDŐKULTÚRA) TANULMÁNYOZÁSA

A test- és fürdőkultúra történelme visszanyúl az ókorra. A különböző kultúrákban a víz eredetileg tisztasági és vallási szerepet töltött be, a görögök pedig már az ókorban ismerték a víz gyógyító hatását is. Az ásvány- és gyógyvizek összetételük révén különböznek a szokásos ivóvizektől, amit az emberek ősidők óta fogyasztanak. Tapasztalataik alapján a különféle betegségek megelőzésére és gyógyítására kezdték el használni. Pozitív hatásuk miatt egyre inkább tudatosan keresték az ásvány-, valamint a gyógyvizeket a betegségeikre gyógyírt keresők. A fürdők és a fürdőzés fejlődését alapvetően meghatározta a politikai, a gazdasági fejlődés és a társadalomban végbemenő demográfiai és szociális változások, illetve az életminőség alakulása. A fürdőkultúra változása értelmezhető a korok művelődéstörténeti összefüggésein keretein belül és jelentősen kötődött a szabadidő eltöltéséhez kapcsolódó szokások kialakulásához (Tomka, 2009). A szociológiai folyamatok elemzői, a mentalitás változásainak nyomon követői a modernizációs folyamatok elemzésével hangsúlyozzák, hogy az egyre erőteljesebb városiasodás (csatornázás, lakásviszonyok átalakulása, fürdőszoba megjelenése) jelentősen átalakították az életminőséget és a higiéniai szokásokat. Az életmódban végbemenő változásoknak köszönhetően kialakult a szabadidő eltöltésének kultúrája, amelyben jelentős szerepet kapott a gyógy-, illetve kultúrturizmus (Angelusz, 1999, Krabbe 1974; Tomka 2009, Wirth 2011).

A fürdőkultúra elemzését tágabb kontextusban a testkultúrával kapcsolatos tanulmányok írják le, amelyek a testgyakorlatokat a kultúra és a társadalom antropológiai, történelmi és szociológiai összefüggéseiben tárják fel, ezek jelentős része a materialista fenomenológia egy formájának tekinthetők. A *Körperkultur*

(németül), vagy *kropskultur* (dánul) jelentőségét a huszadik század elején fedezte fel több történész és szociológus (főként német, dán és skandináv szerzők). A testkultúra minden olyan dolgot jelent, amelyet az emberek a testükre irányultan tesznek. Magába foglalja a napi egészséghez, higiéniához, szépségápoláshoz kapcsolódó tevékenységeket, az öltözködést, a hozzájuk kapcsolódó beszéd és étkezési módokat, rituálékat, testtartást, gesztusokat, szokásokat. A testkultúra tükrözi a kultúra beépülését és a test által történő megtestesítését (embodied culture) (Brownell, 2009, pp. 24–26).

A testkultúra tanulmányozása általában a tánc, a játék, a szabadtéri tevékenységek, az ünnepek és a mozgáskultúra formáira irányul. Az orvosi szempontból történő vizsgálódások a test szerepét főként a munkaszokások, a nemi és szexuális kultúrák területén, a divat és a testdíszítés terén, a népi ünnepélyek és a populáris kultúrához kötődően elemzik. A tanulmányok egyre inkább felértékelődtek, amikor a sport tanulmányozása a szélesebb történelmi és szociológiai vitában a szubjektivitás szintjétől a civil társadalom, az állam és a piac szintjéig jutott.

A test és a kultúra kapcsolatának vizsgálatára nagy hatást gyakorolt Norbert Elias, a Frankfurti Iskola képviselője, majd később Michel Foucault, Pierre Bourdieu. Elias 1939-ban a testet és a testi gyakorlatot állította a középpontba, a középkortól a kora újkori udvari társadalomig terjedő időszakban az asztali illem, a szegény és az erőszak változását mint civilizációs folyamatot írta le. De később vizsgálta a vilmosi Poroszország párbajkultúráját, és az általa kidolgozott figurális testszociológia főként a sporttudományoknak adott új szempontokat (Elias, 1939, 1989). A Frankfurti Iskola kritikai szemlélete főként marxista és freudi perspektívákkal fordult a test felé. Max Horkheimer és Theodor W. Adorno szerint a nyugati „felvilágosodás dialektikája” magában foglalja a test földalatti történetét (is). Úgy vélték, hogy a kapitalizmusban a test története az élő testtől a halott test árucikké válásáig vezetett. A Frankfurtiak fiatalabb generációja neomarxista sportkritikájával teret adott az alternatív megközelítéseknek a mozgástudomány és a mozgáskultúra számára. Új megközelítések születtek a testről az ipari munkában, a közlekedésben, a fasiszta esztétikában és a térfilozófiában (Eichberg, 1998).

A filozófiai fenomenológia képviselői közül Maurice Merleau-Ponty (1945) a testet mint a világ megtapasztalásának módját állította az emberi létezés középpontjába, és megkérdőjelezte René Descartes hagyományos test-elme dualizmusát. Michel Foucault (1975) a fenomenológiai hagyományokra támaszkodva vizsgálta a tudást és bevezette a modern panoptikus ellenőrzés (a panoptikum) fogalmát. Konceptiójában a test mint a katonai fegyelem tárgya, a panoptikum pedig mint a „hatalom biopolitikájának” mechanizmusa jelent meg. Foucault megközelítése nagy hatást gyakorolt a sport (torna), a tér és az építészet tanulmányozására (Foucault, 1975).

Foucault a hatalom felülről lefelé irányuló stratégiáira (az uralmon lévők ellenőrzési mechanizmusára) irányította a figyelmet, addig Pierre Bourdieu inkább az alulról felfelé irányuló folyamatokra fókuszált. Bourdieu (1966/67) a test osztály-aspektusának elemzésére dolgozta ki a *habitus* fogalmát. Véleménye szerint a társadalmi osztályok az életmód, a habitus (mit fogyasztanak, milyen újságot olvasnak, milyen pártpolitikai preferenciáik vannak stb.) alapján különülnek el egymástól (Bourdieu 1966/67).

„Ha definiálni kívánjuk az osztályhabitus és az egyéni habitus közötti kapcsolatot, azt mondhatjuk, hogy az osztály- (vagy csoport-) habitus interiorizált struktúrák, közös észlelési, fogalomalkotási és cselekvési sémák szubjektív, de nem egyéni rendszerének tekinthető [...] Valamennyi egyéni diszpozíciós rendszer a többi strukturális variánsának tekinthető, amelyben az adott osztályon és pályáíven belüli pozíció egyedisége fejeződik ki. Az ún. »személyes« stílus, vagyis az a különös ismertetőjegy, amelyet magán hordoz egy adott habitus valamennyi terméke, legyen szó akár egy gyakorlatról vagy egy műalkotásról, sohasem más, mint egyfajta eltérés egy korszak vagy egy osztály eredeti stílusához képest. Az egyéni habitusok közötti különbségek alapelve a társadalmi pályáívek egyediségéből származik, mely pályáívekkel kronologikusan elrendeződő és egymásra visszavezethetetlen meghatározottságok sora korrelál: a habitus [...] egy olyan kivételes integrációt valósít meg, amelyet egy osztály valamennyi tagjának az első, statisztikailag közös tapasztalatai uralnak.» (Hadas idézi Bourdieu-t, 1980, pp. 101–102)

Az egyéni habitus, a test ízlésének, megkülönböztetésének és megjelenítésének különféle formái a társadalmi gyakorlat által beépített mintát jelent. Bourdieu néhány tanítványa ezeket a fogalmakat a sport és a torna tanulmányozására alkalmazta (Bourdieu, 2000).

A testkultúra tanulmányozása Németországban a korábbi hagyományok és a fenomenológia hatására 1971-től viselkedéstudomány területén folytatódott. A vizsgálódások a gesztusokra és a nevetésre, a harcművészetekre, a sportra és a táncra összpontosítanak, a társadalom változásait és az európai és nem európai kultúrák közötti különbségeket elemzik (Bale, 2004; Nitschke 2009; Eichberg 1998).

Az 1980-as évek új megközelítései a humán tudományok és a szociológia részéről találkoztak az antropológusok, a sporttudományok és az orvostudományok tudósainak vélekedéseivel: „a test visszatéréséről” vagy „újbóli megjelenéséről” beszéltek. A test iránti új érdeklődést a „testkultúra” kifejezés definiálása (újrafelfedezése) követte, a kutatások pedig jelentős érdeklődést mutatnak az ázsiai testkultúra iránt (Bale, 2004; Kamper & Wulf, 1982).

A FÜRDŐKULTÚRA SZEREPE ÉS VÁLTOZÁSÁNAK FŐBB JELLEMZŐI

A fürdőkultúra alakulása teljes történetének bemutatására ez a tanulmány nem vállalkozik, csak a fontosabb változások kiemelésével jelöljük a fürdőzés 19–20. századi gyakorlatának alakulását. Az európai fürdőkultúra eredete az ókorban kezdődött, amikor a nyilvános fürdők fontos társadalmi funkciót is betöltöttek. Az ókori görögök a Kr. e. 4. századtól építettek közösségi fürdőket, voltak gőzfürdők is, sőt magánházakban is építettek fürdőkádakat. A meleg fürdözést sokan kritizálták, de a víz gyógyító hatását számos orvos, köztük Hippokratész is jól ismerte. A római fürdőknek (hideg-, melegvizes és forrógőz helyiségekkel) jelentős higiéniai szerepük volt. Az európai fürdőkultúra a népek vándorlása következtében javarészt összeomlott, de a Bizánci Birodalomban fennmaradt a fürdőzés hagyománya, amelyet később az iszlám hódítók átvettek. A középkorban lassan és szerényebb formában, de újraéledt a fürdőházak használata. A keresztény tanítás szerint a fürdés luxusnak minősült (a nem fürdés pedig az aszkézis egy formája volt). A keresztések újra megismertették Európát a fürdözéssel, a hideg vízben való úszás pedig a lovagi erények egyike volt (Lachmayer, Mattl-Wurm & Gargerle, 1991; Wirth 2011).

A 15. és 16. századi járványok és fertőzőbetegségek a fürdők bezárásához vezettek. Egy időre a ruhasere és a parfüm vette át a tisztálkodásban a főszerepet. Idővel az arisztokrácia hivalkodó kastélyaiban újra megjelentek a fürdőmedencék. A modern korban a fürdőkultúra szorosan kapcsolódik a termálvizekhez, forrásokhoz, természetes fürdőhelyekhez, majd a tengerparti üdülőhelyekkel rendelkező gyógyfürdők megjelenéséhez. A vízzel történő kúrák újra népszerűvé váltak, de csak a társadalom egy szűk, kiváltságos rétegének körében. A balneológia területén új fejezetet nyitott Richard Russell fellépése (1750-től), akinek gyógyászati tevékenységét, a Thassalo-terápiát a mai napig alkalmazzák. Russell pácienseit tengervízzel kezelte, a kezelések hideg vagy melegített tengervízzel, tengeri levegővel, napfénnel, algával, iszappal és homokkal történtek. Az európai lakosság többségének egészen a 20. századig nem volt saját fürdőszobája. A fürdő fontossága a különböző korszakokban mindig szorosan összefüggött az uralkodó higiéniai elképzelésekkel. A modern kori fürdőzés elődei között tartjuk számon a 16–17. századi gyógyhelyeket, mint például Bad Kissingen, Bad Ems, Bad Schwalbach és Wiesbaden városokat. Angliában kiemelkedő jelentőségű Bath városa, ahol évente 8000 vendég fordult meg (Lachmayer, Mattl-Wurm & Gargerle, 1991; Kramer, 1997; Wirth 2011).

A felvilágosodás korában főként a higiéniai szempontok kerültek a középpontba, az orvostudomány fejlődésével egyre nagyobb figyelmet kapott a hidegvizes, szabadban történő fürdőzés, amit Rousseau is népszerűsített. A fürdőhelyek gyakran ivókúrákat is kínáltak. A víz rossz mellékízét gyakran tejjel vagy

borral igyekeztek semlegesíteni. A fürdővendégek olykor napi 15–20 liter vizet is elfogyasztottak. A népszerű helyek sorában a 19. század fordulójára Wiesbaden világhírű szintre emelkedett évi 136 000 látogatójával (1900), míg Baden-Baden városát 72 000 fő látogatta. Németországban 300 fürdőhelyet (tengeri fürdők nélkül) tartottak számon, évente mintegy 600 000 fő fürdővendéggel. Az Osztrák–Magyar Monarchiában jelentős népszerűségnek örvendtek a „császári” fürdőhelyek. Az uralkodó család tagjai és általában az arisztokrácia által szívesen látogatott Karlsbad, Franzensbad és Marienbad ivókúrákkal és iszapkúrákkal javították a felsőbb körök egészségi állapotát és szolgálták regenerálódásukat (Krizsek, 1990; Prignitz, 1986).

A tengeri fürdőzés kezdete csak a 18–19. századra tehető. A legnépszerűbb angol tengeri fürdőhelyek Brighton, Hastings, Scarborough, Margate, Ramsgate, a francia városok közül kiemelkedik Biarritz és Dieppe. Németországban kezdetben Travemünde és Cuxhaven lesznek az élenjárók. Fontos változást hozott a népfürdők megjelenése. A pedagógus GutsMuths 1798-ban megjelentette az úszást népszerűsítő könyvét (*Kleines Lehrbuch der Schwimmkunst zum Selbstunterricht*). A porosz Ernst von Pfüel 1811-ben Prágában alapította meg az első uszodát, 1817-ben pedig Berlinben nyílt meg az első porosz katonai uszoda. Angliában épültek az első modern közfürdők. Nagy jelentősége volt a munkásosztály számára az 1842-ben Liverpoolban (majd Londonban) megnyílt nyilvános fürdőnek, ahol 28 fürdőkamra, két úszómedence és mosoda állt rendelkezésre. Az első belga fürdőhely Brüsszelben 1854-ben nyílt, Svájcban pedig 1864-ben Winterthurban. Az első német nyilvános fürdőt Hamburgban építették 1855-ben 65 fürdőkáddal és 56 mosófülkével. Az épületet részvényekből és tehetős polgárok adományaiból finanszírozták. 1860-ban Magdeburgban nyílt meg az első nyilvános medencés fürdőhely. A legnagyobb fedett úszómedencés fürdő a bécsi Dianabad volt 104 kabinnal, amely később nyitott medencével is bővült. A városban 1875 előtt három másik nagy fürdő is működött. A közfürdőzésben jelentős áttörést hozott Oskar Lassar berlini bőrgyógyász, aki 1874-ben megalapította a Berlini Közfürdő Egyesületet. Mottója a következő volt: „*Minden németnek heti egy fürdő!*” Ez elsősorban a zuhanyfürdőre vonatkozott. Az 1883-as berlini higiéniai kiállításon Lassar egy 8x5 méteres hullámvas bódét állított fel, tíz zuhanykabinnal, férfiak és nők számára. A kiállítás ideje alatt 10 pfennigért, szappannal és törölközővel bárki zuhanyozhatott. A kereslet olyan nagy volt, bár a víz hőmérséklete csak 28 Celsius-fok volt, hogy három hónap alatt összesen 7300-an éltek a lehetőséggel (Krizsek, 1990; Wirth, 2011).

A fürdőzés a tisztálkodás mellett, testedzést, felfrissülést, gyógyítást – azaz minőségi pihenést jelentett. A fürdőzés mint szabadidős tevékenység, a pihenés sajátos formájaként kialakította a maga intézményes rendszerén túl a saját rituáléját, amely a társadalmi csoportok gyakorlatába beépült. A fürdőzés kellékei is

folyamatosan bővültek és változtak, köztük nagy jelentőségre tett szert a fürdőruha, a fürdőkocsi, fürdőház. A polgári társadalom megerősödésével az arisztokrácia mellett egyre inkább beépült a fürdőzés a középosztály életébe. Az egyes fürdők egyéni szubkultúrákat képviseltek, törekedtek törzsközönségük igényeit változatos szolgáltatásokkal kielégíteni.

TESTKULTÚRA ÉS AZ ÉLETREFORM MOZGALOM

Meg kell vizsgálni a fürdőzést a testkultúra részeként az életreform-mozgalom kontextusában, amely jelentős hatást gyakorolt a testkultúra különböző formáinak máig tartó elterjedésére. A „testkultúra” szó először 1900 körül jelent meg az életreform-mozgalmakon (Lebensreform, life style) belül, amely akkoriban a testgyakorlatok bizonyos formáját jelentette. Az életreform-mozgalom a 19. század közepétől főként német nyelvterületen kibontakozó szociális mozgalom, amely elsősorban a modernizáció okozta jelenségek kritikájaként, mintegy ellenkultúraként jelent meg. Az életreform törekvések reflektáltak az iparosodás, az urbanizáció és a szekularizáció okozta változásokra, közös vonásuk a természetes állapot utáni vágyódás („Vissza a természetbe!”), a modern élet kritikájából fakadóan a civilizáció okozta károk és betegségek leküzdését szorgalmazó új életmód megtalálása, az öngyógyítás, az elveszett harmónia (kozmikus teljesség) megtalálása és új spiritualitás segítségével a gyógyulás, a megváltás ígérete (Krabbe, 1974, pp. 14–15).

Krabbe az életreform meghatározásában kiemeli, hogy ez egy olyan törekvés, amely az egész életvezetés megújítására irányul, leginkább a táplálkozás, az öltözködés, a lakás- és az egészségápolás területére. Az életreform-mozgalmon belül három csoportot különít el: 1. a perifériás életreform célja egy megreformált település, azaz egy átfogó, új, az élet minden centrális területét érintő szociális szervezet létrehozása. 2. a specifikus (egy szűkebb körű értelmezésben/magmozgalom) életreform tárgya és egyúttal célja is az egyedi emberi test megreformálása. 3. az életreform-mozgalom „külső körébe” azok a különböző egyedi törekvések tartoznak, amelyek az életreform-mozgalommal releváns kapcsolatban, rokonságban állnak, mint például az ifjúsági mozgalom és a reformpedagógia.

A fürdőkultúra tagabban a testkultúra (2. irányzat, úgynevezett magirányzat) legfontosabb célja az emberi test megreformálása volt, amely az emberi test természetességére épített és a test rehabilitációjára. Az individuális-genetikus életreform-törekvésként definiált irányzat a test, a testiség újraértelmezésével (gyógyításával) kívánja az új embert létrehozni. A gyógyulni vágyó, a civilizáció által megbetegített ember a természetgyógyászat és a testkultúra életvezetési elveit követve juthat újra a vitalitás birtokába és teljesebben ki élete a földi paradicsom-

ban. Krabbe szerint a megváltás gondolata a vegetáriánusoknál fejeződik ki a leginkább, és legtöbbjük több más reformtörekvés híve is volt (reformöltözék, kúrák, keleti filozófiák, jóga). Ezeket az irányzatokat Krabbe affirmatív-participatórikus viszonyként értelmezi. Kiemeli, hogy mind az egyéni, mind a közösségi elven működő reformokban kifejezésre jut az elidegenedés leküzdésének egyfajta spirituális-vitális koncepciója is (Kerbs & Reulecke, 1998; Krabbe, 2001, pp. 25–29; Skiera, 2006, pp. 28–42; Németh & Skiera, 2018, pp. 19–70).

A test ápolását, higiéniáját, egészségét szorgalmazó irányzatok felszabadítóan hatottak a testkultúra híveire, akik évszázadokig tabunak számító határterületet léptek át. Az „életreform”, amely (többek között) az öltözködés és a testápolás reformját célozta meg, új testi tevékenységeket alakított ki, amelyek az addig megszokott torna és sporttevékenységek mellett új ágakat részesített előnyben. A mozgáskultúra új területei a nudizmus és az ifúsági vándormozgalom lesznek. A testre koncentráló, világnézeti tekintetben heterogén irányzatok ráptalajául szolgáltak a fajnemesítés, a fajtisztaság és a fajvédelem szélsőséges ideológiájának is, amely a két világháború közötti diktatúrákban a politika szolgálatába álltak. A nemzeti-szocialisták azt remélték, hogy az életreform és a természetgyógyászat a német nép teljesítményét, faji egészségét és fizikai teljesítményét növeli. Az életreformerek spirituálisan az új vallásos irányzatok és a keleti filozófiák felé fordultak, népszerűvé vált a teozófia, a mazdaizmus és a jóga. Újromantikus elképzeléseikben dicsőítették az egyszerű vidéki életet. Célként jelent meg a Föld és az élet (az ember) megmentése, a vitalitás, amely a szubjektív idő megélését is szolgálta. Olyan fogalmak kerültek középpontba, mint a Földanya, kozmosz, őszállapot, fény, igazság, tisztaság, szépség, nemesítés, teremtés, fejlődés és jövő. Az életreform-mozgalom képviselői a fürdőkultúrát a test és a lélek számára megújulást, megváltást jelentő folyamatként értelmezték, amelynek elérésére számos hidroterápiát, balneoterápiás gyógymódokat, gyakorlatokat (ivókúrák), sajátos szokásokat (nudizmus) ajánlottak és dolgoztak ki (Buchholz, 2001, pp. 41–54; Krabbe, 1974, pp. 8–85; Németh, 2006, pp. 58–89; Skiera, 2006, pp. 31–35; Németh & Skiera, 2018, pp. 19–70).

A 19. század természetgyógyászati irányzata a naturizmus alap gondolata J.-J. Rousseau-tól származnak, aki *Émile avagy a nevelésről* című regényében (1762) kijelentette, hogy „Minden, ami a Teremtő kezéből származik, jó; minden elfajul az ember keze alatt”. Szerinte a természetes életmódhoz való visszatérés lehet a megoldás, bízik a test saját „természetes erejében”, amelyet edzéssel kell megerősíteni és nem gyógyszerekkel. A természetgyógyászat két kiemelkedő képviselője Vinzenz Prießnitz (1799–1886) és Johann Schroth (1798–1856), „csodadoktorok” eredetileg földművesek és orvosi laikusok, akik a vizet, hőt és levegőt használták a gyógyításban, és a betegségeket a korábbiakhoz képest teljesen ellentétes módon kezelték. Meggyőződésük volt, hogy a testnek öngyógyító ereje van, amelyeket

egyszerűen csak serkenteni és támogatni kell, amit a hidegvizes borogatások értek el. A gyógyításban szerepet kapott az ökológiai szemléletű orvoslás, a higiénia és a diétetika. Az egyik legnagyobb hatású vízkúra kidolgozója Sebastian Kneipp (1828–1897), aki hidegvizes fürdővel gyógyította saját magát (1841). A vízkezelésekről számos könyvet elolvasott (köztük J. S. Hahn munkáját), barátainak is ajánlva a gyógymódot és titokban alkalmazva azt. Kneipp holisztikus természetes terápiás rendszere öt alapelvet egyesít: a víz (hidroterápia), a mozgás (kineziológia), a gyógynövények (fitoterápia), a táplálkozás (diétetika) és a kiegyensúlyozott életmód (regulatív terápia). A legalapvetőbb Kneipp-kezelések során a karokat vagy lábakat tíz másodpercre hideg vízbe kell meríteni, majd öt percig meleg vízbe, és ezt megismételni (Metcalfé, 1898). Kneipp írása a *Meine Wasserkur* 1886-ban nagy népszerűségnek örvendett, éppúgy, mint a Wörishofenben kialakított kúrahely. Kedvelt és gyakran alkalmazott vált a homeopátia. Az 1920-as években a természetgyógyászat ugyan némiképp veszített a népszerűségéből, kivételt képezett ez alól az 1897-ben alapított Kneipp Egyesület (Kramer, 1997; Krizek, 1990; Lachmayer & Matzl-Wurm & Gargerle, 1991).

A német nyelvű országokban sorra alapították a természetgyógyászati klinikákat és a természetgyógyászati egyesületeket (a német egyesületek szövetsége 1900-ban 142-t tartott nyilván, 19 000 taggal). Folyóiratuk a *Der Naturarzt* volt (Schmiedebach, 2007; Skopec, 2001).

A HAZAI FÜRDŐKULTÚRA ÁTALAKULÁSÁNAK FŐBB JELLEMZŐI

A fürdők létrejöttében meghatározó szerepe van az ország kiváló geotermikus adottságainak. A hazai fürdőkultúra két nagy virágkort élt meg, az 1880-as években a dualizmus korában és az 1930-as években a két világháború közötti időszakban. A 19. század második felében jelentősen megnövekedett a polgári középrétegek súlya, az arisztokrácia mellett a polgári rétegek is fürdőzni kezdtek. Különösen népszerű vált a fürdőzés az értelmiség körében, az írók, zenészek, színészek a társas élet kiváló lehetőségét látták a rendszeres fürdölátogatásban. Csáth Géza (fürdőorvos), Tompa Mihály, Jókai Mór, Gárdonyi Géza, Mikszáth Kálmán, Márai Sándor „fürdő és nyaralási emlékei” nyomon követhetők az irodalmi életben (Lövei-Kalmár, 2020). A közlekedés fejlődése, az erőteljes városiasodás következtében nőtt a fürdőhelyek száma és szolgáltatásaik kínálata. A jövedelmek emelkedése lehetővé tette, hogy a gyarapodó középréteg szélesebb körű szabadidős, kulturális és turisztikai szolgáltatást vett igénybe. A fürdők látogatói az első időkben a magasabb körökből kerültek ki (arisztokraták, középbirtokosok, állami tisztviselők voltak, akik az elitfürdőket látogatták), majd a népfürdők megjelenésével a közemberek számára is nyíltak fürdőzési lehető-

ségek. A 19. század második felében egyértelműen a polgári középrétegek kerültek előtérbe, és jelentősen emelkedett a fürdőlátogatók száma is. A közepes minőségű fürdőket inkább az urbánus értelmiség látogatta (pl. írók, zenészek, színészek), de megjelentek a felfelé orientálódó társadalmi rétegek (kiskereskedők, helyi iparosok, egyéb középvállalkozók is). A fürdőket nem csak férfiak látogatták, a nőgyógyászati problémák gyógyítására alkalmas vizek mellett többségben voltak a hölgyek.

A dualizmus korában a gazdasági és társadalmi változások következtében felgyorsult a fürdők fejlődése Magyarországon, a nyugat-európaihoz hasonló fürdőturizmus alakult ki a századfordulóra, ami több mint 200 hazai fürdő működését jelentette (Kaposi, 2015; Lövei-Kalmár, 2020). A fürdőkultúra fejlődését jelentősen elősegítették a tudományos életben megjelenő új eredmények. A vizek összetételét elemző vizsgálati módszerek, az orvostudomány és a fürdőgyógyítás, a balneológia hazai tudományos elismertségéhez hozzájárultak a hazai tudományos élet jelentős képviselői: Chyzer Kornél, Török József, Hankó Vilmos, Than Károly, Boleman István, Zsigmondy Vilmos. Míg korábban csak Bécs számított a balneológia tudományos központjának, addig a hazai szerzők írásai tudományos rangra emelték Magyarországot és Budapestet. 1876-ban megszületett a közegészségügy és a higiéniai viszonyokat rendező törvény, amely lefektette a gyógyfürdőkkel és ásványvizekkel kapcsolatos teendőket és előírta a fürdők higiénikus működésének feltételeit. A hivatalos gyógyfürdővé nyilvánításhoz a továbbiakban szakértői vegyelemzésvizsgálat és kellő mennyiségű tiszta víz, levegő, az egészséges étkezés és a tisztaság feltételeinek biztosítása szükséges. A fürdőhelyeknek 1866-tól fürdőorvost kell alkalmazniuk. 1894-ben Budapesten tartották meg a Nemzetközi Higiéniai Kongresszust, 1896-ban, az ún. ezredvégi világiállításon is jelentős szerepet kapott a magyar fürdők bemutatása (Nagy, 2007). A sajtó is nyomon követte a fürdőéletet. A *Vasárnapi Újság* (1909, p. 315.) folyamatosan hírt adott a fürdőkről, például Herkulesfürdőről, amelynek „forrásvizei igen sokfélék voltak, sós, konyhasós, kénes és szénsavas, ... ahol különböző kórházak, gyógyintézetek, így »vízgyógyintézet, massage intézet, villamos, nap és légfürdő, ivógyógymód, és gyaloglási gyógymód«” állt a betegek rendelkezésére (Nagy, 2007).

Tájegységenként is jól elkülönültek a fürdőhelyek: a hegyvidéki üdülőhelyek, főként a Tatra (Alpok) nagyszerű hidegvíz-kezelést, lég- és fénykúrákat biztosítottak az ideérkezőknek, főként tüdőbetegeknek. A tengeri fürdőhelyek közül kiemelkedett az Adria, amelynek kedvelt fürdőhelyei Abbázia és Crikvenica voltak. A tóparti fürdőzés legfontosabb színhelyévé a nagy népszerűségnek örvendő Balaton vált. A hazai nemzetközi hírű fürdőhelyek a 20. század elejére alakultak ki. Balatonfüred, a „Szív Bajosok Mekkája” lett, de egyre népszerűbbé vált Balf, Harkány és Hévíz. Az adottságaik szerint megkülönböztettek meleg- és hidegvizű

fürdőket. Priesnitz gräfenbergi gyógymódjának óriási divatja volt, ezért a század derekától sorra alapították a „hidegvíz-gyógyintézeteket”. A balneológiai szakmunkák elsősorban a gyógyvizek összetétele szerint osztályozták a fürdőket. Az 1870–1880-as években alapították az alpesi mintát követő, úgynevezett Luftkurortokat, azaz magaslati üdülőhelyeket (Lövei-Kalmár, 2020).

Kevésbé ismert, de Balatonalmádiban 1899 és 1924 között természetes gyógymódokat alkalmazó intézet működött, amelyben S. Kneipp elveit követték (1. és 2. kép). A város történetében igazi áttörést hozott Kneippeanum, amely szigorú napirenddel Kneipp-kúrát biztosított (vízkúrát, borogatásokat és mezítlásos sétákat a vizes fűben). Az Arnold Rikli-féle (1823–1906) légsátor pedig a légkúrának adott otthont (lehetőség volt lenge öltözetben végzett mozgásra, akár favágásra az erdőben). A fürdővendégeknek Heinrich Lahmann (1860–1905) orvos diétás táplálkozási tanácsai alapján kínáltak napi háromszori étkezést, kevés húst, sok főzeléket és salátát. A bentlakásos kúrát, orvossal, fürdővel és zenedíjjal együtt heti 20 forintban maximálták, amit a tulajdonosok méltányos árnak („nem kizsákmányolásnak”) tartottak a gyógyüdülőhelyi vendégek számára (Töltesi 2015; Kovács 2020; Schieldmayer, 2003).¹

1. kép: Fürdő a Balatonon.²

¹ 2015-ben Balatonalmádi fürdőtörténeti jelentőségét bemutató kiállítás megnyitóján Czuczor Sándor jószolgálati nagykövet megnyitó beszédében kiemelte a Kneipp Intézet jelentőségét.

² Kovács, 2020, <https://likebalaton.hu/telepules/balaton/hireink/egy-elfeledett-gyogyintezet-tortenete-balatonalmadiban-134224/>

2. kép: Balatonalmádi. Fürdőtelep.³

A nagyvárosi fürdők közül kiemelkedett Budapest, amely nagyszámú gyógy- és ásványvízforrással rendelkezik. A török hódoltság fürdőinek nyomdokain kiépültek a város neves fürdői. Budapest a 20. századra világvárosi és nemzetközileg elismert fürdővárosi rangra emelkedett, köszönhetően a Gellért, Széchenyi, Lukács fürdők szolgáltatásainak. A budapesti fürdők közül a legnagyobb fürdő a Széchenyi. A tervező, Cziegler Győző 1905-ben elhunyt, így a munkát tanítványai, Dvorzsák Ede és Gerster Kálmán folytatták, de módosítani kellett az eredetileg tervezett helyszínt. Csak 1908-ban indulhatott meg az építkezés, amely 1913-ban zárult le. Az eredeti tervekben még egy gyógyszálló is szerepelt, de ez végül nem valósult meg. 1913 júniusában a fürdő már nem Artézi fürdő néven nyílt meg, hanem mostani nevén, Széchenyi fürdőként (Domonkos, 2018). A főváros népfürdőjeként a Margitszigeten 1919-ben megnyitott, majd 1937-ben bővített Palatinus strand működött (Vitéz, 1980).

Az I. világháborút követő trianoni béke átrajzolja a hazai fürdővárosok és a turizmus kereteit, a háború után jelentős visszaesés következett be. A turisztikailag értékes területek, mint az Adria vagy Erdély, továbbá jelentős gyógy- és fürdőhelyek (hegyvidéki szanatóriumok) a határon túlra kerültek. Az 1930-as évek második felétől következett be határozott fellendülés a belföldi turizmusban, népszerű lett a balatoni nyaralás, a falusi turizmus, a vikendezés, a túrázás (Halász, 2015; Lövei-Kalmár, 2020).

A magyar idegenforgalom a két világháború között 1937-ben érte el csúcspontját, amelyben fontos szerepet kaptak a vidéki fürdőhelyek (Balaton, Hévíz, Mis-

³ Kovács, 2020, <https://likebalaton.hu/telepules/balaton/hireink/egy-elfeledett-gyogyintezet-tortenete-balatonalmaidiban-134224/>

kolctapolca). Az 1929. évi XVI. törvény minősítette a fürdők gyógyhatását és szabályozta a fürdők felszereltségét, működését és nyilvántartását. Szigorította a környezetvédelmi szempontok betartását és a fürdőlétesítés engedélyeztetését. Szabályozta a fürdőlétesítés engedélyeztetési folyamatát. Gyógyfürdőt és éghajlati gyógyintézetet a miniszter engedélyével lehetett nyitni, melynek legfontosabb feltételei a megfelelő épület, a gyógyvíz minősége, a fürdő berendezése, képzett orvos alkalmazása, valamint megfelelő házirend kialakítása volt. A fürdőkultúra intézményesülését jelzi, hogy Budapest 1934-ben fürdővárosi címet kapott. A főváros 1937-ben nemzetközi fürdőügyi kongresszust rendezett, amely budapesti székhellyel létrehozta a Nemzetközi Fürdőügyi Szövetséget. A korábbiakhoz hasonlóan nyáron a polgári és arisztokrata réteg vidékre, főként gyógyfürdőhelyekre vagy pedig tengerpartra utazott. A főváros mindegyik nagyforgalmú létesítménye sajátos egyéni szubkultúrát képviselt, mást a Palatinus, a Gellért vagy a Rudas törzsközönsége. A különböző korcsoportok, szellemi áramlatok és alkotói közösségek megtalálták saját törzshelyüket, fürdőjüket és uszodájukat (Csörnye & Fröhlich, 1969; Halász & Kaposi, 2015).

ÖSSZEGZÉS

A fürdőkultúra két aranykora alatt jelentős fejlődés történt az egyébként kiváló adottsággal rendelkező Magyarországon. Kétségtelenül a dualizmus korabeli polgárosuló és gazdaságilag is virágzó 1880-as évek adtak nagy lendületet a hazai fürdőéletnek, amely erősen felzárkózott a Monarchia és általában a német nyelvterületen kialakuló testkultúra irányzatokhoz. Jelentősen fejlődött az orvosi eszközpark, a szakmai tudás, ami elvárassá is vált. A felvilágosodás emberközpontú szellemisége és racionalitása, a romantika, majd az életreform-mozgalmak által hangsúlyozott természetközelség ráirányította a figyelmet a gyógyfürdőkre és fürdőorvoslásra. Az orvostudományban helyet kapott a balneológia, a diagnosztika és a terápiás kezelések. A természettudományos kutatások a geológiai és kémiai területén kedveztek az új vízforrások feltárásának és szakszerű elemzésének. A polgárosuló nemzetállamban a növekvő életszínvonal és a szabadidő lehetővé tette, hogy Magyarországon is a korabeli európaihoz hasonló fürdőkultúra alakuljon ki. A régi Magyarországon nem voltak az osztrák nyaralófürdővárosokhoz hasonló (Karlsbad, Marienbad) komplex fürdőterületek. Inkább könnyen áttekinthető, jól bejárható telepek jöttek létre kerttel, sétányokkal, fasorokkal, padokkal, zenepavilonnal, amely keretet biztosított a pihenésnek és a fürdői társaséletnek. A századforduló táján a több mint 200 hazai fürdő működése jelzi, hogy egyre többen vették igénybe a fürdők szolgáltatásait. A hazai fürdők látogatottsága az összlakosságot tekintve azonban szerénynek mondható, az I. világ-

háború előtti években nem érte el a népesség 2%-át sem. Ez szoros összefüggést mutat a lakosság turizmusra fordítható szabadidő mennyiségével, és a szabadrendelkezésű, ún. diszkrecionális jövedelmével, illetve a megfelelő motivációjával, hogy valóban útra keljen és elérje a helyhez kötött attrakciót (Kaposi, 2015; Lövei-Kalmár, 2020).

A két világháború közötti hazai fürdőkultúra a Trianon-sokk kiheverése után az 1930-as évekre vesz újra lendületet. Jelentős előmozdulást hoztak a városi fürdők fejlesztései, az új (vagy régi) gyógyvizek felfedezései és a nyugat-európai gyógy módok, kúrák, terápiák népszerűvé válása. Különösen a középosztály, az értelmiség mutatott erős vonzalmat a vizes terápiák irányába, de örvendetes, hogy a népfürdőkkel a szélesebb tömegek számára is hozzáférhető vált a strandolás, úszás és a vízisportok.

A magyar idegenforgalom 1937-ben volt a legeredményesebb. A turizmus a fővárosra koncentráldott, de számottevő volt a Balaton, a Mátra, a Bükk, a Duna-kanyar, és egyes vidéki városok és népművészeti értékekben gazdag falvak forgalma is. Az országba 380 ezer fő külföldi érkezett (elsősorban német és osztrák), a külföldre utazó magyarok száma 220 ezer fő volt, a belföldi turizmusban pedig kb. 1 millió magyar állampolgár vett részt. A „filléres (kedvezményes) vonatok” növelték a Balaton mellé utazni kívánók esélyeit, de kiemelt területek maradtak, ahol a termálvízforrások voltak. Kedvelt volt a balatonfüredi szénsavas (savanyú) víz, továbbá a hévízi melegforrás. Az egyszerűen pihenni vágyók, a gyógyulást remélők és az életmódjukon tudatosan változtatni kívánók egyaránt megtalálták az igényeiknek megfelelő differenciált szolgáltatásokat. Számos, főként német nyelvterületen népszerű kúra és terápia honosodott meg hazánkban is és vált a hazai fürdőkultúra szerves részévé (Kaposi, 2015; Lövei-Kalmár, 2020).

IRODALOM

- Angelusz, R. (Szerk.) (1999). *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum Kiadó.
- Bale, J. (2004). *Running Cultures. Racing In Time and Space*. Routledge.
- Bourdieu, P. (1966/67). Champs intellectuel et projet créateur. *Temps modernes*, 22, 865–906.
- Bourdieu, P. (2000). *Férőuralom*. Napvilág.
- Brownell, S. (2009). The Global Body Cannot Ignore Asia. In B. S. Turner & Y. Zheng, *Body Culture. The Body In Asia* (pp. 24–25). Berghahn Books.
- Buchholz, K. (2001). Begriffliche Leit motive der Lebensreform. In K. Buchholz (Hrsg.), *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900*. 1. (pp. 41–43), Hauser.
- Csörnye, S. & Fröchlích, L. (1969). *Budapest fürdői*. Pannónia Kiadó.

- Domonkos, Cs. (2018). Most 105 éve adták át a Széchenyi fürdőt. *Pest-Buda*, 3(6). https://pestbuda.hu/cikk/20180612_105_eve_adtak_at_a_szechenyi_furdot
- Eichberg, H. (1998). *Body Cultures. Essays on Sport, Space and Identity*. Routledge.
- Elias, N. (1992). *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*. Suhrkamp.
- Elias, N. (1989). *Studien über die Deutschen. Machtkämpfe und Habitusentwicklung im 19. und 20. Jahrhundert*. Suhrkamp.
- Foucault, M. (1975). *Discipline and Punish*. Penguin.
- Hadas, M. (2002). A libido academica narcizmusa. (Pierre Bourdieu: Férfiuralom). *Replika*, (47–48), 175–194. <https://real.mtak.hu/110860/1/47-13.pdf>
- Halász, I. (2015). Gyógyfürdők és gyógyulni vágyók a Dunántúlon a tömegturizmus kialakulása előtt. In *A Fürdőélet és egészségturizmus a Dunántúlon az ókortól napjainkig című konferencia tanulmánykötete* (pp. 95–110). Rippl-Rónai Múzeum.
- Herkulesfürdő. (1909). *Vasárnapi Újság*. 56(15), 315.
- Kamper, D. & Wulf, Ch. (Hrsg.) (1982). *Die Wiederkehr des Körpers*. Suhrkamp.
- Kaposi, L. (2015). Fürdők és fürdőélet Magyarországon a dualizmus korában. In *A Fürdőélet és egészségturizmus a Dunántúlon az ókortól napjainkig című konferencia tanulmánykötete* (pp. 69–80). Rippl-Rónai Múzeum.
- Kerbs, D. Reulecke, J. (1998). *Handbuch der deutschen Reformbewegungen 1880–1933*. Hammer.
- Kis, D. D. (2004). A mi fürdőink. In Kiss V. & Nagy Z. (Szerk.), *Magyar fürdőalmanach* (pp. 69–78). Magyar Fürdőszövetség és az Országos Széchényi Könyvtár. Yeloprint.
- Kiss, V. & Nagy, Z. (Szerk.) (2004). *Magyar fürdőalmanach*. Magyar Fürdőszövetség és az Országos Széchényi Könyvtár.
- Kovács, E. (2020). Egy elfeledett gyógyintézet története Balatonalmádiban. <https://likebalaton.hu/telepules/balaton/hireink/egy-elfeledett-gyogyintezet-tortenete-balatonalmadiban-134224/>
- Krabbe, W., R. (1974). *Gesellschaftsveränderung durch Lebensreform. Strukturmerkmale einer sozialreformerischen Bewegung im Deutschland der Industrialisierungsperiode*. Vandenhoeck & Ruprecht.
- Krabbe, W. R. (2001). Die Lebensreformbewegung. In K. Buchholz (Hrsg.), *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900* (pp. 25–29). Verlag Häscher.
- Kramer, K. (1997). *Das private Hausbad Das private Hausbad 1850–1950 und die Entwicklung des Sanitärhandwerks. Texte und Materialien zur Ausstellung im Hansgrohe Museum Wasser, Bad Design, Schiltach/Schwarzwald*. Hansgrohe Öffentlichkeitsarbeit, D-77757 Schiltach.
- Krizsek, V. (1990). *Kulturgeschichte des Heilbades*. Kohlhammer.
- Kósa, L. (1996). Fürdőélet az Osztrák–Magyar Monarchia idején. *Művelődés*, 49(2), 39–45.
- Kósa, L. (1999). *Fürdőélet a Monarchiában*. Holnap Kiadó.

- Lachmayer, H. & Mattl-Wurm, S. & Gargerle, C. (1991). *Das Bad. Eine Geschichte der Badekultur im 19. und 20. Jahrhundert*. Residenz Verlag.
- Lövei-Kalmár, K. (2020). A fürdőélet átalakulása Magyarországon a 20. században a társadalmi, politikai változások tükrében. In Berecz A. & Gál M. & Péterffy G. (Szerk.), *Vörös és fehér. Társadalmi-politikai átmenetek Északkelet-Magyarországon a 19–20. század fordulójától* (pp. 177–192). Eszterházy Károly Egyetem Líceum Kiadó.
- Merleau-Ponty, M. (1945). *Phénoménologie de la perception*. Gallimard.
- Nagy, Z. (2004). A magyar fürdőfejlődés aranykora. In Kiss V. & Nagy Z. (Szerk.), *Magyar fürdőalmanach* (pp. 53–68). Magyar Fürdőszövetség és az Országos Széchényi Könyvtár. Yeloprint.
- Németh, A. (2006). Die Lebensreform und ihre pädagogische Rezeption In Ungarn: Lebensreform und Pädagogik am Beispiel der „Deutschen Gesellschaft für ethische Kultur“. In E. Skiera, A. Németh & Gy. Mikonya (Hrsg.), *Reformpädagogik und Lebensreform in Mitteleuropa – Ursprünge, Ausprägung und Richtungen, landspezifische Entwicklungstendenzen* (pp. 58–88). Gondolat Kiadó.
- Németh, A. & Skiera, E. (Szerk.). (2018). *Rejtett történetek – az életreform-mozgalmak és a művészetek*. Műcsarnok.
- Nitschke, A. (1989). *Körper In Bewegung. Gesten, Tänze und Räume im Wandel der Geschichte*. Kreuz.
- Prignitz, H. (1986). *Wasserkur und Badelust. Eine Badereise In die Vergangenheit*. Koehler und Amelang Verlag.
- Schildmayer, F. (2003). *Balatonalmádi gyógyfürdő*. Almádi Füzetek, II.
- Schmiedebach, H.-P. (2007). Schroth, Johann. In *Neue Deutsche Biographie* 23 (pp. 599–600). Duncker & Humblot.
- Skiera, E. (2006). Über den Zusammenhang von Lebensreform und Reformpädagogik. In E. Skiera, A. Németh & Gy. Mikonya (Hrsg.), *Reformpädagogik und Lebensreform In Mitteleuropa – Ursprünge, Ausprägung und Richtungen, landspezifische Entwicklungstendenzen* (pp. 22–48). Gondolat Kiadó.
- Skopec, M. (2001). Prießnitz, Vincenz. In *Neue Deutsche Biographie* 20 (p. 720). Duncker & Humblot.
- Tomka, B. (2009). *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Osiris Kiadó.
- Vitéz, A. (1980). *Budapest gyógyfürdői és fürdői*. Panoráma.
- Wirth, I. (2011). *Fürdőkultúra*. Szent István Egyetem.

**THE DEVELOPMENT OF DOMESTIC BATH AND BODY
CULTURE IN THE LIGHT OF THE LIFE REFORM MOVEMENTS
IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY**

KEYWORDS

bath culture, body culture, life reform, body care, hydro-, balneotherapy

ABSTRACT

Due to the country's geothermal potential, the bathing culture has a long history, the development of which was influenced by the political, economic (transport) and social (demographic, social) changes of the 19th century. Strong urbanisation has significantly changed the quality of life and hygiene habits. A leisure culture developed in which spa and health tourism played a major role. The article seeks to answer the question: what factors have shaped the spa culture in Budapest? How did the life reform movement's renewal trends for body and soul appear in it? The analysis seeks to place the characteristics of body culture and bathing culture in the context of the life reform movement through a comparative analysis of the domestic and international literature.

A KÖTET SZERZŐI

Albrecht Zsófia

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézete;
Magyar Tudományos Akadémia Művészeti Gyűjteménye

Arany Zsuzsanna

Pannon Egyetem Humántudományi Kar, Sziveri Intézet

Balogh Brigitta

Semmelweis Egyetem Pető András Kar, Humántudományi Intézet
Partiumi Keresztény Egyetem, Bölcsészettudományi Kar

Czabaji Horváth Attila

Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Nevelés-
tudományi Intézet

Durayné Fliszár Nóra

Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Nevelés-
tudományi Intézet

Földesi Renáta

Semmelweis Egyetem Pető András Kar, Humántudományi Intézet, Konduktív
Pedagógiai Intézet

Földiné Irtl Melinda

Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Nevelés-
tudományi Doktori Iskola
A Tan Kapuja Buddhista Főiskola

Hársvölgyi Virág

Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum

Komár Lajos

Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Nevelés-
tudományi Doktori Iskola
A Tan Kapuja Buddhista Főiskola

Nagy Barbara

Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Nevelés-
tudományi Doktori Iskola
Ludwig Múzeum Kortárs Művészeti Múzeumpedagógiai Módszertani Központ

Németh András

Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Nevelés-
tudományi Intézet
Selye János Egyetem Tanárképző Kar, Komárno, Szlovákia

Pálkuti Anikó

Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Nevelés-
tudományi Doktori Iskola
Czuczor Gergely Bencés Gimnázium és Kollégium

Pethő Villő

Szegedi Tudományegyetem Bartók Béla Művészeti Kar, Művészettudományi
Intézet

Polyák Zsuzsanna

Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, Kodály Intézet

Ruzsa Bence

Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Nevelés-
tudományi Doktori Iskola

Szabó Gábor

Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Nevelés-
tudományi Doktori Iskola
Simmelweis Egyetem Pető András Kar, Humántudományi Intézet, Konduktív
Pedagógiai Intézet

Szabó Zoltán András

Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Nevelés-
tudományi Intézet

Szvítill Gabriella

Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Nevelés-
tudományi Doktori Iskola

Vincze Beatrix

Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Nevelés-
tudományi Intézet

Végyári Zsófia

Festményvizsgálati Labor

L'Harmattan France
5-7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20
Email: diffusion.harmattan@wanadoo.fr

L'Harmattan Italia SRL
Via Degli Artisti 15
10124 TORINO
Tél: (39) 011 817 13 88 / (39) 348 39 89 198
Email: harmattan.italia@agora.it

ISBN 978-963-646-182-9
ISSN 2631-0155

A kiadásért felel a L'Harmattan Kiadó igazgatója.

A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Telefon: +36-70-554-3177
www.harmattan.hu

Olvasószerkesztő: Esztergomi Ilona
Tördelés: Kállai Zsanett
Borítóterv: Kára László
Nyomdai kivitelezés: Prime Rate Zrt.
Felelős vezető: Tomcsányi Péter